

Mira Kolar-Dimitrijević

Povijest novca U HRVATSKOJ

od 1527. do 1941. godine

Mira Kolar-Dimitrijević

Povijest novca u Hrvatskoj

OD 1527. DO 1941. GODINE

Zagreb, 2013.

Posvećeno prvom guverneru Narodne banke Hrvatske, Anti Čičin-Šainu

Zahvale

Hrvatska narodna banka ovom prigodom iskazuje svoju zahvalnost svim osobama koje su svojim angažmanom pridonijele objavlјivanju ove knjige.

Posebnu zahvalnost na radu iskazujemo autorici, dr. sc. Miri Kolar-Dimitrijević, redovnoj profesorici Filozofskog fakulteta u Zagrebu (u mirovini) i prvom guverneru Hrvatske narodne banke u neovisnoj Hrvatskoj, preminulom prof. dr. Ante Čičin-Šainu, koji je osmislio i predložio projekt povijesti novca i središnjeg bankarstva u Hrvatskoj, te dr. sc. Željku Rohatinskom, tadašnjem guverneru Hrvatske narodne banke, koji je prijedlog projekta prihvatio. Bez njihova rada, inicijative i suglasnosti ove knjige i ovog projekta ne bi bilo.

Projekt ćemo smatrati okončanim tek kada objavimo i idućih nekoliko knjiga kojima će se povijest novca i središnjeg bankarstva u Hrvatskoj opisati sve do današnjih dana i u kojima će se ponešto napisati i o teoriji i praksi naše monetarne politike te o središnjem bankarstvu današnjice.

Recenzenti knjige, dr. sc. Ivan Mirković, muzejski i znanstveni savjetnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (u mirovini) i dr. sc. Vladimir Geiger, znanstveni savjetnik Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu, autori su znanstvenih recenzija ove knjige. Međutim, njihove konstruktivne primjedbe nisu utjecale samo na tekst ove knjige nego vrlo izravno i na daljnji tijek cijelog projekta.

Čitatelji će primijetiti obilje likovnih priloga u ovoj knjizi. Svrha im je da pokušaju i vizualno dočarati duh povijesti u kojoj su pojedini oblici našeg novca, ili novca kojim smo se tijekom te povijesti koristili, nastajali i kako su nestajali. Za to su zaslužni i na tome im zahvaljujemo, redom, kći autorice knjige, gđa Elizabeta Wagner, koja je načinila prvo bitan izbor likovnih priloga, te zaposlenici Direkcije za izdavačku djelatnost Hrvatske narodne banke – mr. sc. Romana Sinković, direktorica, Svjetlana Čolak, Vjekoslav Gjergja, mag. art., Božidar Bengez i Sanda Uzun-Ikić, prof., koji su za potrebe likovnih priloga ove knjige proputovali i istražili gotovo cijelu Hrvatsku odnosno jezično uredili tekst. Naravno, izdavač knjige, Hrvatska narodna banka, snosi punu odgovornost za sve te priloge, no naš je rad u velikoj mjeri bio olakšan profesionalnim pristupom, kooperativnošću i iskazanom dobrom voljom zaposlenika u brojnim ustanovama dokumentacijsko-arhivskog profila te muzejima, i u Republici Hrvatskoj i izvan nje, a koji su naši izvori za sve te priloge i kojima isto tako ovom prigodom zahvaljujemo.

Da je naš bivši guverner, prof. dr. Ante Čičin-Šain, danas s nama, sigurno bi mu se svidjela činjenica da se knjiga napoljetku objavljuje, no vrlo vjerojatno bi nas pitao i kada će uslijediti iduća publikacija u sklopu ovog projekta. Odgovorili bismo mu da će se to dogoditi čim to bude razumno moguće, kao i da ćemo sve takve publikacije prevesti na engleski jezik te objaviti i takvu verziju svih tih djela.

To je naše obećanje i javnosti Republike Hrvatske i svoj drugoj zainteresiranoj javnosti, kao i članovima obitelji prof. dr. Ante Čičin-Šaina.

Relja Martić, zamjenik guvernera

mr. sc. Tomislav Presečan, viceguverner

Sadržaj

Predgovor	7
Uvod	9
Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti	19
Habsburgovci kao carevi	19
Taliri – novac Carstva	21
Pokušaj stvaranja dobrog novca	28
Pojava papirnatog novca	31
Hrvatska od ulaska pod habsburšku krunu do kraja 18. stoljeća	35
Habsburgovci kao vladari Hrvatske, Slavonije i Dalmacije	37
Obitelj Zrinski i kovanje novca	42
Novac mediteranskoga kruga	45
Novac Dubrovačke Republike	45
Mletački novac za Dalmaciju	48
Turski novac na našim prostorima	51
Doba Napoleona Bonapartea	55
Novac u doba napoleonskih ratova	56
Problemi monete u Austrijskom Carstvu do Bečkoga kongresa	59
Novac od Bečkoga kongresa do 1848. godine	67
Njemački carinski savez	69
Osnivanje Privilegirane austrijske nacionalne banke	71
U borbi za stara prava Hrvatskoga Kraljevstva	76
Osnivanje Prve hrvatske štedionice	79
Novac 1848. godine	89
Bečki dvor	90
Jelačićev "križar" i vrijednosnice u hrvatskim gradovima	92
Novac u Habsburškoj Monarhiji do Austro-ugarske nagodbe	99
Monetarna politika Austrije	100
Stajališta Eugena Kvaternika o financijama	106
Novac u Austro-Ugarskoj	113
Hrvatsko-ugarska nagodba	114
Uvođenje krune	124
Novac u Prvom svjetskom ratu	132

Monarhistička Jugoslavija između dva rata	137
Krone i dinari u Hrvatskoj od 1919. do 1923.	138
Novac Kraljevine SHS	156
Stabilizacija dinara Kraljevine Jugoslavije 1931.	159
Nova financijska politika	167
Banovina Hrvatska i monetarna politika uoči Drugoga svjetskog rata	169
Zaključak	175
Bilješke	177
Kazalo	185
Izvori i literatura	187
Kratice	195

Predgovor

Povijest novca iznimno je zanimljiva. Naime, novac nam pruža mnoštvo podataka i zahvaljujući njemu mogu se proširiti znanja o vremenu i ljudima o kojima nemamo pisanih izvora ili su oni manjkavi. Stvaranje modernog novca povezano je sa stvaranjem nacionalnih država u 19. stoljeću. Hrvati su stoljećima bili dijelom u sastavu drugih država, pa je i povijest hrvatskoga novca iznimno složena: na našem području bio je u optjecaju novac velikih susjednih država. No i velike europske države imale su mnogo problema s novcem, pa je povijest novca ujedno i povijest država koje su težile stvaranju vlastitog novca. Novac se može promatrati s različitih gledišta i numizmatičari će na njega gledati drugačije nego povjesničari ili povjesničari umjetnosti, ili, pak, ekonomisti, a iz njega možemo iščitati i mitologiju, i epigrafiku, i paleografiju, i kronologiju, i povijest crkve, kao i heraldike i sfragistike, metrologije te nacionalnoga i svjetskoga gospodarstva. Novac često pruža važne podatke za sve pomoćne povijesne znanosti i pridonosi upotpunjavanju povijesti. Gotovo uvijek prelazio je granice zemlje u kojoj je iskovan, često je bio globalistički, ovisno o svojem sastavu plemenitih metala.

Upravo stoga povijest novca u Hrvatskoj u novom vijeku povezana je s političkom poviješću država koje su postojale na ovom području. Trgovci i njihova roba zajedno s novcem često su prelazili preko na prvog pogled „neprelazivih“ granica. I ne samo to. Na naše područje dolazi i strani novac jer i naši ljudi putuju po cijelome svijetu. A povijest Hrvatske, odnosno hrvatskih zemalja, jedna je od najsloženijih u svijetu. Na tom se području susreću Istok i Zapad, ali i Srednja Europa i mediteranske zemlje. Stoga je vrlo važno promatrati novac u svjetlu političke povijesti odnosno povijesti gospodarstva Europe.

Novcem su se Hrvati počeli služiti tek u 9. stoljeću, a dotad je ulogu robnog novca imalo kunino krvno. Do kraja 11. stoljeća upotrebljavao se u našoj trgovini ponajviše bizantski, a od 12. stoljeća i mletački novac, što je utjecalo na podijeljenost hrvatskog prostora na dva kulturna kruga: istočni (bizantski, kasnije turski) i uglavnom priobalni mletački. S križarskim ratovima tijekom 13. stoljeća na ovom prostoru pojavljuje se i novac različitih njemačkih država, pa je vladala velika šarolikost u novcu. Ipak, ponajviše se razmjenjivala roba. Raznolikost novca koji je bio u optjecaju i prije izbora Ferdinanda I. Habsburškog za kralja Hrvatske u Cetinu 1527. upućuje na to da je Hrvatska uvijek bila zemlja kojom su prolazili trgovci, ali i vojske. S dolaskom Habsburgovaca trebale su biti uređene i monetarne prilike, ali još dugo nakon 1527. šarolikost novca na hrvatskim prostorima bila je trgovcima svakidašnja pojava.

Unatoč nepostojanju samostalne države, u Hrvatskoj su se zrcalili svi procesi koji su mijenjali novčani sustav Europe, pa je njegova povijest zadržavajuća zbog svoga bogatstva i međusobnog utjecaja

istočnog (bizantskog, turskog i srpskog), mediteranskog (mletačkog, talijanskog), srednjoeuropskog (ugarskog i austrijskog) novca te novca drugih područja. Hrvatska nije bila samostalna država do 1991., pa se nameće potreba da se opišu, a ukratko i prikažu, bankovni sustavi zemalja kojima su hrvatske zemlje tijekom povijesti pripadale. Dakako da je težište stavljen na novac, metalni i papirnati, a povijest hrvatskog bankarstva prikazana je u najkraćim crtama.

Burna su zbivanja povezana s monetarnim sustavom. Ta su zbivanja u Hrvatskoj bila pod utjecajem razvoja u Europi, ali i u svijetu. U ovom se radu može uočiti silna šarolikost, ali i nesigurnost monete, što je u stanovništva ostavljalo uvjerenje da novac nije stabilna roba i da su neke druge vrijednosti, primjerice zlato ili nekretnine, čvršći pokazatelj vrijednosti. Stoga je često trebalo raditi na afirmaciji i sanaciji financijskog sustava, jer je slab dotok informacija često dovodio vlasnike novca u neravnopravan položaj, odnosno omogućavao je bogaćenje jednih na račun drugih.

Numizmatika u smislu stvaranja zbirki novca počela se i u Hrvatskoj njegovati tijekom 17. i 18. stoljeća. Upravo u brojnim zbirkama te stručnim i znanstvenim člancima numizmatičara upoznajemo povijest novca u našim krajevima. Ova je povijest iznimno bogata i privlači pozornost europskih i svjetskih stručnjaka. O kovanom novcu koji je kolao na našem području u doba Rimljana i kasnije Bizanta, ali i o srednjovjekovnom novcu, dosta se pisalo.

Potrebno je reći da je svaki nalaz blaga tijekom 19. i 20. stoljeća obogaćivao spoznaju o novcu kojim se služilo na našem području, potvrđujući iznimno bogatstvo, koje se danas dobrim dijelom čuva u Numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, drugim muzejima diljem Hrvatske i pojedinačnim numizmatičkim zbirkama. Numizmatička zbirka Arheološkog muzeja (nekoć Narodnog muzeja) počela se stvarati još 1828. godine te je za Šime Ljubića, a osobito za Brunšmida i Hoffillera, već uživala glas svjetski poznate zbirke. Zbirka je bila zatvorena desetak godina poslije 1945. godine, a uredili su je Zdenka Dukat i Ivan Mirnik te danas postoji kao zaseban odjel Arheološkog muzeja, koji posjeduje važne rijetke primjerke novca i medalja.

U nakani da se prikaže kratka povijest novca koji je kolao na području Hrvatske u novom vijeku, ograničili smo se na najvažnija obilježja i pojave. Znanstveno djelo o hrvatskom novcu, odnosno o povijesti novca i novčarstva u Hrvatskoj, kao što smo rekli, još nije napisano, iako se pojedinim pitanjima hrvatskog novca bavio niz poznatih numizmatičara i povjesničara. Ipak, još postoje i mnogobrojna "prazna polja" u povijesti novca i novčarstva u Hrvatskoj.

U Zagrebu, 23. svibnja 2013.

prof. dr. Mira Kolar-Dimitrijević

Uvod

U vrijeme grčke kolonizacije na Sredozemlju se otvaraju razne kovnica novca grčkih gradova, među kojima, u četvrtom stoljeću prije Krista, novac počinje kovati i Herakleja. Na novcu veće vrijednosti na naličju je prikaz Heraklove glave s lavljom kožom, a na naličju luk i toljaga, dok na novcu najniže vrijednosti vidimo na licu glavu Artemide, zaštitnice mornara i brodara, a na naličju prikaz dupina. Gdje se Herakleja točno nalazila ni danas ne znamo, ali se prepostavlja da je riječ bila o otocima Korčuli ili Hvaru.¹

Budući da se na našem području u rudnicima bakra pronalazilo i zlata i srebra, kovao se ovdje novac još u rimske doba. U Sisciji (današnjem Sisku), glavnom gradu rimske provincije Gornje Panonije, rimska je državna uprava, u doba vladavine cara Galijena (260. – 268.), 262. godine otvorila kovnicu. Kovnica je još radila u doba

Panonija i Ilirika, A. Ortelius, HPM/PMH 80850

Brončani novac, car Probus, 3. st., Sisačka kovnica, Numizmatička zbirka, AMZ

careva Licinija (308. – 324.), Dioklecijana (284. – 305.) i Honorija (393. – 423.) te kasnije pod Ostrogotima između 494. i 504. godine za vrijeme vladavine kralja Teodorika (471. – 526.). Kovnica se nalazila na mjestu današnjega korita Kupe.² U Sisciji je stolovao i *procurator monetae Sisciana*, koji se brinuo o kvaliteti novca.³ Novac se počeo kovati za cara Galijena i u Sirmiumu (današnjoj Srijemskoj Mitrovici) 265. godine i nosio je oznaku SP. Kovnica je ponovo otvorena 324. u vrijeme cara Konstantina I. Velikog (306. – 337.), a već 326. godine prestala je s radom, no 351. godine ponovo radi. Kovnica je vjerojatno zatvorena 365. godine u doba careva Valentinijana I. (364. – 378.) i Valensa (364. – 375.). U toj je kovnici srebrnjake u ime bizantskih careva Anastazija I. (491. – 518.) i Justina I. (518. – 527.) kovalo i istočnogotsko kraljevstvo. Kovali su se i srebrnjaci s monogramima istočnogotskih kraljeva Teodorika i Atalarika (526. – 534.). Kovnica je djelovala do 530., kada su Srijem zaposjeli Gepidi, a oko 560. u njoj se opet kuju polusilikve s Kunimundovim monogramom.⁴

Hrvatska nije imala svoj državni novac u doba narodnih vladara, pa se kao međunarodnim sredstvom plaćanja služilo bizantskim novcem. Novcem su se Hrvati počeli služiti tek u 9. stoljeću, a prije toga kunino je krvno imalo ulogu robnog novca.⁵ U vrijeme Kraljevine Hrvatske do kraja 11. stoljeća upotrebljavao se u našoj trgovini ponajviše bizantski i mletački novac, što je utjecalo na podijeljenost hrvatskih prostora na dva kulturna kruga: istočni (bizantski, kasnije turski) i mletački. S križarskim ratovima na ovom prostoru pojavljuje se i novac različitih njemačkih država, pa je vladala velika šarolikost u novcu. Ipak, ponajviše se razmjjenjivala roba.

Do 1102. Hrvatska je bila kraljevina podijeljena na više plemenskih župa. Prema predaji te godine predstavnici dvanaest hrvatskih plemena sklapaju državni ugovor *Pacta Conventa* s Kolomanom, tada ugarskim kraljem. Do 1107. širi se njegov utjecaj i u Dalmaciji, koja ga napisljetu prihvata za svoga kralja. Koloman (1102. – 1116.) otad nosi naslov kralja Ugarske, Hrvatske i Dalmacije. Hrvatski je prostor ostao jedinstvenim sve dok ga Bela IV. (1235. – 1270.) oko 1260. nije podijelio na dva zasebna politička i upravna teritorija; Kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju te Kraljevinu Slavoniju, koju nastoji što jače vezati uz svoju središnju vlast.⁶ Tako je započelo odvajanje Dalmacije od Hrvatske i Slavonije, koje je bilo povjesna činjenica sve do 1848. odnosno 1918. godine. Iako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija postale državnopravnim nasljednicama nekadašnje Kraljevine Hrvatske, postupnim jačanjem mletačke i bosansko-humske vlasti na jugu hrvatsko se plemstvo počelo povlačiti prema sjeveru te se i geografsko političko hrvatsko ime selilo u krajeve sjeverno od Gvozda, a krajevi u međuriječju Save i Drave od Sutle do rijeke Česme prestali su se u drugoj polovini 15. stoljeća nazivati Slavonijom te su postali dijelom Hrvatske.⁷

Novac su na području Madžarske počeli kovati Arpadovići, koji su vladali i Hrvatskom od 1102. do 1301. godine. Već od Stjepana I. Arpadovića (1000. – 1038.) ugarski kraljevi kuju svoj novac, no taj se novac nije mogao mjeriti s bizantskim novcem, koji se nazivalo i *moneta Graecorum*. Situacija se izmjenila s križarskim ratovima, koji su od 11. do 13. stoljeća otvorili puteve prema istoku, pa je i kovanje novca postalo unosnim poslom.

Bela IV. Arpadović, sredina 18. st., HPM/PMH 8659

Stjepan I. Arpadović, Budimpešta

U doba Arpadovića počeo se kovati u Ugarskoj i sitan novac zvan denari, koji je težio jedan gram i bio izrađen od srebra. Na hrvatskim (slavonskim) denarima nalazila se na licu kuna, a kovani su s dopuštenjem Arpadovića. Nosili su natpis "Moneta regis pro Sclavonia", tj. novac koji je bio u upotrebi u Slavoniji, no tada se Slavonijom nazivala gotovo cijela sjeverna Hrvatska. Hrvatsko-ugarski su kraljevi vladavinu nad Slavonijom povjeravali svojim hercezima i tada je na novcu bilo navedeno njihovo ime, a to se nastavilo i pod banovima. Na naličju ovog novca obično je bio dvostruki križ, na čijoj se poprečnoj gredi nalazio na jednoj strani polumjesec, a na drugoj zvijezda Danica te dvije okrunjene glave iznad kojih je bilo početno slovo imena osobe koja ga je dala kovati. Taj je novac, dakle, imao oznake hrvatskih zemalja, koje će se i kasnije moći pronaći na kovanom novcu.⁸

Andrija II. (1205. – 1235.), najprije herceg, a kasnije hrvatsko-ugarski kralj, priznao je Hrvatskoj pravo kovanja posebnog novca. Herceg Andrija II. kovao je novac po uzoru na frizatik između 1196. i 1204., koji se smatra prvim hrvatskim novcem i naziva hrvatskim frizatikom.⁹ Nakon 1205. pravo kovanja novca hrvatskim banovima davao je hrvatsko-ugarski kralj. Poveljom iz 1217. kralj Andrija II. određuje sljedeće: "Utvrđujemo, da na području kraljevine, koja je podložna banu odnosno hercegu, nije nikada dosad kovan kraljevski novac. Ako bi pak ubuduće koji od kraljeva to ipak učinio, u što ne vjerujemo, narod crkve i biskupije zagrebačke neće se moći prisiliti, da robu kupuje ili prodaje za takav novac. Isto tako ne smiju kraljevski mjenjači u svrhu zamjene novca dolaziti na bilo koje biskupsko tržište.

Andrija II. Arpadović, sredina 18. st., HPM/PMH 8658

Privilegij kojim Andrija II. potvrđuje povlastice crkve Zagrebačke, 1217., iz prijepisa kaptola stolnog biogradskoga od god. 1272., Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu

Ako se ipak tamo nađu, mogu se uhvatiti i zatvoriti kroz 40 dana uz zapljenu svega što se kod njih pronađe.”¹⁰

Hrvatska je oduvijek bila posebno financijsko područje i uživala je tijekom srednjovjekovne povijesti neke povlastice u smislu kraljevskog poreza, tj. kontribucije. Hrvatski sabor od kraja 16. stoljeća odlučuje o tom porezu i samostalno ga ubire.¹¹ Hrvatski je sabor sve do 1733. imao pravo utvrđivanja mjera i utega, ali nakon te godine stare su hrvatske mjere, radi trgovine od Podunavlja do Jadrana, ukinute, a uvedene su požunske mjere, koje su, pak, tek 1876. zamijenjene metričkim sustavom. Hrvatska je imala i svoj novac, *numus Croaticus* ili *denarius Croaticus*.¹² Horvatski novac, odnosno *denarius Croaticus* bio je efektivni novac u prometu u Hrvatskoj.

Hrvatski frizatik, Andrija II., Numizmatička zbirka, AMZ

Pakrac, majstorski list, A. Schmidt, Beč, 1826.,
HPM/PMH 3643

U 13. stoljeću Zagreb je imao i svoju mjeru za žito. Naime, 1992. godine na Medvedgradu je pronađena mjera za suhu robu, kamenica koja je imala točno 20,42 današnje litre, a dvostruka medvedgradska kamenica iznosi točno jedno bečko vjedro, što upućuje na uskladivanje naših mjera sa srednjoeuropskim i praćenje europskih tokova.¹³ U svakom slučaju, dosta se pozornosti posvećivalo kvaliteti i mjerama.

Prva poznata banska kovnica novca nalazila se u Pakracu. Ta je kovnica radila od 1256. do 1260., nakon čega je premještena u Zagreb. U toj se kovnici kovao slavonski denar (*denarius banalis, moneta banalis*). Unatoč nizu varijanti i mnoštvu kalupa, slavonski denari bili su cijenjen novac. „*Moneta regis pro Sclavonia*” bio je natpis na novcu kovanom za bana, a „*moneta ducis pro Sclavonia*” na novcu kovanom za hercega. Slavonski denari ostali su nepromijenjeni po tipu i po veličini te upućuju na određenu monetarnu stabilnost, koje će nedostajati u kasnijem razdoblju. Novac se kovao još u Srijemu i, vjerojatno, u Virovitici.¹⁴

Na licu banskog novca nalazila se kuna u trku između dviju šestokrakih zvijezda, a novac se zvao *denarius banalis*. Na naličju se nalazio polumjesec nasuprot zvijezdi, što je drevni grb Hrvatske. Iako se simbolika zvijezde i polumjeseca izgubila, ona se susreće od davnine. Ugarsku, pak, simbolizira dvostruki patrijarhalni križ.

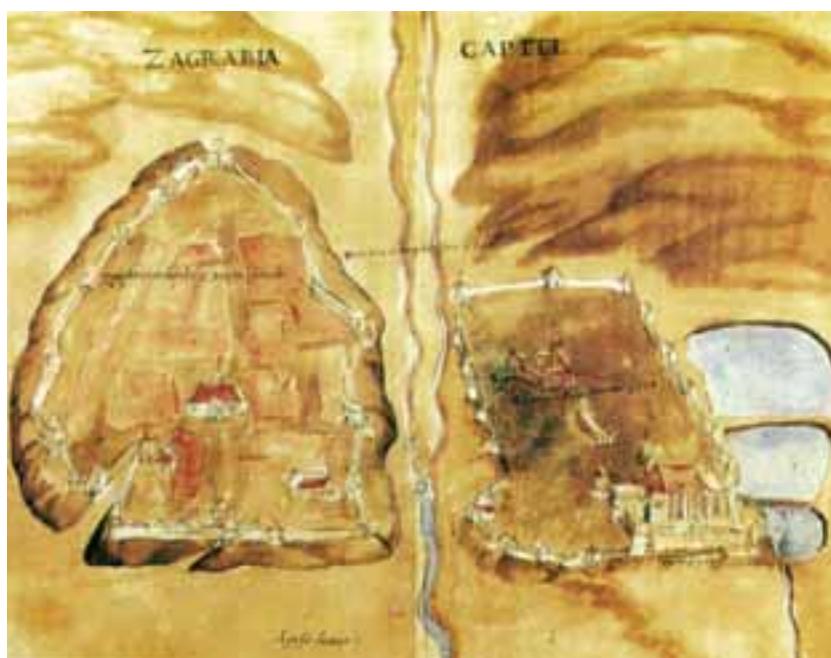
Novac kovan u banskoj kovnici u Zagrebu nazivao se zagrebačkim denarima i banskim denarima.¹⁵ Kovnica je donosila hercegu (ili banu) velike prihode. Vrste novca bile su raznolike: denari, oboli (poludenari) i bagatini kao najsitniji novac. Novac je kovan od srebra i bakra. Dvjesto denara činilo je jednu marku, a četvrtina marke zvala se ferto (odatle i danas naziv fertalj u kajkavskom), petina pensa, a osmina libra. Marka je bila težinska mjera za novac, a težina i struktura toga kovanog novca varirale su. Iako Zagrebačka kovnica radi sve do 1384., kralj Ludovik I. Veliki zabranjuje kovanje banovaca 1364., jer je bio skloniji kraljevskom novcu. No, čini se da se još jedno vrijeme, do početka 15. stoljeća, ta vrsta novca potajno kovala u zagrebačkoj kovnici.

Slavonski banovac, Stjepan Herceg, Numizmatička zbirka, AMZ

Banski denar Radoslava Babonića, Numizmatička zbirka, AMZ

Prvi poznati plan Zagreba, M. Marković, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb, 2001.

Krajcara bana Jana Vitovca, 1459., Numizmatička zbirka, AMZ

Isprava bana Jana Vitovca, HR-DAVŽ

Po uzoru na sitan ugarski novac Splitska komuna je sredinom 13. stoljeća kovala srebrni novac, primjerice bagatin, a u 14. stoljeću taj isti novac kuje se s likom sv. Dujma. Pod mletačkom vlašću bakreni se novac kuje za Split, Šibenik, Zadar, Hvar i Trogir.

Anžuvinac Karlo I. Robert već 1323. pokušava reformirati monetu jačajući centralističku vlast pa poveljom od 5. siječnja 1323. nalaže da novi denar nalikuje novcu iz doba Bele IV., dakle da bude kvalitetan. To je gotovo izazvalo bunu u Hrvatskoj, gdje je djelovalo više kovnica koje su takvim monopoliziranjem bile ugrožene. Godine 1443. njemački car Fridrik III. daje povlasticu kovanja novca Stjepanu II. Frankopanu i njegovim nasljednicima.¹⁶ To su pravo od 1443. do 1453. imali i grofovi Celjski. Osnovna jedinica bio je sitan srebrni novac. Vojvoda grofova Celjskih, ban hrvatski, grof i župan zagorski Ivan Vitovec, dobivši carevu povlasticu 10. studenoga 1459. u Krapini počinje kovati svoj novac, srebrnu krajcaru. Na licu krajcara nalazi se ime cara, grb s dvoglavim orlom, te oznaće I(n) – K(rapina). Na naličju je natpis MONETA IN KRAPINA, kvadrirani grbovni štit s vodoravnom gredom i panterom koja se propinje nadesno.¹⁷

Srebrni ugarski novac kolao je Trojednicom više stoljeća.¹⁸ Ugarski kralj Ljudevit I. Anžuvinac (1342. – 1382.) pokušao je riješiti pitanje novca, pa je zatražio da se u Hrvatskoj rabe ugarski denari. Ljudevitova kći Marija (1382. – 1395.), kojoj je muž bio Žigmund Luksemburški (1387. – 1437.), odlučila je 1384. da se ugarski i hrvatski denar izjednače te se od 1384. na oba područja služilo istovrsnim denarom.¹⁹ U početku se taj novac nazivao "novi novac", "novac", "penez", "pjenez" i "pinez", a nalazimo i druge nazive. Kovao se kao kraljevski novac u zagrebačkoj kovnici, pa je od njega imala koristi banska blagajna. Na tom su se novcu nalazila obilježja države. Grb Hrvatske (šahovnica) pojavio se prvi put tek u drugoj polovini 15. stoljeća na nekim slikama,

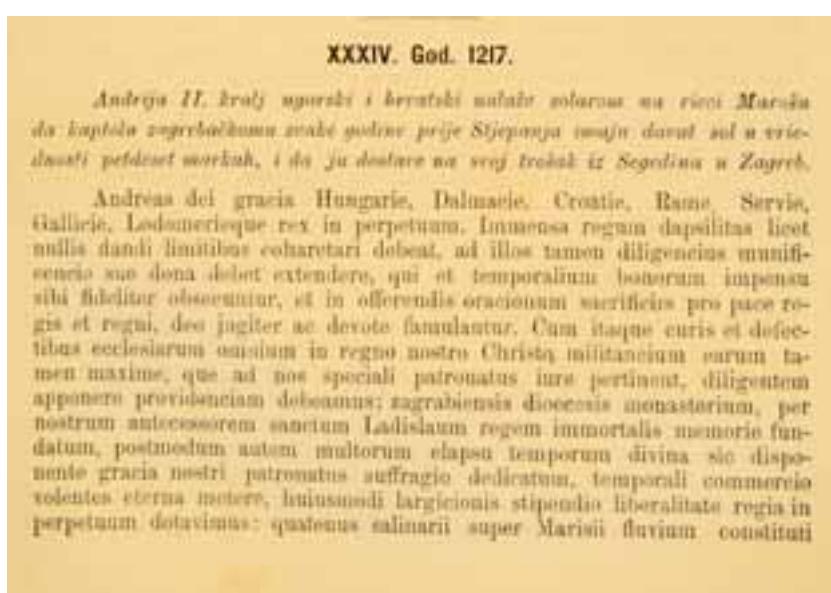
Grbovi Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, I. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien, J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*, Nürnberg, 1899.

a 1525. pronalazimo ga na jednoj kolajni kralja Ljudevita II. Jagelovića (1516. – 1526.). Grb Dalmacije, tj. tri leopardove glave, pojavljuje se na jednom pečatu iz 1406. godine, koji prema mišljenju povjesničara Ferde Šišića potječe iz doba Žigmunda.²⁰ Denari su bili sitan novac od srebra, zvan i "stari dobri denar", i dugo je bio u optjecaju. Od 1616. u Ugarskoj se kuju lošiji denari, a njih pet činilo je jedan groš (prije četiri). Sitniji novac obično je bio izrađen od bakra. Takav je novac bio obol, koji je vrijedio polovinu denara, te bagatin, kojih je 12 vrijedilo jedan denar. Obol i bagatin ne pojavljuju se poslije 1346. godine, a zamjenjuje ih sitan bakreni novac zvan "beč", koji se prvi put spominje 1438., a koji se katkad naziva i bečkim denarom (*denarius viennensis*) i koji valja razlikovati od ugarskog denara (*denarius hungaricus*). Stari ugarski denar bio je osnovna jedinica cijelog hrvatskoga novčarskog sustava.²¹ Na području Hrvatske novac veće vrijednosti bila je ugarska forinta, koja je imala stotinu denara staroga kova, i rajske talire, koji je bio malo manji i imao 80 denara staroga kova. Hrvatski je narod taj talir, kako bi ga razlikovao od ugarskoga, nazivao rajske forinta ili skraćeno "rajski". U jednoj zadužnici obitelji Zrinski iz 1618. navedeno je da za svaki dukat treba dati 100 denara *monetae Croaticae*, odnosno 100 denara hrvatskog novca.

Glavna mjera na području Svetoga Rimskog Carstva bila je marka. Marku je činilo 200 denara. Naziv marke nalazimo u ispravi Andrije II. iz 1217. godine s navodom da se kanonicima zagrebačke stolne crkve imaju svake godine prije Kraljeva dovesti soli u vrijednosti od 50 maraka.²² Već spominjani računski novac ferto imao je vrijednost četvrtine marke i nalazimo ga u Hrvatskoj u dokumentima iz 14. stoljeća. Nominalni novac bio je i pensa, tj. peti dio marke, koja je vrijedila samo 40 denara, a prvi se put spominje u Zlatnoj buli Bele IV. godine 1242., kojom se Zagreb proglašava slobodnim kraljevskim gradom. Pensa se kao novac posljednji put spominje 1438. godine.²³ Ostatak te riječi zadržao se u riječi penezi na kajkavskom govornom području.

Na jugu Hrvatske prevladavao je, dakako, mletački novac, ali je i on zahvaljujući trgovini prodiraо daleko na sjever, kako to potvrđuju skupni nalazi iz Kruškovače, Sv. Roka i iz okolice Karlovca.²⁴ U

Isprava Andrije II., I. K. Tkaličić, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća*, Zagreb, 1873., Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu

Mletački dukat Antonija Veniera (1382. – 1400.), Numizmatička zbirka, AMZ

14. stoljeću uveden je zlatni novac floren (forint), čije ime potječe neizravno od imena grada Firence.²⁵ Prvi put nalazimo to ime u jednoj ispravi Zagrebačkoga kaptola iz 1315.²⁶ Florini se kuju u ugarskom kraljevstvu tek od dolaska Anžuvinca Karla I. Roberta na ugarsko prijestolje. Naziv za zlatni floren u Mlecima bio je dukat, a izvodi se iz natpisa na mletačkim zlatnicima od 13. do 18. stoljeća "Sit tibi, Christe, datus, quem tu regis, iste Ducatus"²⁷. Da su florin i dukat isto vidi se iz obveznice Zagrebačkoga kaptola od 9. kolovoza 1427. župnoj crkvi sv. Ivana u Novoj Vesi.²⁸ U nas se taj novac spominje i kao dukat i kao florin, a u Mlecima se nazivao još i cekin.

Zlatni se florin često nazivao i forintom, a vrijednost tog novca ovisila je o cijeni zlata. S obzirom na rastuću vrijednost zlata u Europi, vrijednost je tog novca rasla.²⁹ Tako je na saboru u Požunu hrvatsko-ugarski kralj Žigmund 1430. odredio da jedna zlatna forinta vrijedi 100 većih denara odnosno 400 malih denara (kvartina). Taj se omjer zadržao, ali su zlatne forinte ubrzo nestale iz prometa te se 1581. za 400 zlatnih forinti moglo dobiti 600 ugarskih forinti, računajući da ugarska forinta ima 100 srebrnih ugarskih denara.³⁰ Dakle, jedna zlatna forinta

Pogled na Zagrebačku katedralu, M. Marković, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb, 2001.

vrijedila je 150 srebrnih ugarskih denara, što znači da se prvobitni odnos poremetio na štetu srebra. Zlatni je novac odlazio na istok za plaćanje svile i porculana, koji su u Europi bili vrlo traženi. Spomenuti omjer novca ozakonio je i Hrvatski sabor 5. travnja 1571. po kraljevu nalogu. To je ponovljeno na Hrvatskom saboru 2. lipnja 1572.³¹

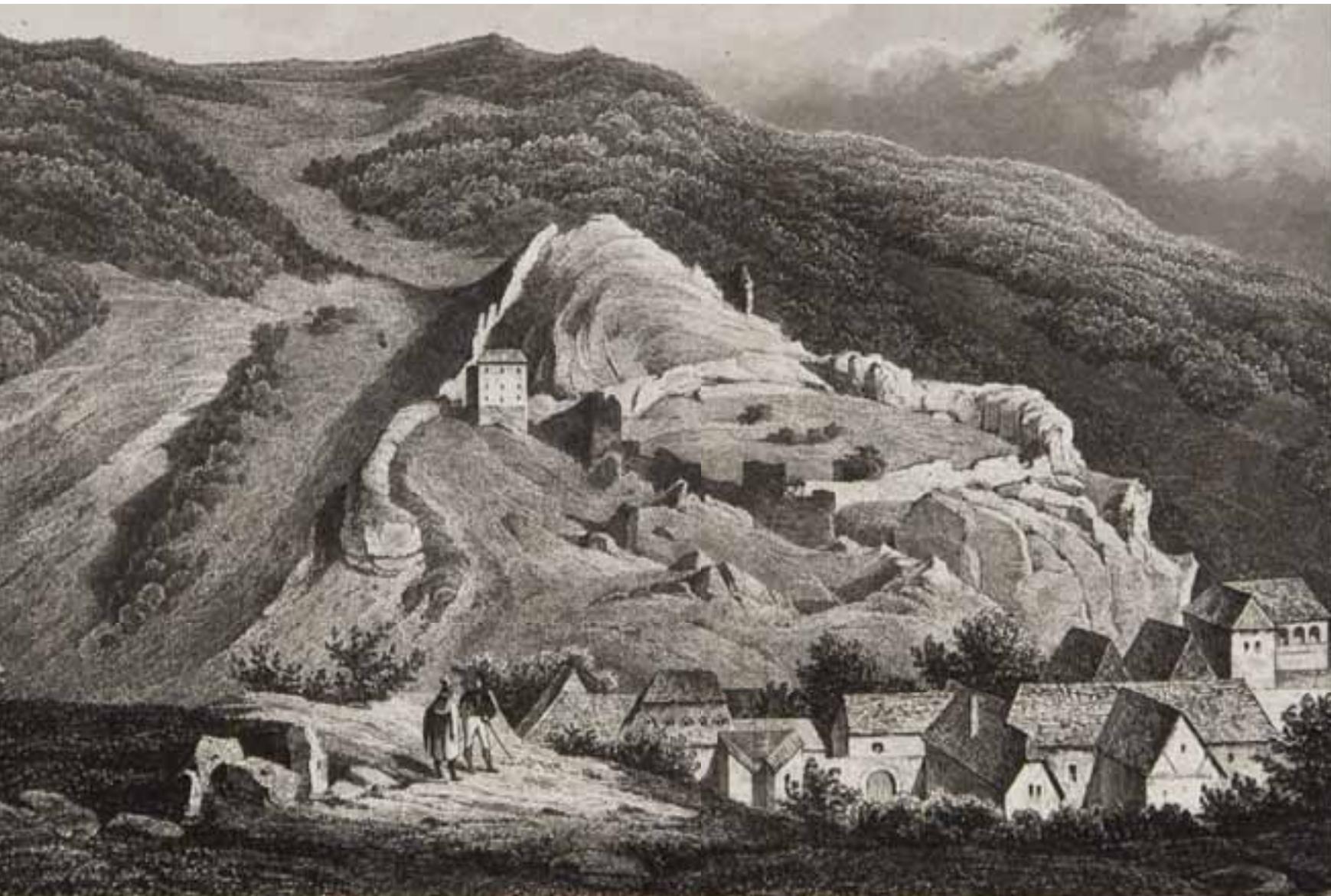
I prije 1527. u Hrvatsku je prodirao austrijski novac te se sve do 1918. hrvatski novac može promatrati unutar tog sustava. To je ponajprije sitan srebrni novac krajcar. On je bio malo veći od ugarskog denara, pa zato i nešto vredniji. Tri krajcara vrijedila su četiri denara. Ipak, najviše je bio u optjecaju srebrni groš, koji je bio veći i od krajcara i od denara. Kovao se u Beču i Grazu, a narod ga je u Hrvatskoj volio.³²

Velika raznolikost novca, osobito srebrnog, otežavala je sigurno trgovanje i trebalo je imati i znanja i sreće i iskustva da se trgovac s puta vrati obogaćen i živ. Raznolikost novca koji je bio u optjecaju pokazuje da je Hrvatska uvijek bila zemlja kojom su prolazili trgovci, ali i vojske, pa je primjerice Krapina u doba knezova Celjskih bila važno trgovište na putu iz Ptuja preko Varaždina u Zagreb, a takvih je putova u smjeru sjever – jug i zapad – istok bilo mnogo.

Vaga za dukate, Zapadna Europa, 18. st., HPM/PMH 1276

„Krapina“, K. Swoboda, oko 1850., HPM/PMH 3620

Karta Ilirika, I. Lucić, HPM/PMH 3849

Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti

Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti uvjetni je naziv za zapadnu i srednju Europu pod vodstvom katoličkih vladara koji su se birali za careve uz pristanak sedmorice izbornika. Povijest toga carstva bila je vrlo burna, a njegov novac bio je glavni novac i na našem području.

Habsburgovci kao carevi

Habsburgovci potječu iz kantona Aargau, što je njemačko govorno područje današnje Švicarske, gdje su već u 10. stoljeću imali posjed Habichtsburg, po kojem su dobili i ime.³³ Ženidbenim vezama s velikaškim i vladarskim kućama, ali i ratovima, širili su svoje posjede u Alsaceu, južnoj Njemačkoj i današnjoj Švicarskoj, a 1273. Rudolf I. Utemeljitelj (1273. – 1291.) izabran je za njemačkog cara, čime je ta loza započela učvršćivanje na čelu Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti sve do smrti Karla VI., koji je umro 1740. ne ostavivši muškog nasljednika. Međutim, iako je on pragmatičkom sankcijom s Hrvatskom 1712. te s Ugarskom 1723. osigurao naslijedstvo Habsburške Monarhije po ženskoj liniji, Marija Terezija, koja je došla na prijestolje 1740., morala je voditi rat za baštinu, pa i za prijestolje Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, koje je naslijedio njezin suprug Franjo I. Stjepan Lotarinški.³⁴ Nakon njegove smrti 1765. carsko prijestolje naslijedio je njihov sin Josip II., koji je istodobno postao svladarom Marije Terezije, a nakon njezine smrti vladarom kraljevskog prijestolja (1780.). Poslije smrti Josipa II. carsku krunu nasljeđuje njegov brat Leopold II., koji je vladao samo dvije godine.

Borba obitelji Habsburg za hrvatsko-ugarsko prijestolje započela je poslije smrti Žigmunda Luksemburškog (1387. – 1437.), kojeg je naslijedio Albert Austrijski (1437. – 1439.). On je, pak, za sobom ostavio tek rođenog sina Ladislava V. Posthumusa. Borba za hrvatsko-ugarsko prijestolje ponovo se rasplamsala nakon smrti Matije Korvina (1458. – 1490.). Pretendentni na prijestolje bili su češki kralj Vladislav II. Jagelović (1490. – 1516.), njegov mladi brat poljski kraljević Ivan I. Albert (1492. – 1501.) te njemački kralj Maksimilijan I. (1508. – 1519.), sin Fridrika III. (1452. – 1493.). Hrvatsko-ugarsko plemstvo bilo je protiv vladara iz obitelji Habsburg, pa su se na Saboru odlučili za Vladislava II. Jagelovića. Maksimilijan I. shvatio je da neće uspjeti

Kruna Svetoga Rimskog Carstva, druga polovina 10. st., križ dodan u 11. st., KHM, Beč

Organizacijska struktura Svetoga Rimskog Carstva, H. Schredel, Nuremberg Chronical, 1493., Morse Library, Beloit College

osigurati hrvatsko-ugarsko prijestolje. Vladislav II. Jagelović bio je svjestan opasnosti od rata s Maksimilijanom I. te osmanske opasnosti s juga, pa je 7. studenog 1491. u Požunu s Maksimilijanom I. sklopio ugovor u kojemu mu je zajamčio hrvatsko-ugarsko prijestolje ne bude li imao muškog potomka. Hrvatsko-ugarsko plemstvo nije se slagalo s tim da hrvatsko-ugarsko prijestolje naslijede članovi obitelji Habsburg, pa na saboru na Rakoškom polju 1505. donosi zaključak da će se izdajnikom smatrati svatko tko predloži tudinca za nositelja hrvatsko-ugarskog prijestolja. Pitanje nasljeđivanja hrvatsko-ugarskog prijestolja i dalje je bilo aktualno, pa je Vladislav II. 22. srpnja 1515. u Požunu i Beču ponovo zajamčio habsburškoj kući, zapravo Maksimilijanu I., pravo nasljeđivanja hrvatsko-ugarskog prijestolja ako njegov sin Ludovik II. (1516. – 1526.) umre ne ostavivši nasljednika. Usto, zaručio je Ludovika II. s Marijom Habsburškom, Maksimilijanovom unukom i sestrom Ferdinandovom. Vladislavova kći Ana, pak, bila je

Franjo I. Stjepan Lotarinški, MGKc
Marija Terezija, MGKc
Josip II., 1789., Zbirka umjetnina, ZMSG,
Županja

zaručnica Ferdinanda Habsburškog. Poslije smrti Ludovika II. u bitci 1526. na Mohačkom polju započele su borbe za hrvatsko-ugarsko prijestolje. Ferdinand I. Habsburški (1526. – 1564.), kralj češki i nadvojvoda austrijski, najprije je u Požunu (17. prosinca 1526.) izabran za ugarskoga kralja, a potom u Cetinu 1. siječnja 1527. i za hrvatskoga kralja, obvezujući se krunidbenom zavjernicom da će braniti Kraljevinu Hrvatsku određenom vojnom silom, voditi brigu o gradovima i tvrđavama u Hrvatskoj te poštivati sve privilegije, prava, sloboštine i zakone koje je Kraljevina Hrvatska dobila od prethodnih vladara.³⁵

Taliri – novac Carstva

Promjene na hrvatsko-ugarskom, ali i na carskom prijestolju vidljive su i na talirima³⁶, kao najvažnijem krupnom novcu, koji je bio u optjecaju sve do druge polovine 19. stoljeća.³⁷ U našim krajevima taliri su bili u optjecaju od 16. stoljeća pa do vladavine kralja Franje Josipa I. (1848. – 1916.), pa je taj novac od iznimne važnosti za ovo područje, iako se uglavnom nije kovao u Hrvatskoj, osim talira koje su kovali Nikola III. i Nikola IV. Zrinski³⁸ i otkova novca talirskih veličina u Dubrovačkoj Republici.³⁹

Kada je u Joachimstalu (Jáchymov) u Češkoj početkom 16. stoljeća pronađena bogata žila srebra, grof Stefan Schlick počeo je 1518. kovati srebrni novac talire, koji su se uskoro počeli nazivati carskim novcem (talir *imperialis*, *joachimicus* ili *vallensis* ili *uncialis*) i bili su službeni novac u golemom Svetom Rimskom Carstvu Njemačke Narodnosti.⁴⁰ Zbog povezanosti toga carstva i habsburških zemalja taj se novac preljevao i na habsburški teritorij.

Na prijedlog Ferdinanda I. hrvatsko-ugarski sabor odlučio je 1553. da se polovina srebra predviđenog za izradu novca upotrijebi za kovanje ugarskih denara i filira, a polovina za kovanje talira i polutalira, s tim da ugarski taliri moraju imati istu težinu i sastav kao i bečki

Maksimilijan I., MGKc

Maksimilijan I. u posjetu kovnici novca, H. von Burghmair d. Ä., 1517., ÖNB

taliri, ali se na njima treba nalaziti lik Blažene Djevice Marije jer se njime služe katoličke zemlje. U početku je talir vrijedio 100 denara ili 75 krajcara, dakle jednako koliko i ugarska forinta. Zbog složenih političkih odnosa u Svetom Rimskom Carstvu Njemačke Narodnosti kovao se trocarski novac, koji je pronađen i na našem području. To su bili taliri i polataliri kovani od 1558. Na licu novca nalazilo se poprsje triju careva: Maksimilijana I., Karla V. i Ferdinanda I. Na naličju novca bio je prikazan carski orao s austrijskim i kastiljskim grbom na prsima.

Međutim, prema odluci Hrvatskog sabora od 4. siječnja 1570., rajnski taliri (guldeni) koji su bili u optjecaju u drugoj polovini 16. stoljeća vrijedili su samo 80 denara.⁴¹ Premda kasnije rajnskih talira više nije bilo u optjecaju, taj je novac zadržao nominalnu vrijednost te se u Hrvatskoj tijekom 17. i 18. stoljeća njime koristilo pri računanju vrijednosti robe. Tijekom 17. i 18. stoljeća uzimalo se da rajnski talir čini 20 groša, odnosno 60 krajcara ili 80 denara. Istodobno je ugarsku forintu činilo 25 groša, odnosno 75 krajcara ili 100 denara.⁴²

Početkom 17. stoljeća u Njemačkoj se počinju kovati novi taliri, vrijednosti 120 denara. Njih pronalazimo i u Varaždinu 1625. godine, gdje je obračun mesarskog cehmeštra Andrije Maksijana iskazan upravo u tom novcu. Hrvatski sabor putne troškove i dnevnice svojih poslanika (nuncija) na zajedničke sabore također plaća novim grošima i njemačkim talirima. Zbog živih veza s kraljicom Jadrana Venecijom, koja je tada još bila u punoj snazi, Hrvatskom su kolale i mletačke škude, čiju je vrijednost Hrvatski sabor 4. lipnja 1636. u Zagrebu procijenio na 110 krajcara, odnosno deset godina kasnije na 120 krajcara ili 160 denara. U 17. stoljeću škuda je u Hrvatskoj počela istiskivati iz prometa talir.⁴³

Zbog zajedničke državne zajednice s Ugarskom u Hrvatskoj se služilo ugarskim dukatima, odnosno zlatnim forintama, koje su bile na dobrom glasu i u drugim dijelovima Europe. Spomenuti je novac kovan u glasovitoj kovnici u Kremnici od čistog zlata, a pojedini komadi težili su 23,75 karata. Na području Njemačke bili su u optjecaju od sredine 16. stoljeća sve do sredine 19. stoljeća. Istodobno je u Hrvatskoj i Ugarskoj uveden njemački zlatni gulden, koji je vrijedio dva rajnska talira, odnosno 160 denara, o čemu svjedoče brojne isprave varaždinskih trgovaca i obrtnika koji se koriste ovom vrijednošću. Ukrzo po uvođenju njemačkih zlatnih guldena pojavili su se problemi jer su pojedinci obrezivali rubove tih kovanica, čime im se umanjivala vrijednost, pa se Hrvatski sabor 1527. požalio kralju Ferdinandu I. na takav novac, tražeći da se plaćenici isplaćuju u ugarskim dukatima, grošima, krajcarima i ugarskim denarima. Međutim, problem s oštećenim kovanim novcem nastavio se. Stoga se Hrvatski sabor 17. srpnja 1578. žali kralju Rudolfu II. i traži da se oštećene zlatne forinte i taliri preračunavaju i u austrijskim zemljama u istom omjeru prema denarima kao u Hrvatskoj. Drugi je problem bio taj što su štajerski, kranjski i koruški trgovci manje cijenili novac kovan u Ugarskoj. Tek je kralj Matija II. prihvatio 1609. zahtjev Hrvatskog sabora iz 1606. da se odredi jednakna vrijednost ugarskog novca u svim zemljama, pa se taj zahtjev kasnije više ne spominje. Događalo se i to da hrvatski trgovci nisu htjeli primati njemački novac, pa je Hrvatski sabor 1621. godine

Ugarska forinta Matije Korvina, Numizmatička zbirka, AMZ

odlučio da se u Hrvatskoj uvede sav njemački novac koji je u upotrebi u susjednim zemljama, zaprijetivši trgovcima gubitkom robe ne budu li prihvaćali taj novac. Pojedine osobe nisu željele primati novac koji je kovao kralj Ferdinand II. (1619. – 1637.) u Beču, pa je kralj 1628. naložio Hrvatskom saboru da provede njegovu odluku i primora hrvatski narod da se koristi tim novcem za trgovanje i plaćanje. Sabor je zaprijetio globama i oduzimanjem robe u slučaju nepoštivanja njegovih zaključaka. Međutim, Sabor je morao još nekoliko puta ponoviti taj zaključak jer je bilo sličnih problema s gradačkim grošima, mletačkim škudama i starim grošima.⁴⁴

Talir kovan u češkim kovnicama za kralja Ferdinanda I. nosio je natpis *Dalmatiae – Croaciae, Sclavoniae*,⁴⁵ čime je istaknuta njegova vlast nad našim zemljama, što je potaknulo neke povjesničare i numizmatičare na zaključak da su hrvatske zemlje bile ravnopravne s ostalim dijelovima Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti.⁴⁶

Talir je bio sinonim za dobar novac, pa su ga kasnije marke i krune vrlo teško istiskivale. Car Maksimilijan II. izdaje 1566. Edikt o novcu, kojim se propisuje zakonsko ustanovljenje težine novca i količine dragocjenog metala u njemu, pri čemu su saksonski taliri bili osnova za nove talire. Tako su taliri dobili jednak položaj kao guldeni⁴⁷, koji su tada kolali Carstvom. Talire su preuzeli ostali njemački knezovi i tako su oni postali poznati kao carski taliri. Kovanje guldena prestaje oko 1600., pa carski talir postaje glavnim novcem Carstva.⁴⁸

Spomen-talir Ferdinanda I., 1541., Numizmatička zbirka, AMZ

Spomen-talir Ferdinanda I., 1541., Numizmatička zbirka, AMZ

Pola "kipper" kovanice od 60 krajcara Ferdinanda II., 1621., Joachimstal, OeNB

Škrinja – kasa, 16. st., MGS

Hrvatski konjanički časnik iz vremena
Tridesetogodišnjeg rata, T. Aralica i V. Aralica,
Hrvatski ratnici kroz stoljeća, Zagreb, 1996.

Tridesetogodišnji je rat (1618. – 1648.) omogućio nekim obiteljima pokretanje mnogih velikih poslova na širem prostoru, ali i propadanje mnogih trgovačkih kuća iz Gornje Njemačke, kao i pojavljivanje novih trgovaca iz Italije i Nizozemske. Dugotrajno ratovanje rezultiralo je smanjenjem vrijednosti novca, pa su se u to doba u Austriji kovale manje vrijedne "kipper" kovanice. U tim nestabilnim vremenima stanovništvo je izgubilo oko 87% vrijednosti gotovog novca te je trebalo mnogo napora da se ponovo dođe do stabilne valute. Takva valuta bila je *moneta nova* s oznakom "Nach altem Schrot und Korn"⁴⁹. Osim carskog novca tijekom Tridesetogodišnjeg rata mnogi su njemački knezovi kovali vlastiti novac, na kojemu nisu ispisivali carevo ime. Među njima bilo je i pristaša švedskoga kralja Gustava II. Adolfa (1611. – 1632.), primjerice gradovi Erfurt, Augsburg, Würzburg, Nürnberg, Osnabrück.

Zbog širenja dugotrajnog rata širio se i različit novac. Na područje Njemačke dolazili su najviše taliri iz Habsburške Nizozemske, švicarskih kantona, Poljske te Francuske. Tijekom tog vremena novac nije imao ujednačenu vrijednost, pa su postojale brojne tablice koje su služile trgovcima kao pomagalo pri preračunavanju vrijednosti, a tome je služila i knjiga Leonharda Wilibalda Hoffmana *Alter und Neuer Münz-Schlüssel* (Nürnberg, 1692.). Godine 1730. u Königsbergu je objavljeno 2. izdanje djela Michaela Lilienthala *Auserlesenes Thaler-Cabinet darinn die meisten und vornehmsten Silber-Münzen, welche unter dem Rahmen der Reichs-Thaler bekannt sind,....* Vrijednost pojedinog talira ovisila je i o političkoj moći onoga koji ga je dao iskovati.

Sredinom 17. stoljeća potisnuti su iz upotrebe dobri stari carski taliri.⁵⁰ Novi carski taliri sadržavali su manje srebra nego stari. Stoga se sredinom 17. stoljeća stari carski taliri kvare te se pretaljuju u nove talire manje vrijednosti. Mnogi su carski taliri prekivani i u manje vrijednosti novca. Na to je svakako utjecala i stalnorastuća cijena srebra.⁵¹ Šezdesetih godina 17. stoljeća trebalo je dati devet i pol carskih talira za jednu marku finog srebra (234 grama). Kako je propisano da se od jedne fine marke srebra smjelo iskovati samo devet talira, pri kovanju talira stvarao se gubitak, pa su oni postali vrlo rijetki. Za ovaj problem postojala su dva rješenja: povisiti nominalnu vrijednost ili smanjiti količinu srebra u taliru. Ipak, zasjedanje sabora u Regensburgu nije donijelo rješenje.

U međuvremenu je car Leopold I. osnovao 1659. kovnicu novca i odredio za sve kovnice pravilo (*Privilegium des Quintels*)⁵² prema kojemu moraju proizvoditi jednakе talire. U samostanu Zinna kod Luckenwalda 1667. sklopljen je sporazum o prijelaznom razdoblju potrebnom da bi se došlo do jedinstvenoga carskog talira. Većina knezova je pristala na sporazum, ali su nastavili s kovanjem vlastitih talira, a carske su talire sve do sredine 18. stoljeća kovali u ograničenim količinama. U Brandenburgu i Pruskoj između 1721. i 1750. godine prestaju se kovati carski taliri, što je zapravo bio otpor prema Habsburgovcu Karlu VI., koji nije imao muškog nasljednika, što je napisljetu dovelo do ratova za austrijsko nasljeđe. Pokušaj nekih kovnica sjeverne Njemačke devedesetih godina 18. stoljeća da opet uvedu u optjecaj carski talir nije uspio zbog visokih troškova kovanja. Kneževina u Bremenu

Leopold I., HPM/PMH 8702

Pečat Leopolda I., HPM/PMH 26065

iskovala je oko tisuću komada takvih talira, ali je onda prestala. Od tog vremena za većinu staleža Carstva carski je talir postojao još samo kao reprezentativni primjerak, odnosno novac za dar.⁵³

Postalo je jasno da monopol carskog talira zbog promijenjenih gospodarskih odnosa sredinom 18. stoljeća više nije bio moguć kao što više nije vrijedio ni dogovor između austrijskoga i pruskog vladara. Početak novog shvaćanja raznovrsnog novca u Europi svakako je započela Pruska. Na prijedlog Johanna Philippa Graumana (1690. – 1762.), koji je od 1750. do 1762. bio generalni direktor berlinske kovnice novca, pruski kralj Fridrik II. Veliki (1740. – 1786.) odredio je 1750. uvođenje novog talira, koji je trebao odgovarati vrijednosti od 24 groša. Ovaj je novac sve do uvođenja njemačke marke činio osnovu novčanog sustava. Na tom novcu bio je istaknut naziv kovnice. Godine 1765. osnovana je u Berlinu Kraljevska pruska žiro i posudbena banka, u kojoj je trebalo biti iskovano 100.000 komada pruskih talira s likom kralja Fridrika II. Velikog. Međutim, banka se nije uspjela održati, pa su i ti taliri pretaljeni, a samo je mali dio kolao, i to kao suvenir za darivanje.⁵⁴

Austrija i Njemačka, 18. st., T. C. Lotter, HPM/PMH 4974

Umjesto carskog talira sve su se više upotrebljavali dvotrećinski talir i trećinski talir u južnoj Njemačkoj i novi guldeni koji su se nazivali poluguldeni. Sve je to posve poništilo sporazum sklopljen u Zinni, pa je 1690. godine na poticaj Brandenburga i Saksonije u Leipzigu sklopljen novi sporazum. Pojam carski talir dobio je tako dvostruko značenje. Ako je on zaista kovanica talira, tada dobiva u nazivu dodatak *in specie* (lat. gotovina), odnosno oznaku *Speciesthaler* i vrijedi na području gdje se računalo u grošima (od 1667. jedan takav talir sadržavao je 28 groša, a od 1690. godine 32 groša). Osim toga, carski talir s oznakom *Reichsthaler courant* postao je pojam za vrijednost od 24 groša. Taj talir označavao je novac manje vrijednosti i u područjima Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti gdje su vrijedili drugi sustavi računanja. U južnoj Njemačkoj nakon 1662. carski je talir imao vrijednost od 90 krajcara ili jedan i pol gulden. Nakon dugotrajnih usklađivanja dobio je vrijednost koja je odgovarala vrijednosti od 32 groša. Poslije 1693. vrijednost tog talira porasla je na 120 krajcara i taj je novac, iskovan u velikom broju, počeo potiskivati guldene i poluguldene. U to se doba počelo upozoravati i na krivotvorene novce. Grad Nürnberg izdao je 14. lipnja 1701. poseban dekret u kojemu upozorava na krivotvoreni novac.⁵⁵ Problem krivotorenog novca, i metalnog i papirnatog, ostao je problemom do današnjeg dana. U svim zemljama i razdobljima pronalazimo krivotvoreni novac, često vrlo kvalitetan i stoga teško prepoznatljiv.⁵⁶ Lažni je novac prijetio gospodarstvima država, pa se krivotvorene novce smatralo izdajom zemlje. Ipak, ponegdje se lažni novac kovao od plemenitih metala (zlata ili srebra), pa je zbog svog sastava ipak imao određenu vrijednost.

U 18. stoljeću srebro se u velikim količinama izvozi u istočnu Aziju. U Njemačkoj srebro počinje dobivati veću vrijednost u odnosu na zlato, pa se počinje kupovati novac od srebra kojim se preko Nizozemske plaća čaj u Istočnoj Aziji. Počeo se osjećati velik nedostatak krupnijeg novca od srebra, što je potaknulo uvoz francuskih talira u Njemačku, koji su sada postali gotovo jedini krupniji novac. U Frankfurtu je na izričitu molbu trgovaca taj novac prihvaćen. Ipak, bilo je potrebno urediti to stanje, jer ovisnost o stranom kovanom novcu nije bila poželjna. Na saboru u Regensburgu lajpciški dogovor o novcu proglašen je carskim dogovorom, ali se nije svuda tako postupalo. Nepostojanje zajedničke politike o novcu sve je više lomilo tržište novca i veliki dijelovi Carstva opet su krenuli svojim vlastitim putem.⁵⁷

Mjenične banke i ūirobanke u Amsterdamu i Hamburgu, osnovane od 1609. do 1619. godine, uzimale su za polog samo određenu vrstu talira. Za taj novac ustalilo se ime *Banco-Thaler*. U Hamburgu se takvim smatrao carski talir, ali u Amsterdamu osim kovanoga carskog talira takvim se ubrzo počeo smatrati i *Albertustalir* ili *Kreuztalir* ili burgundijski talir. Taj su novac prvi kovali namjesnici Habsburške Nizozemske – nadvojvoda Albert VII. (1598. – 1621.) i njegova žena Izabela Klara Eugenija od Španjolske od 1612. godine.⁵⁸ Kada su carski taliri u drugoj polovini 17. stoljeća sve više počeli nestajati iz prometa, nedostajao je u Njemačkoj talir koji bi odgovarao albertinskom taliru. Tako se na prijedlog lajpciških trgovaca počeo kovati 1670. godine talir koji je na naličju imao oznaku *Wechselthalter*.⁵⁹

Nürnbergski talir, 1768., Numizmatička zbirka, AMZ

Utezi za vaganje novca od mjeđi, 18. st.?
HPM/PMH 947, 948, 949, 950
Plitica vase za vaganje novca, zapadna Europa, 18. st.
HPM/PMH 1425

Novi pokušaj uvođenja bankarskog talira dogodio se na hamburškom novčanom zasjedanju 1695. godine, na inicijativu sjevernonjemačkih zemalja, ali dogovor nije postignut jer su krugovi oko cara smatrali da taj talir ne udovoljava carskim propisima. Nizozemsko-westfalski krug predložio je 1698. da nizozemski talir bude osnova za europski novac, što je prihvatio samo grad Köln. Taj je talir imao malo manje srebra (13 lota 14 grama) i nosio je oznaku *burgundischer Fuss*, a upravo zbog toga ubrzo je nestao iz prometa.⁶⁰

U vrijeme dok su Habsburgovci Lotarinžani bili vladari Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, dugo se svaki novac mjerio u odnosu na rajnski gulden⁶¹, vrijedan novac još iz doba Hanze, trgovačke organizacije koja je vladala sjevernom Europom. Dvorska komora upravljala je i monetarnim sustavom Carstva. Ipak, novčani sustav nije bio jedinstven. U svakidašnjem životu vrijednost novca izražavala se u funtama odnosno franačkim librama. Do 1857. mjera za novac bila je kelnska marka⁶² koja se dijelila na fertone i pense, a izraz pensa potječe još iz 13. stoljeća i do danas je u našim kajkavskim krajevima sačuvan u riječi "penezi", kako narod zove novac.⁶³

Raznolikost novca silno je otežavala trgovinu i činila je vrlo rizičnim zanimanjem. Trebalo je tržištu dati zdrav novac, a tijekom 18. stoljeća doneseno je više propisa koji su se odnosili na kontrolu kovanja te optjecaj novca.

Pola talira Fridrika II. Pruskog, 1750., Numizmatička zbirka, AMZ

Pokušaj stvaranja dobrog novca

Uzdizanje Pruske na čelu s Fridrikom II. značilo je početak dugotrajne borbe između dinastija Habsburg i Hohenzollern oko prevlasti u Svetom Rimskom Carstvu Njemačke Narodnosti, što je destabiliziralo i samu monetu. Rat za austrijsku baštinu, a onda

i Sedmogodišnji rat (1756. – 1763.) prisilili su Mariju Tereziju na pokretanje mnogih reformi koje nije dovršila.

Zbog trgovine od Podunavlja do Jadrana, koju je svojim mjerama razvijao još Karlo VI., te otvaranja plovidbe Savom kao i donošenja odluke o proglašenju slobodnih luka u Rijeci i Trstu te izgradnje ceste Karoline (1726. – 1728.), promicanje kvalitetnog novca postalo je nužno. Vladarica u Beču Marija Terezija kao kraljica i (po mužu) carica morala je reformirati novčani sustav jer se na osnovi postojećeg sustava više nije moglo poslovati u naslijednim zemljama.

Rat za austrijsku baštinu, a onda i pripreme za Sedmogodišnji rat, doveli su carsku blagajnu na rub propasti. Godine 1753. carica Marija Terezija u dogovoru s izbornim knezom Bavarske (na osnovi Bavarsko-austrijske novčane konvencije) pustila je u optjecaj konvencijsku valutu (konvencijski talir) koja se izrađivala od srebra te je na taj način ovisila o zalihamama srebra. Ovaj je dogovor zasnovan na kelnskoj marki (*marcia colloniensis*) koja je vrijedila 10 austrijskih talira odnosno 20 forinti. Novi konvencijski talir često se nazivao dvostrukim guldenom, a bio je izrađen od finog srebra i vrijedio je 120 krajcara. Pola takvoga konvencijskog talira (guldena) odgovaralo je starom guldenu koji je kolao u južnoj Njemačkoj i vrijedio 60 krajcara. Nakon početnog protivljenja ovu novčanu reformu prihvatali su svi osim Pruske, hanzeatskih gradova, Holsteina i grofovije Mecklenburg. No nasuprot Austriji Bavarska nije mogla održati tečaj od 120 krajcara, pa je zbog toga povisila nominalnu vrijednost konvencijskog talira na 144, odnosno staroga guldena na 72 krajcara, kako se ova moneta ne bi počela upotrebljavati kao sitan novac u susjednim zemljama. Ovo je obračunavanje poremetilo novčani sustav u drugim južnonjemačkim državama i opet nije bilo jedinstvenog preračunavanja. Konvencijski je talir u južnoj Njemačkoj nazivan rajnskim.⁶⁴

Talir se nije smio strugati i morao je imati dva lota srebra, gulden jedan lot, a pola guldena pola lota krunske vrijednosti. Vrijednost ovih talira iznosila je 2 florina i 45 krajcara, a postojali su i polutalir i četvrttalir. Tri su rata s Pruskom uništila austrijski novac unatoč svim naporima da se vrijednost novca zadrži, i to barem onog od srebra, jer papirnat novac koji se počeo tiskati radi isplate vojnika bio je vrlo nepouzdan. Godine 1754. jedna se marka već obračunavala kao 24 forinte. Jedan austrijski talir vrijedio je dvije forinte, a forinta je vrijedila 60 krajcara, 80 denara ili 20 groša. Kovao se u raznim austrijskim kovnicama, s likom Marije Terezije. Još u drugoj polovini 18. stoljeća ti su se taliri upotrebljavali na prednjem Orientu kao roba zbog srebra koje su sadržavali. Bili su toliko prihvaćeni da je kovnica u Günzburgu nastavila kovati novac s likom Marije Terezije i poslije njezine smrti, pa je iskovana golema količina tog novca. Marijaterezijanski talir bio je glavni novac u Arabiji, na Levantu i u dijelu Afrike, osobito u Etiopiji, i zadržao se na tim područjima sve do Drugoga svjetskog rata.⁶⁵ Talir Marije Terezije imao je određenu vrijednost još niz godina poslije njezine smrti zbog srebra od kojega je bio iskovani. Tim se novcem koristilo i na području Vojne krajine. Bečka ga kovnica i danas kuje kao suvenir.

Spomen-obelisk Karolinške ceste, Karlovac

Karlo VI., MGKc

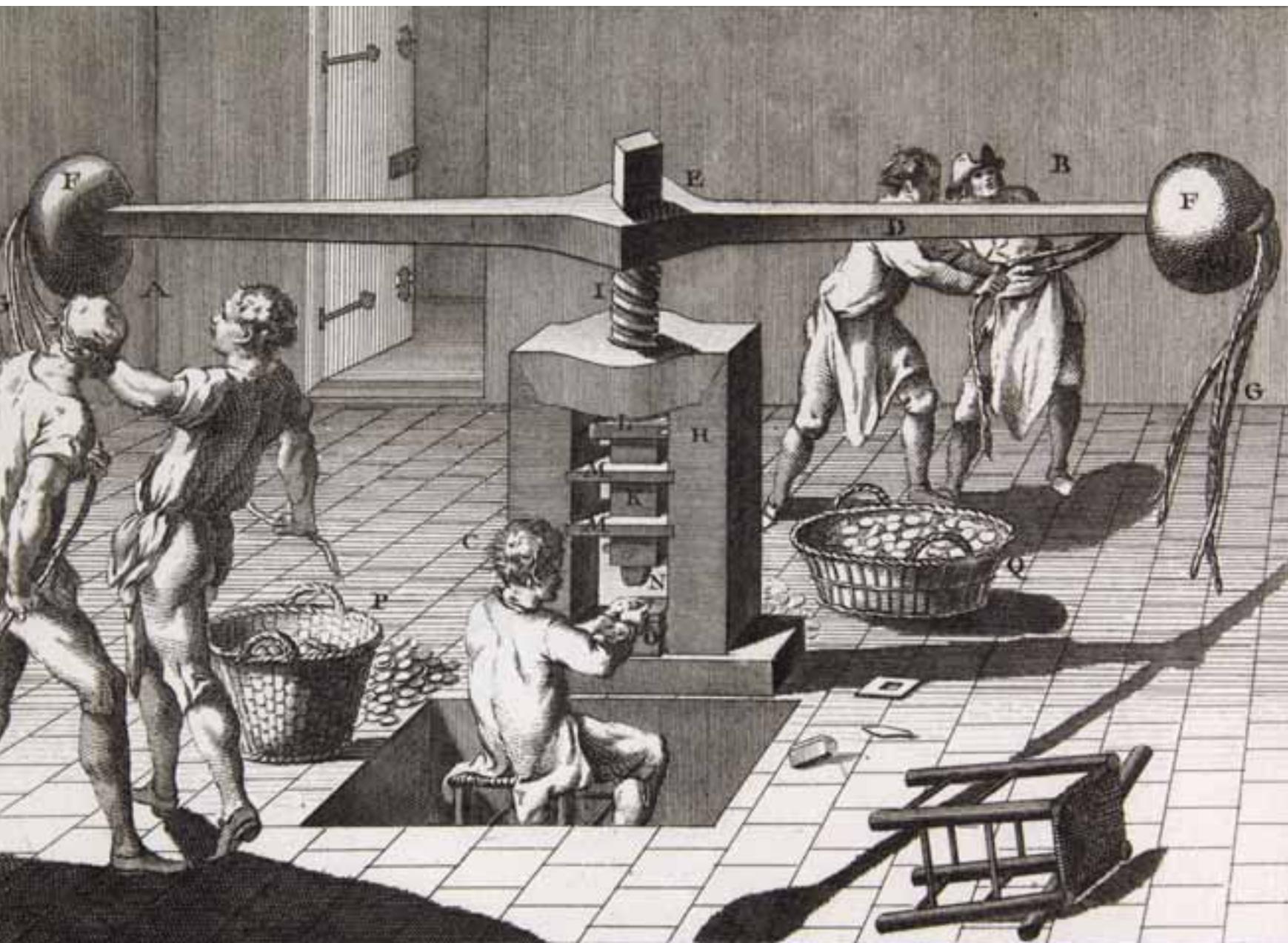
Talir Marije Terezije, 1775., Numizmatička zbirka, AMZ

Posve drugačija situacija nego u habsburškim zemljama bila je u južnoj Njemačkoj, gdje je unatoč kvalitetnom srebru novac vrijedio malo. Nakon 1755. u Habsburškoj Nizozemskoj pojavljuju se srebrni taliri koji su se nazivali krunskim talirima i koji počinju polako potiskivati konvencijski novac. Imali su na naličju križ svetog Andrije sa znakom triju kruna. Ovaj krunski talir proširio se u prvim desetljećima 19. stoljeća u brojnim južnonjemačkim gradovima, a bilo je i kovanica manje vrijednosti, na kojima je bilo naznačeno da je to "lokalni novac" odnosno *cassengeld*.⁶⁶

Nakon što je Napoleon objavio stvaranje rajskega saveza, a šesnaest članova nekadašnjega Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti objavilo svoje istupanje iz Carstva, obvezujući se na vojnu službu Francuskoj, car Franjo II. objavljuje 6. kolovoza 1806. ukidanje Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti. To je bio kraj obračunskog novca koji je vrijedio na cijelom području Srednje Europe. Države koje je stvorio Napoleon, poput kraljevstva Vestfalije i velike kneževine u Njemačkoj, premda su kratko postojale, omogućile su prednost francuskoj monetari i Francuska je svojim propisima označila novo doba.

Taliri su se nastavili kovati, ali ih je na tržištu bilo sve manje i sve ih je više potiskivao lakše nosiv papirnat novac, iako su njegovi nedostaci bili velika mogućnost krivotvorena i krhkost.

Stroj za kovanje pomoću zavrtnja, Enciklopedija Diderota i D'Alamberta (1751.–1772.), OeNB

Pojava papirnatog novca

Prvi papirnati novac, koji je služio isključivo kao depozitni novac, tiskali su Kinezi za dinastije Tang u 7. stoljeću. Prvi, pak, pravi papirnati novac koji je bio u optjecaju tiskali su Kinezi za dinastije Sung (980. – 1279.). Kineski papirnati novac za dinastije Ming u 14. stoljeću pustolov i putopisac Marko Polo spominjao je kao jedan od načina pokretanja žive trgovine. Uvjetno rečeno, papirnati se novac počeo pojavljivati i u Europi kao kreditno pismo određene vrijednosti. Pojavljuje se u 13. stoljeću u Italiji, gdje se mnogo kasnije pojavljuju i papirnate novčanice koje su se u određenom vremenu mogle zamijeniti važećim metalnim novcem. Prvi papirnati novac u Europi emitirala je 1661. švedska banka koju je u Stocholmu osnovao Johann Palmstuch (1611. – 1671.). Habsburgovci su bili zadivljeni švedskim reformama na polju financija. Troškovi Sedmogodišnjeg rata itekako su poremetili novčano tržište u Habsburškoj Monarhiji. Manjak novca nije se mogao nadoknaditi kovanjem vrijednih srebrnih talira, pa se počeo tiskati papirnati novac. Masovnija upotreba papirnatog novca počinje od Francuske revolucije, a povezuje se s asignatima kojima su kao zalog davana samostanska dobra.⁶⁷

Papirnati je novac zapravo bio zamjenski novac (surogat), ali ako je iza njega stajalo jamstvo države, obično se prihvaćao kao pravi

Povelja Marije Terezije od 15. lipnja 1762. povodom izdanja papirnatog novca (naslovna stranica), OeNB
Banko-cedulja grada Beča od 10 guldena, 1771., OeNB

Palača Ferstel, dvorana Bečke burze za trgovanje
1873., ÖNB, Beč

novac. U Habsburškoj Monarhiji započelo je 1761. godine emitiranje vrijednosnih papira. Do 1763. država je emitirala vrijednosnih papira u vrijednosti od 34,890.000 guldena⁶⁸. Od toga je 8,000.000 guldena bilo izdano u zajamskim obveznicama (*Darleihungsobligationen*) u velikim apoenima od 250, 500 i 1000 guldena, a ostalo u platežnim obveznicama (*Zahlungsobligationen*), kuponima u mnogo manjim vrijednostima (u apoenima od 15, 25, 30, 60, 100 i 120 guldena). Te su obveznice uvećavane kamatom od 5-6%, koje su po svršetku Sedmogodišnjeg rata smanjene na 4%. Državne su blagajne trebale ove obveznice primati kao platežno sredstvo. Korištenje stranih valuta, primjerice pruskih kovanica ili dubrovačkog talira, bilo je zabranjeno, a papirnatim se novcem plaćalo i vojsku.⁶⁹

Habsburška je Monarhija 1762. odlučila izdati banko-cedulje (*Banco-Zettel*) kao beskamatne obveznice, koje su ujedno bile prve papirnate novčanice Monarhije. Tiskani su apoeni od 5, 10, 25, 50 i 100 guldena.⁷⁰ Banko-cedulje je izdavala Bečka gradska banka (*Wiener Stadtbank*) i imale su pokriće u državnim prihodima. Zbog veće vjerodostojnosti bilo je dopušteno da se polovina dugovanja državi plaća

u banko-ceduljama. Banko-cedulje nisu imale prisilni tečaj i mogle su se kao i svi ostali vrijednosti papiri gradske banke zamijeniti bankovnim obveznicama s kamatama od 5%. Budući da je do 1766. veći dio ukupnoga državnog duga u obveznicama bio vraćen, vlasti su odlučile ostatak zamijeniti beskamatnim banko-ceduljama. Radi ove mogućnosti banko-cedulje postaju vrlo popularne. Do 1771. carica Marija Terezija izdala je 12,000.000 guldena papirnatog novca (asignata).⁷¹ Papirnati novac dao je Habsburškoj Monarhiji živost, osobito kada je carica 1771. otvorila burzu na kojoj se trgovalo robom, ali i obveznicama i mjenicama. Takva je burza u cijeloj Monarhiji bila jedinstvena i bilo je strogo zabranjeno otvaranje drugih burzi jer se smatralo da jedna država može imati samo jednu burzu i jednu narodnu banku. Takvo se stajalište održalo sve do 20. stoljeća. Burzovno je poslovanje nadzirao poseban povjerenik, financijski stručnjak za monetarna pitanja.

Zanimljivo je i važno spomenuti da je grad Pag, suočen 1778. s nestašicom sitnog novca, izdao svoj papirnati novac, na kojemu je vrijednost bila ispisana rukom. To je zapravo preteča hrvatskoga papirnatog novca, a privukao je pozornost i svjetskih numizmatičara.

Kolica za sol, Muzej solarstva u Pagu
Kamena mjera star, Bakar

Paški asignat, 1778., privatna zbirka

Paški je asignat do pojave zadarskoga opsadnog papirnatog novca 1809. naša najstarija novčanica. Na tom se novcu nalazio grb grada Paga sa sv. Jurjem u kartuši i venecijanskim lavom na vrhu, jer je Pag bio dijelom Mletačke Republike. Pag je bio sinonim za sol, pa se solju sve mjerilo i plaćalo tako da su i plaće isplaćivane u soli. Kako je bio problem preuzimati velike količine soli, paški su suci naručili iz Venecije priznanice koje su potpisivali u ime paške komune. Oni bi time dali nalog blagajni da isplati novac onome na koga je glasio asignat.⁷² Na asignatu od 20. svibnja 1778., koji glasi na paškog liječnika Anastazija Manginija, potpisani su suci Zuane Conte Mircovich i Tomaso Ivan Conte Billinich, koji su na taj način odobrili isplatu njegove mjesečne plaće.

Provodeći svoju ratnu politiku te pomažući ruskoj carici Katarini II. u rusko-turskom ratu car Josip II. stvorio je od 1780. do 1783. manjak od milijun guldena. U sljedeće dvije godine taj se manjak u državnoj blagajni povećao na četiri milijuna guldena. Kada je dug dosegnuo 20 milijuna guldena, car je povukao stare banko-cedulje iz optjecaja (1785. godine, u iznosu od 13 milijuna guldena) te ih zamijenio novim papirnatim novčanicama u vrijednosti od 20 milijuna guldena u apoenima od 5, 10, 25, 50, 100, 500 i 1000 guldena. No nepovoljna se monetarna politika Monarhije nastavila. Unatoč velikoj štednji caričin je sin, Josip II., doživio slom državnih financija, pa je morao odustati od mnogih svojih reformi. Premda je 1790. u zemlji kolalo 28 milijuna guldena u banko-ceduljama, državni je dug u trenutku smrti cara Josipa II. iznosio 363 milijuna guldena. Nasljednik Josipa II., Leopold II., uspio je smanjiti količinu banko-cedulja na 26,7 milijuna guldena, ali je državni dug porastao na 390,13 milijuna guldena.⁷³ Međutim, u ratnim vremenima nije bilo moguće dobro sanirati financije. Novcem se nastavilo manipulirati i vukli su se krivi potezi, koji su potpuno obezvrijedili papirnati novac.

Hrvatska od ulaska pod habsburšku krunu do kraja 18. stoljeća

Početkom ranoga novog vijeka hrvatsko se ime počelo prenositi na sjever. Naime, zbog pritiska Turaka i Mlečana hrvatski se politički teritorij, odnosno stara srednjovjekovna Hrvatska između Gvozda i Jadrana, smanjivao, pa se prekokupski krajevi počinju nazivati Hrvatskom.⁷⁴ Drugim riječima, središtem Hrvata počinju bivati zagrebačko područje i Gradec, slobodna kraljevska varoš koja se počinje nazivati *metropolis istorum regnum sue maiestatis*.⁷⁵ Osmanske su navale utjecale na to da se ime Hrvatska odnosilo na jezgru "ostataka" nekadašnje Hrvatske, pa se ta šarolikost odrazila i u nazivima.

Veduta Zagreba, M. Marković, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb, 2001.

Ferdinand I., HPM/PMH 8691

Velika odluka za Hrvatsku bilo je proglašenje Ferdinanda I. za hrvatskoga kralja, jer je država time potpala pod zaštitu Habsburgovaca, ostavši s njima sve do kraja 1918. godine. Ferdinandov, pak, brat Karlo V. (1519. – 1558.) zadržao je krunu Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, koje se protezalo od Češke do Španjolske. Ferdinand I. postao je tako kraljem Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i bio je to sve do 1564., pokušavši u tom vremenu ublažiti borbe oko vladanja ovim područjem. Dolazak Habsburgovaca na hrvatsko-ugarsko prijestolje obilježio je hrvatsku povijest sve do raspada Austro-Ugarske. Vladari iz obitelji Habsburg nisu nikada uvažavali cjelovitost Trojednice, iako su se tim područjem itekako poslužili za ostvarenje svojih carskih interesa, čak i u ratovima u Srednjoj Europi.

Habsburgovci su preuzeли obvezu obrane od Turaka, pa je vrlo brzo ustrojena Vojna krajina, koja je sve do 1881. služila kao velika vojarna bečkom dvoru za vođenje ratova, a žrtve krajšnika bile su iznimno velike.⁷⁶ Izborom u Cetinu održan je kontinuitet hrvatsko-ugarske veze, koja postoji još od početka 13. stoljeća, odnosno sklapanja ugovora *Pacta Conventa* 1102. godine. Zahvaljujući tranzitnom položaju na putu prema moru, ali i ulozi čuvara granice Habsburške Monarhije od osmanskih osvajanja, ovo je područje bilo jedno od najnestabilnijih u Europi i na tom prostoru nije nikada bilo mira. Često su ovdje dolazili vojnici iz drugih dijelova Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, donoseći sa sobom i svoju monetu.

Ugarsko kraljevstvo bilo je podijeljeno na desetak finansijskih uprava, kojima je osnovna zadaća bila da se brinu o redovitom ubiranju poreza i ostalih davanja koja pripadaju vladaru. Usto, te su uprave bile zadužene da osiguraju dovoljne količine novca u optjecaju na svome području. U pravilu je na svakom području postojala najmanje jedna kovnica novca. Kraljevina Hrvatska imala je svoju finansijsku upravu, slavonsku, sa sjedištem i banskom odnosno herceškom kovnicom u Zagrebu. Zagrebačka kovnica novca tijekom 14., 15. i 16. stoljeća, s prekidima u radu, kuje uglavnom sitan novac, denare. Postoje i

Vlaško selo, 17. st., J. Kranjec i J. Pfeifer, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Novo Mesto, 1877.

pisani dokumenti o radu zagrebačke kovnice, kao i denari koji su joj atribuirani.⁷⁷

Statut grada Iloka iz 1525. godine, MGI

U tako nemirnim vremenima kuje se ponajviše loš novac, koji se uglavnom ne krivotvori. Ipak, zanimljivo je da u Iločkom statutu iz 1525. godine pronalazimo odredbu o krivotvorenuju državnog novca i zahtjev da se počiniteljima oduzme život.⁷⁸

Dakako, zaseban je problem odnosa novca i cijene. Podaci o tome mogu se izvući samo iz isprava, tj. oporuka i drugih materijala. Velika je vrijednost cjenika *Limitatio rerum vendibiliium per regnicolas regni Slauoniae facta 1528.*, koji je izradila komisija koju su činili Ivan Svetački, Pavao Kerečen, Stjepan Praškovec, Andrija Budor, Ivan Vukoslavić i zagrebački sufragan, koji su odredili najviše cijene za određenu vrstu robe i zabranili korištenje turskih aspri.⁷⁹

Habsburgovci kao vladari Hrvatske, Slavonije i Dalmacije

Osmanske provale unoše velike promjene na područje Hrvatske. Nakon pobjede osmanske vojske na Kosovu polju 1389. godine Turci nastavljaju svoja osvajanja sve do 1459. godine, kada im u ruke pada i Smederevo, kamo je prethodno bila preseljena prijestolnica države, čime započinje organizacija osmanske vlast na cijelom području srpske despotovine, koja tada postaje turskim pašalukom. Međutim, ubrzo nakon toga osmanska vojska kreće u napad na Bosnu, koju i osvaja 1463. Osmanska vojska nastavila je s vojnim akcijama protiv susjednih teritorija, pa je 9. rujna 1493. porazila hrvatsku vojsku u bitci na Krbavskom polju, gdje je izginulo gotovo cijelo hrvatsko plemstvo. Pokušaji hrvatsko-ugarskih vladara Vladislava II. i Ludovika II. Jagelovića da zaustave provale osmanske vojske bili su bezuspješni.

Provale osmanske vojske nastavile su se i nakon bitke na Krbavskom polju. Takav način ratovanja osmanske vojske rezultirao je vojnim i gospodarskim slabljenjem Hrvatske. Posljedice tih provala ponajviše su se osjetile na području Like, koja je bila opustošena zbog gubitka stanovništva koje je odvedeno u roblje, stradalo u provalama, odnosno koje se razbježalo pred osmanskim vojskom. Hrvatsko plemstvo

Hrvatski konjanik u Krbavskoj bitci, T. Aralica i V. Aralica, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, Zagreb, 1996.

Pečat Vladislava II. Jagelovića, HPM/PMH 26003

Bitka na Mohačkom polju 1526., Bildarchiv, ÖNB

nastojalo je na zasjedanjima Hrvatskog sabora (1504., 1511., 1512., 1514., 1515., 1523. te 1525.) stvoriti učinkovit sustav obrane kako bi zaštitilo zemlju od tih provala. Također, počelo je tražiti pomoć od susjednih zemalja Habsburške Monarhije.

Novi val osmanskih osvajanja započeo je padom Beograda 1521. te pobjedom osmanske vojske u bitci na Mohačkom polju 1526. godine. U bitci na Mohačkom polju poginuo je kralj Ludovik II. Jagelović, koji nije imao muškog potomka, pa je hrvatsko-ugarsko prijestolje ostalo bez vladara. Osim toga, ovim porazom hrvatsko-ugarske vojske otvoren je put osmanskoj vojsci u Srednju Europu. Jedan dio ugarskog plemstva izabrao je 11. studenog 1526. na saboru u Stolnom Biogradu Ivana Zapolju za ugarskoga kralja, pozivajući se na zaključak Rakoškog sabora iz 1505. o zabrani izbora stranca na ugarsko prijestolje. Drugi dio ugarskog plemstva izabrao je 16. prosinca iste godine u Požunu (Bratislavi) Ferdinanda I. Habsburškog za ugarskoga kralja. Hrvatsko plemstvo bilo je svjesno da se samo ne može oduprijeti osmanskoj vojsci, pa odlučuje obratiti se austrijskom nadvojvodi Ferdinandu. Stoga se hrvatsko plemstvo 31. prosinca 1526. sastaje u Cetinu te 1. siječnja 1527. izabire Ferdinand I. Habsburškog za hrvatskoga kralja, pozivajući se na baštinsko pravo po Ferdinandovoj supruzi Ani. Ferdinandovi su izaslanici obećali da će za obranu Hrvatske protiv osmanske vojske financirati tisuću konjanika i 200 pješaka te vrlo jaku

vojsku u susjednoj Kranjskoj. Hrvatsko plemstvo istaknulo je pri izboru "svoja prava i prava Hrvatske Kraljevine", a izaslanici Ferdinanda I. obećali su da će ta prava biti priznata i poštovana.⁸⁰ Slavonsko plemstvo, predvođeno Krstom Frankopanom i zagrebačkim biskupom Šimunom Erdödyjem, okupilo se, pak, 6. siječnja 1527. u biskupskom gradu Dubravi, gdje je za hrvatskoga kralja izabralo Ivana Zapolju.⁸¹

Započeo je dugotrajan građanski rat, koji je slabio obrambenu moć Hrvatske, što je osmanskoj vojsci omogućilo zauzimanje dijelova hrvatskog teritorija. Iskorištavajući neslogu hrvatskog plemstva i neorganiziranost vojne obrane Hrvatske, osmanska je vojska zauzela 1527. Obrovac i Udbinu, 1528. Jajce i Banju Luku, 1537. Klis te Požegu, a 1541. Budim, pa je tako izgubljena cijela južna Hrvatska te je osmanskoj vojsci otvoren put u Podunavlje. Ferdinand I. sazvao je 6. siječnja 1538. Hrvatski sabor u Križevcima, na kojemu se nastojalo organizirati obranu od osmanske vojske. Građanski rat u Hrvatskoj te provale osmanske vojske prouzročili su odlazak stanovništva u sigurnija područja (na području hrvatskih županija, zapadne Ugarske, Moravske, Austrije, slovenskih zemalja i drugdje).⁸² Sukobi između zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödyja, jednog od pristaša Ivana Zapolje, te Nikole III. Zrinskog i drugih pristaša Ferdinanda I. oslabljivali su obranu hrvatske granice, što je rezultiralo gubitkom Čazme i Virovitice (1552.) te neuspješnim osmanskim pokušajem zauzimanja Đurđevca.⁸³ Ubrzo

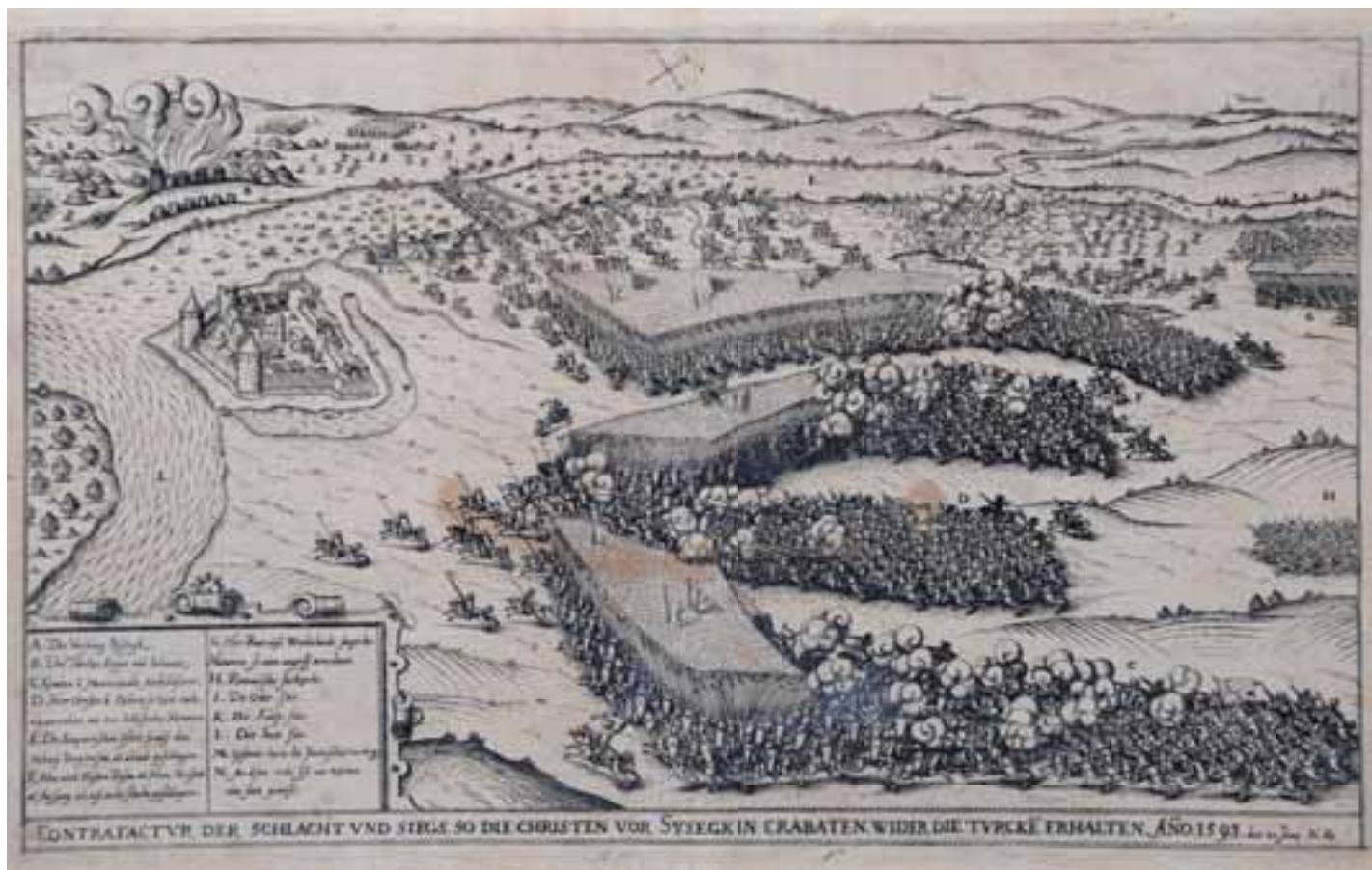

Ivan Zapolja, K. Jakobey, Budimpešta, 1866., HPM/PMH 2551

Motiv bitke na Mohačkom polju 1526. na medalji, Numizmatička zbirka, AMZ

Fran Krsto Frankopan, MGK

Pobjeda nad Turcima kod Siska godine 1593., MGKc

Posada Petrinje i obrana njezina 20. rujna 1596., V. Klaić, *Povijest Hrvata...*, Zagreb, 1988.

nakon pada Čazme osmanska vojska provalila je do Varaždina, ali nije ga uspjela zauzeti. Nakon toga nastupilo je kratkotrajno primirje, a 1553. Osmansko Carstvo započinje rat s Perzijom.⁸⁴

Provala osmanske vojske primorala je bečki dvor na ustrojavanje obrambenog sustava. Tijekom 16. stoljeća stvara se sustav krajiških utvrda ustrojenih u dva generalata (Karlovački i Varaždinski).⁸⁵ Jedna od važnijih utvrda bila je Koprivnica, u kojoj je bila smještena brojna vojna posada, koju je trebalo platiti kvalitetnim novcem. Česte provale osmanske vojske te napadi na utvrde Hrvatske i Slavonske krajine rezultirali su teškoćama u obavljanju vojničke dužnosti, pa se u tim utvrdama zahtjevalo povećanje plaće, za što su se sredstva tražila i od Rima.⁸⁶

Državni je sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije donosio mnogo propisa o novcu sve do vremena carice Marije Terezije.⁸⁷ Naime, novac je bio potreban za vođenje moderne trgovine, a i kraljevi su morali ishoditi određena sredstva od sabora za vođenje svojih ratova u Europi. Tada Hrvatska više nije kovala vlastiti novac, ali je i na carskom novcu često bilo naznačeno da su vladari i kraljevi Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Glavni novac krajišnika u vrijeme Marije Terezije bili su talir i konvencijska marka. O novcu, ali i drugim finansijskim poslovima na krajiškom području, vodila je brigu Krajiška proventna zaklada (*Gränz-Proventen-Fond*), osnovana 1748., koja je imala obilježja proračuna. Sredstva su se osiguravala na osnovi krajiških prihoda, prinosa Dvorskoga ratnog vijeća i paušala Dvorske komore, namijenjenih svećenstvu i građevinskim djelatnostima. Nakon 1818. Dvorska komora obustavlja isplatu paušala.⁸⁸

Karlovačka zvijezda, N. Albanež, B. Kovačević, M. Kruhek, M. Marinović, D. Polović, Z. Švegar, Karlovac, 1998.

Veduta Varaždina, 1780., M. Marković, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb, 2001.

**BROODER
GRENZ-REGIMENT**

Brooder Grenz Regiment, HPM/PMH 9965

Obitelj Zrinski i kovanje novca

Nema nikakve dvojbe da su Zrinski takoreći uspostavili svoju državinu u habsburškoj državi te da su težili za što većom samostalnošću. Tome u prilog govori i činjenica da su kovali novac. Posjedi Zrinskih i Frankopana protezali su se od južne Ugarske sve do Primorja, pa je njihova roba "zaobilazila" propise bečke Dvorske komore kao i područja propisanih izvoznih putova preko Rijeke i Trsta, što je Habsburgovce silno ljutilo jer su ostajali bez znatnih prihoda. No obitelj Zrinski dala je nekoliko banova i njihova je uloga u hrvatskoj, a i ugarskoj povijesti iznimno velika jer su se bavili ratovanjem, trgovanjem, ali i književnošću. Povijest ove obitelji i njezin tragičan kraj postali su predmetom zanimanja i hrvatskih i madžarskih povjesničara.⁸⁹ Njihov dominantan položaj silno je smetao Habsburgovcima. Kada su Zrinski počeli kritizirati politiku cara Leopolda I. koja je išla na štetu Hrvatske, tražeći zaštitu u Francuskoj i u Osmanskom Carstvu, bečki je dvor to iskoristio da ih makne iz politike, ali i iz života, ne dajući više poslike toga priliku plemstvu u Hrvatskoj da se domogne takve sile i vlasti.

Hrvatska je u to doba bila ugrožena turskim osvajanjima, a gubitak teritorija prisilio je hrvatsko-ugarske kraljeve na posebne ustupke obitelji Zrinski, koji tada počinju izdavati vlastiti novac. Zrinski su imali svoje rudnike, iz kojih su dobivali srebrnu i bakrenu rudaču. Ta obitelj novac počinje kovati i prije dolaska Habsburgovaca na hrvatsko prijestolje.

Matija Korvin, sredina 18. st., HPM/PMH 8671

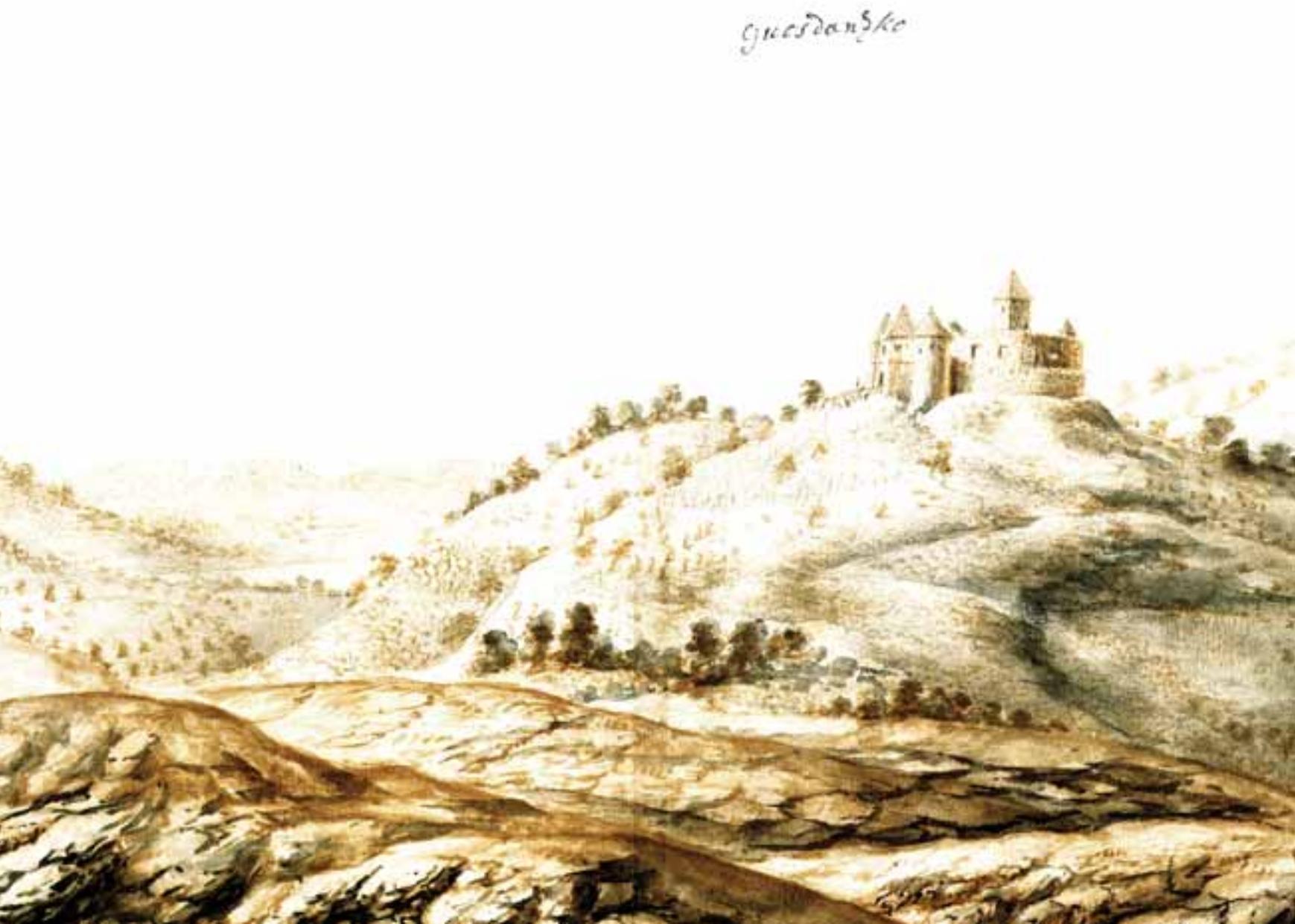

Zrinski su zauzimali posebno mjesto, posebice kada je Nikola III. Zrinski (oko 1488. – 1534.) počeo kovati srebrne talire, što je nastavio i Nikola IV. Zrinski (1508. – 1566.). Presudnu ulogu u tome imao je Ferdinand I. Habsburški, koji je Nikoli III. Zrinskom dao privilegij za kovanje denara (pfeniga), ali i drugih nominala koje nisu bile spomenute u kraljevoj ispravi, pa je Zrinski počeo kovati i talire, široke groše, groše itd.⁹⁰ Na grošima je portret Nikole III. i to je ujedno jedini portret nekoga hrvatskog velikaša na novcu i njegov jedini portret. Nikola III. Zrinski kovao je svoje srebrnjake (denare) još za vladanja Ljudevita II. po uzoru na ugarske srebrne denare, vjerojatno uz kraljevu povlasticu, koja nije sačuvana.⁹¹ Nikola III. Zrinski kovao je novac sve do 1530. godine, a osim njegova imena na tim se denarima nalazilo i ime kralja Ferdinanda I. Habsburškog. Na talirima iz 1533., širokim grošima i grošima te njihovim debeljacima nalazilo se samo ime Nikole III. Zrinskog. Težina novca nije bila ujednačena, pa ga je trebalo vagati, što je otežavalo trgovanje.⁹² Još je grof Petar Zrinski (1435. – 1493.) zamolio, neposredno nakon pada Bosne 1463., Matiju Korvinu da mu dade rudarsku povlasticu na posjedu koji je njegov predak Juraj III. Bribirski dobio na padinama Trgovske (Petrove) gore u zamjenu za utvrđeni grad Ostrovicu pokraj Bribira, važan za borbu s osmanskom vojskom. Kralj je izdao 3. ožujka 1463. traženu povlasticu njemu i njegovim potomcima dopustivši time vađenje rude te uživanje koristi i dohotka koji su pripadali kralju.⁹³ Petar Zrinski otvorio je i

Pečat kralja Matije Korvina, MGKc

Crtež grada Gvozdanskog, Lj. Krmpotić, *Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog kraljevstva od 16. do 18. stoljeća*, Hannover, Karlobag, Čakovec, 1997.

Srebrni groš Nikole III. Zrinskog, Numizmatička zbirka, AMZ

Taler Nikole III. Zrinskog, Numizmatička zbirka, AMZ

počeo iskorištavati rudnike u Majdanu južno i Ljeskovcu sjeverno od utvrde Gvozdansko, koju je podigao između 1464. i 1488. za obranu od osmanske vojske, ali dokaza da je kovao novac nema. Rudnici su donosili lijep prihod, jer se iz njih dobivalo dosta srebra. Nikola III. Zrinski svoj je novac kovao u kovnici koja je bila smještena u utvrdi Gvozdansko. Njezino poslovanje, ustroj, novac koji se tamo kovao, njegova finoća, broj i ostalo bili su propisani u kraljevim ispravama. Radila je sve do smrti Nikole III. Zrinskog 1534., a rudnici su se još neko vrijeme nastavili iskorištavati. Jednostrani pfenizi Nikole III. jedini su poznati njegov novac koji nije iskovan u Gvozdanskom, već u Grazu 1527.⁹⁴

Zrinski se 1546. godine, zbog turske opasnosti, sele na posjede u Međimurju, koje je Ferdinand I. Habsburški darovao Nikoli IV. Zrinskom za mnoga viteška djela i na ime zaostalih troškova za uzdržavanje vojske.⁹⁵ Osim kovanica Nikole III. Zrinskog iskovan je talir potkraj banovanja Nikole IV. Sigetskog (1542. – 1556.), na kojem se nalazi novi grb obitelji Zrinski, koji joj je 1554. dodijelio Ferdinand I. To je vjerojatno posljednji novac iskovan u kovnici u Gvozdanskom. Gvozdansko su 13. siječnja 1578. zauzeli Turci, koji su uništili pogone i zatrplali rudnike.⁹⁶

Novac mediteranskoga kruga

Do napoleonskih ratova Hrvatska je bila podijeljena na područje u sastavu Dubrovačke Republike, pod vlašću Mletačke Republike, Osmanskog Carstva te na područje pod vrhovnom vlašću bečkog dvora. Na prva tri područja u optjecaju je bio novac domicilnih zemalja, pa u ovom radu možemo dati samo kratak prikaz velike šarolikosti koja je vladala na novčanom tržištu.

Novac Dubrovačke Republike

Dubrovačka Republika svakako je jedinstvena država, koja je često morala plaćati danak za svoju slobodu, ali je ipak uspjela očuvati svoju političku samostalnost. Tijekom njezina trajanja Dubrovčani su izdali mnoštvo prekrasnog novca i od 1337. do 1803. godine njihova je kovnica radila gotovo bez prekida kujući novac kojim se moglo služiti i u kršćanskom i u muslimanskom svijetu, jer je Dubrovnik na neki način održavao trgovачke veze između njih.⁹⁷ Dubrovčani su u izvjesnoj mjeri pridonijeli jačanju moći Osmanskog Carstva, pri čemu se to carstvo u najmanjoj mjeri miješalo u poslove Republike, a pritom joj dalo najveću moguću slobodu u poslovanju s drugim državama. Stoljećima je Dubrovnik bio samostalna i slobodna republika zahvaljujući ponajviše trgovini i visokovrijednoj valuti. Dubrovački je novac uživao velik ugled. Bio je uzorom i bosanskim vladarima, koji su svoj novac kovali po uzoru na dubrovački novac, a i srpski su vladari dopuštali da dubrovački novac slobodno kola njihovim područjem (po nominalnoj vrijednosti). Na tom novcu nije bilo spomena imena Venecije kao ni otiska mletačkog lava. U 18. stoljeću mnogo je dubrovačkog novca kolalo sjevernom Hrvatskom, gdje je dinarić nosio naziv *denarius Croaticus*.⁹⁸

Tek 1808. godine okupirani je Dubrovnik izgubio slobodu. Nije mogao platiti milijun franaka Francuzima te je ostao i bez mogućnosti da melje žito u svojim mlinovima, a ostao je i bez vode jer su Crnogorci obustavili njezinu dostavu. Pokleknuo je pred generalom Augusteom Viesseom de Marmontom, koji je proglašio ukidanje Dubrovačke Republike.⁹⁹ Ipak, Dubrovnik je imao uređene financije i tom je pitanju posvećivao veliku pozornost. U doba samostalnosti koristilo se različitim kovanicama i jedinicama, iz kojih se može iščitati politička sprega Dubrovnika sa stranim državama i vladarima, ali i izvrsna vještina dubrovačke diplomacije. Još od Ludovika I. odnosno 1358.

Kalupi za poluškudu i libertinu, DUM

Portret Augusta F. L. V. de Marmonta, Fototeka, ZKZD

Dubrovački denar, (1337. – 1432.), Numizmatička zbirka, AMZ

Veduta Dubrovnika, 17. st., DUM

godine Dubrovnik ima neku vrstu neovisnosti. Potpuniju slobodu Dubrovnik stječe u 17. stoljeću, no zbog strahovitog potresa 1667. bio je prisiljen na velike diplomatske igre, koje su trajale sve do ukidanja Dubrovačke Republike.

Nije poznat prvi dubrovački novac.¹⁰⁰ Još prije 1294. bio je u optjecaju sitan bakreni novac zvan *capucia*, koji su dubrovački trgovci dali iskovati negdje u inozemstvu. To nije bio službeni novac Dubrovnika. Bakreni se novac kovao već u 13. stoljeću, a od približno 1337. godine počeo se kovati srebrni novac. Kovale su se tri vrste bakrenog i 15 vrsta srebrnog novca. Sposobnost dubrovačkih trgovaca da nabave ili vade srebro na području Bosne i Srbije omogućila je gradu kovanje vlastitoga srebrnog novca, koji je vrijedio onoliko koliko je na njemu bilo naznačeno te je na taj način bio stabilniji od srednjoeuropskog novca, koji je stalno mijenjao svoju vrijednost. Nepromjenjiva vrijednost tog novca omogućila je Dubrovniku da razvija svoju trgovinu, proizvodnju i plovidbu.

Dubrovački novac je raznolik.¹⁰¹ Osnovna jedinica za srebrni novac bio je dinar ili dinarić. Mala bakrena kovanica, minca ili mqed bila je

osnovna jedinica za bakreni novac, a 30 bakrenih minca vrijedilo je jedan srebrni dinar. Minca se kovala od kraja 13. do polovine 17. stoljeća. Postojao je, primjerice, i poludinar koji se kovao od 1370. do polovine 17. stoljeća. Njegova je vrijednost bila 15 minca. Dinarić je imao istu vrijednost kao i dinar, a kovao se između 1626. i 1761. godine. Veći novac bili su perper, koji se dijelio na 12 dinarića odnosno 72 solda, i škuda, koja je imala vrijednost tri perpera odnosno 36 dinarića, te dukat, vrijednosti 40 dinarića, i talir, vrijednosti pet perpera odnosno 60 dinarića. Na dubrovačkom novcu gotovo se uvijek nalazio lik sv. Vlaha s aureolom, a na novcu je stajao natpis *CIVITAS RAGUSII, MONETA RAGUSII, S. BLASIUS RAGUSII, PROT. REIP. RHAGVSINAE ...*. Kada je Republika htjela na sebe skrenuti pozornost, kovala je vrjedniji srebrni novac, artiluk (1627. – 1701.), škudu i poluškudu (1708. – 1750.) te talir bradan (1725. – 1743.) i talir vižlin (1743. – 1779).¹⁰²

Novac se kovao po nalogu Maloga vijeća, Velikog vijeća ili Vijeća umoljenih. Kovnicom, koja nije imala svog statuta, upravljali su dubrovački plemići, koji su se do 1681. mijenjali svake godine. Kovnica se nalazila na različitim mjestima sve do 1520., kada se smjestila u palači Sponza. Od 1521. godine Velika carinarnica kontrolirala je kakvoću i količinu kovanog novca preko posebnog povjerenstva sastavljenog od članova Vijeća umoljenih koji su Republici odgovarali za svoj rad (dotad je to činila služba kovničara). Dubrovačka je kovnica radila punih 500 godina. Kalupe za novac izrađivali su dubrovački zlatari ili majstori dovedeni iz Italije. Rudača za kovanje novca dobivala se iz bosanskih i srpskih rudnika, a nešto novca dobivalo se i prekivanjem novca sa zapada. Dubrovački srebrni novac bio je do 15. stoljeća izvanredne kakvoće i stoga se mnogo cijenio.

Dubrovački srebrni novac bio je relativno dobra valuta, ali se opadanje vrijednosti srebra u odnosu na zlato koje se počelo uvoziti u Europu nakon otkrića Amerike odrazilo i na slabljenje njegove vrijednosti. Također, Republika je imala poteškoća s pribavljanjem srebra za kovanje svog novca, osobito nakon što je osmanska vojska osvojili Srbiju i Bosnu. Republika je bila prisiljena kupovati stari srebrni novac drugih zemalja i prekivati ga u svoj novac.¹⁰³ Srebrni dinar u početku je imao težinu od 1,951 gram, ali se ona s godinama postupno smanjivala te je na kraju pala na 0,642 grama. Smanjenje težine tijekom vremena odnosilo se na gotovo sve vrste dubrovačkog novca. Bečki se dvor žalio zbog slabe kakvoće srebrnog novca, a Dubrovnik je na ovu zabranu odgovorio vrlo neobično. Iskovao je 1748. veći broj talira na kojima se nalazio ženski lik, koji je podsjećao na portret carice te ih je određeni broj poslao na dar bečkom dvoru.¹⁰⁴ Libertina je kovana kasnije (1791. – 1795.) po uzoru na talir carice Marije Terezije i imala je vrijednost od dva dukata ili 80 dinarića.

U Dubrovačkoj je Republici tijekom vremena kolao, kao sredstvo plaćanja, i novac drugih država, ovisno o tome pod čijom je vrhovnom vlašću grad bio. Kako Dubrovačka Republika nije kovala zlatni novac, rabio se mletački dukat koji je imao međunarodnu reputaciju. Cijena ostalog novca određivala se u odnosu na mletački dukat prema tečaju koji je odredio dubrovački Senat. Kako bi se uređili odnosi između različitih valuta i dubrovačkog novca, Senat je donio odluku o osnivanju mjenjačnice, koja je počela s radom 1514. Ta je mjenjačnica

Dukat, 1723., Numizmatička zbirka, AMZ

Libertina, 1794., Numizmatička zbirka, AMZ

Fragment državne zastave s dubrovačkog jedrenjaka kapetana I. Birimiše, oko 1800., DUM

Dubrovački trgovac, oko 1600., Zbirka Leandriana, MGK

odredivala tečaj za inozemne valute, po kojemu su trebale poslovati ostale mjenjačnice i tržnice, obavljala je konverziju inozemnog novca u dubrovački, a imala je i pravo izdavanja mjenica. Pod ugarskom vlašću (1358. – 1526.) kolaju ugarski zlatnici. Turskim zlatnim dukatima i akčama te mletačkim novcem dubrovački su poslanici plaćali harač. Od habsburškog novca najveću važnost imali su taliri.¹⁰⁵

Mletački novac za Dalmaciju

Napuljski kralj Ladislav Anžuvinac (1386. – 1409.) prodao je 1409. Zadar, Novigrad, Vranu i otok Pag Mletačkoj Republici za 100.000 dukata. Mlečani su, nakon dva rata protiv Žigmunda, dobili još neke gradove, pa je Venecija zavladala gotovo cijelom Dalmacijom, osim Dubrovnika, Senja, Omiša, otoka Krka i još nekih dijelova, te su na tim područjima na snazi bili zakoni Mletačke Republike. Venecija je bila najbolje uređena grad-država na Sredozemlju, poznat po svojoj trgovini i diplomaciji, zbog čega je razvila i živu proizvodnju. Sirovine su se odvozile u Veneciju na preradu i onda prodavale stanovništvu u Dalmaciji, što je Dalmaciji donosilo velike gospodarske štete, a Veneciji, naravno, korist.

Venecija je počela kovati novac u vremenu između 814. i 840. godine. Jedan srebrni groš (*grossus*) ili matapan vrijedio je 12 denara. Venecijanski je novac bio vrlo lijep i dobrog sastava. Groši su se kovali i u Veroni. Godine 1252. počeo se u Firenci kovati zlatnik koji je po cvijetu na licu dobio ime *florenus*. Oko 1283. iskovan je zlatnik apulskog vojvodstva koji je dobio naziv *ducatus Apulie* te se skraćeno nazivao dukatom. Naziv toga novca bio je i glavni naziv mletačkoga (venecijanskog) zlatnika, a izvodi se iz natpisa na mletačkim zlatnicima od 13. do 18. stoljeća koji je glasio *Sit tibi, Christe, datus, quem tu regis, iste Ducatus*. Početkom 14. stoljeća Venecija je počela kovati i zlatni cekin, koji je dobio ime po riječi kovnica (*zecca*). Zbog dobre izrade venecijanski se novac rado prihvaćao na cijelom području uz

Reljef s mletačkim lavom, 16. st., NMZ

Jadransko more i bio je uzorom za drugi novac. Naime, Venecija je posvećivala veliku pozornost novcu.¹⁰⁶ Određivala je novčani sustav i vodila računa o tome da ima dobar novac. Već 1498. platežno sredstvo prestali su biti stari napuljski bakrenjaci s likom konja na naličju, pa je velike količine tog novca Dubrovnik kupio te ih prekovao u mince, ali su na njima ostali vidljivi dijelovi natpisa ili slika staroga napuljskog novca.¹⁰⁷ Radi svladavanja poteškoća u kolanju novca mletačka je vlada odredbom 1472. uvela libru i kao obračunsku i kao težinsku jedinicu u vrijednosti od 20 soldina. To je bilo vrlo praktično. U Urbaru vinodolskih imanja knezova Zrinskih navodi se da se u Primorju u 16. stoljeću ugarski dukat obračunavao kao šest libara po dvadeset soldina. Od 1528. kovala se zlatna mletačka škuda, koju u Rijeci nalazimo već 1545. godine, a vrijedila je 6 libara i 18 soldina.¹⁰⁸ Venecija je svoje bogatstvo stekla trgujući s Orijentom, zbog čega je bila vrlo vješta u novčarskom poslovanju. Do 1525. kovao se i *bezzo*, mletački novac od lošeg srebra ili *billona* vrijednosti pola solda. Mletački novac je i *marcello*, nazvan 1474. godine po duždu Nikoli Marcellu. Taj se novac izdavao do 1550. godine, a 1520. vrijedio je 12 soldi i težio 10,5 grama. Kao talijanski novac kolali su i *mezzanin*, *soldo* i *quattrino* te *trillina*. I taj novac je, svjedoče njegovi nalazi, bio u novčanom prometu i u Hrvatskoj.¹⁰⁹

Dalmacija je pod venecijanskim upravom bila sve do 1797. godine, pa je u tom razdoblju u Dalmaciji službeni novac bio venecijanski, a kolao je i novac hrvatskih gradova odobren od vlasti u Veneciji.¹¹⁰ Dalmatinski su gradovi krajem 15. stoljeća tražili odobrenje vrhovne venecijanske vlasti za kovanje vlastitog novca. Takve su zahtjeve uputili Šibenik 1485., Zadar 1491., Trogir 1492., Hvar 1493. i Split 1491., 1497. i 1518. godine. Nakon što bi im zahtjevi bili odobreni, naručili bi kovanje bagatina u državnoj kovnici u Veneciji. Protuvrijednost iskovanog novca plaćali su u zlatu (zlatnim dukatima). Taj je novac na licu imaju zaštitnike svojih gradova i naziv grada, a na naličju venecijanskoga krilatog lava. Tako zadarski bagatin ima lik sv. Šimuna, šibenski lik sv. Mihovila, trogirski lik sv. Lovre, hvarske lik sv. Stjepana, a splitski lik sv. Duje. U Zadru se između 1410. i 1414. kovao i soldo, srebrni novac s likom sv. Marka i natpisom *MONETA.DALMATIE*. U Dalmaciji je novac najveće vrijednosti bila lira, koja je vrijedila 20 soldina, a iz tog imena potekao je izraz škude, koji se i danas rabi. Soldo se dijelio na 12 bagatina, koji su se još zvali i pinez, bolanča, denar. Jedan bagatin (pinez) vrijedio je dvanaestinu solda, a jedan soldin dvadesetinu lire. Dalmatinska lira, koja se počela kovati 1687., vrijedila je samo dvije trećine mletačke lire.¹¹¹

Venecija je imala razvijen novčani, ali i bankovni sustav. Provodeći merkantiliističku politiku Venecija je razvila državno bankarstvo, koje je bilo prisutno i u Dalmaciji u bankama komercijalnog tipa (*Sacro Monte di Pietà*). Prva takva banka u Dalmaciji osnovana je u Šibeniku 1624. godine, a osnovao ju je generalni providur Francesco Molino. Iste je godine osnovan i Monte u Trogiru, a četiri godine potom i u Zadru te 1642. u Splitu. Monte je kontrolirao sav financijski život Dalmacije. Ta je banka određivala tečaj novca.¹¹²

Nakon ratova s Osmanskim Carstvom od 1583. do 1699. i 1714. Mletačka Republika proširila je svoju vlast i na zalede Dalmacije. Mirom

Mletački talir (škuda s križem) Alviza II. Moceniga (1700. – 1709.), Numizmatička zbirka, AMZ

Šibenski bagatin, Numizmatička zbirka, AMZ
Zadarski bagatin, Numizmatička zbirka, AMZ

Trogirski bagatin, MGT

Hvarski bagatin, Numizmatička zbirka, AMZ
Splitski bagatin, Numizmatička zbirka, AMZ

Kraljevstvo Dalmacije, oko 1700., V. Coronelli, HPM/PMH 3802

u Istambulu između Ruskog Carstva i Osmanskog Carstva 1700. utvrđena je granica od Knina preko Vrlike, Sinja, Vrgorca do Gabele (Mocenigova linija), pa se ime Dalmacije odnosilo i na te posjede. Tako je bilo sve do pada Venecije 1797. godine, a 1808. naziv Dalmacija proširio se i na područje ukinute Dubrovačke Republike.¹¹³

Za potrebe trgovine Mletačka Republika kovala je tijekom 17. stoljeća nekoliko vrsta bakrenoga (pola solda, jedan soldo i dva solda) i srebrnog novca (četiri solda, osam solda i dvadeset solda) s natpisom *Dalmat et Alban*, koji se očito rabio samo u Dalmaciji i Albaniji¹¹⁴. U vrijeme dužda Alojzija Moceniga (1700. – 1709.) Mletačka Republika počela je kovati tzv. "novi novac za Dalmaciju" (i Albaniju). Iskovane su četiri vrijednosti koje su se razlikovale po veličini. Sve su bile od srebra i imale su na sebi lik sv. Marka ili venecijanskoga krilatog lava. Bile su to kovanice od deset solda (pola lire), dvadeset solda (lira), četrdeset solda (2 lire) i osamdeset solda (4 lire).¹¹⁵ Ipak, verzije su tog novca brojne, odnosno razlikuju se u nekim detaljima.

Mirom u Campoformiju u noći sa 17. na 18. listopada 1797. Venecija je potpala pod austrijsku upravu. Nakon ukinuća Mletačke Republike prestao se u Veneciji kovati mletački (venecijanski) novac, ali je kovnica u Veneciji i kasnije radila u nekoliko navrata. Novac iz te kovnice bio je vrlo kvalitetan i potkraj 19. stoljeća smatrao se najcjenjenijim novcem

na cijelom Balkanu. Čak i kao roba imao je znatnu tržišnu vrijednost, a mogao se i trajno čuvati, za razliku od nekvalitetnoga papirnatog novca, koji je lagano propadao.

Croatie et cirucimiecentin Region versus Turciam..., 1596., L. Hulsius, HPM 80844

Selim I. Okrutni, V. Klaić, *Povijest Hrvata...*, Zagreb, 1988.

Turski novac na našim prostorima

Pojava Turaka Osmanlija na Balkanu promijenila je cijeli tamošnji život. Murat I. (1359. – 1389.) osvojio je Drinopolje te ga učinio novom prijestolnicom, a kada je poginuo na Kosovu polju, njegov sin Bajazid I. (1389. – 1402.) učinio je Srbiju sjeverno od Kosova vazalnom državom. Godine 1453. Mehmed II. (1432. – 1481.) osvojio je Carigrad, ali ga nije porušio, već ga je proglašio svojom prijestolnicom, preuzevši mnoge tekovine, pa i novčanu jedinicu dukat za svoj novac. Isti sultan osvojio je i Moreju. Godine 1459. pretvorio je Srbiju u turski pašaluk, a Bosna je pala 1463. godine. Sultan Selim I. Okrutni (1512. – 1520.) osvojio je sve države do Tigrisa te u Africi Egipat. U razdoblju od 1520. do 1566. Sulejman I. Veličanstveni osvojio je Rodos i velik dio Ugarske. Stigavši u Budim 1541. sultan Sulejman Veličanstveni proglašio je svu zemlju između Blatnog jezera i Tise, odnosno od Budima do Save turskim pašalukom (pokrajina), sa sjedištem u Bosni, u kojoj je 1580. osnovan

An der Donau und Theiss.

chen
ARN
Slavonien
der
grenze.

Srebrnjak Mahmuda II. (1808. – 1839.), Numizmatička zbirka, AMZ

Turski zlatnik Sulejmana I. Veličanstvenog, 1520., Numizmatička zbirka, AMZ

Podoficir karlovačke graničarske pješačke regimente, HPM/PMH 27951

Bitka za osječki most, HPM/PMH 3639

Bosanski pašaluk. Habsburgovcima je ostala samo zapadna Ugarska s Požunom kao glavnim gradom te ostaci Hrvatske na potezu Đurđevac – Križevci – Zagreb – Sisak – Senj.¹¹⁶

Gotovo cijeli Balkanski poluotok, osim ostataka Hrvatske, bio je puna dva stoljeća pod osmanskom vlašću. Međutim, život ovdje nije stao, već se proizvodilo, trgovalo i putovalo, a da bi se to moglo ostvariti, trebalo je razviti novčani sustav. Zanimljivo je da su i Turci uveli porez za gradove i mesta koji se nazivao *summa* i uplaćivao se u carsku blagajnu. Novac koji se rabio u našim krajevima upoznajemo i na osnovi turskih poreznih propisa.¹¹⁷

Još je sultan Sulejman I. donio Zakon o srebrnim rudnicima i kovnicama akča u Bosni i susjednim zemljama 1536. godine.¹¹⁸ Fermanima se propisuje postupanje s novcem. Novac turskih sultana bio je od bakra mangure, od srebra akče, harubi, osmani, pare, onlici, pijastre i od zlata altini, selimi i medžidije. No otomanskog novca u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji nije se nalazilo u većim količinama.

U 19. stoljeće Turska je zakoračila sa sustavom metalnog novca, i to i svoga i novca drugih država kojim se koristila. Novčanom reformom 1844. uveden je u Turskoj nov metalni novac, tzv. zlatna lira od 6,59 grama čistog srebra i srebrna medžidija od 20 pijastra. Do većih promjena u turskom novčanom sustavu dolazi 1875., kada je osnovana turska emisijska banka pod imenom Imperijalna otomanska banka, u kojoj su dominirali engleski i francuski kapital, te je ona jedina imala pravo izdavanja novčanica.¹¹⁹

Doba Napoleona Bonapartea

Za kratkotrajne vladavine cara Leopolda II. (1790. – 1792.) u monetarnoj se politici Habsburške Monarhije mnogo toga promijenilo. Vrijednost banko-cedulja smanjila se na 26,700.000 guldena, ali se državni dug povećao na 390,130.000 guldena, što je upućivalo na potrebu za reformom. Suočen sa sedam koalicijskih ratova Franjo II. naredio je Bečkoj gradskoj banci da nastavi tiskati banko-cedulje (papirnate novčanice) potrebne za financiranje ratovanja. Od 1793. do 1798. količina banko-cedulja utrostručila se te je oznašila 91,861.000 guldena, a ukupni je državni dug porastao na 572,044.000 guldena. Ukupni troškovi za vrijeme prvoga koalicijskog rata iznosili su

Habsburške provincije, 1809., HPM 80385

Napoleon I. Bonaparte, 19. st., PPMHP KPO-LZ 2134

Krajiški putokaz – miljokaz prema Štitaru, sredina 19. st., ZMSG, Županja

Lujzinska cesta, miljokaz, Mrzla Vodica

679,018.000 guldena, od čega je na financiranje vojske, dakle i naših krajšnika, utrošeno 66,6% iznosa. U tim ratnim vremenima konverzija u metalni novac, odnosno otkupljivanje banknota i njihova zamjena metalnim novcem gotovo je potpuno zaustavljena.¹²⁰ Politička karta Europe naglo se mijenjala pod utjecajem napoleonskih ratova i ratova Svetе alianse.

Francuska revolucija 1789. i ratovi u Napoleonovo doba izmijenili su kartu Europe, a car Franjo II. tih je 1804. uzeo naslov austrijskog cara, učinivši svoju titulu nasljednom, dakle neovisnom o izborima. Ovog je cara zapalo vođenje ratova s Napoleonom, ali i višekratni pregovori s njim. Kada je Napoleon sa svojom vojskom prodro u Štajersku, Austrija je bila prisiljena na sklapanje mira u Leobenu 18. travnja 1797., a zatim i ugovora u Campoformiju. Austrija je morala predati Napoleonu Belgiju i Lombardiju te prihvatići odvajanje lijeve obale Rajne, a zauzvrat je dobila Veneciju i mletačke posjede na istočnoj obali Jadrana – Istru, Dalmaciju, Kvarnersko otoče i Boku kotorsku. Prvi put nakon četiri stoljeća pojавila se prilika da se Hrvatska i Slavonija sjedine s Dalmacijom, ali car Franjo I. nije bio sklon tom rješenju, pa je tako Dalmacija ostala pod izravnom upravom Austrije. Međutim, Austrijanci nisu dugo držali Dalmaciju. Franjo I., pobijeden u novim ratovima s Napoleonom i nakon mira u Požunu 26. prosinca 1805. i Schönbrunnu 14. listopada 1809., morao se odreći svih tekovina u Istri i Dalmaciji, ali i ostalih hrvatskih krajeva južno od Save, pa je na tom području uspostavljena francuska vladavina i u optjecaju je bio francuski kovani i papirnati novac.¹²¹

Novac u doba napoleonskih ratova

Ratna konjunktura napoleonskog doba potaknula je razvoj hrvatsko-ugarske izvozne trgovine početkom 19. stoljeća. Međutim, 1809. godine Francuzi su prisvojili krajeve južno od Save i time prekinuli tradicionalne trgovачke puteve od Podunavlja prema Jadranu. Umjesto ceste Karlovac – Rijeka Francuzi su izgradili tzv. pamučni put, koji se protezao od Novog Mesta prema Petrinji i Kostajnici i nadalje u Bosnu. Karlovac je ostao po strani, a svi krajevi nekadašnjega glasovitog puta prema moru bili su time pogodeni, posebice Rijeka. Francuzi nameću velike kontribucije trgovcima u Trstu, Rijeci i drugim gradovima, pa i Dubrovniku, čiju samostalnost ukidaju 31. siječnja 1808. Tada se prestaje kovati dubrovački novac. Otvara se trgovacki put od Ljubljane do Banje Luke preko Petrinje prema istoku, što znači uspostavljanje novog puta od zapada prema istoku. Lujzinska je cesta započeta 1803., a otvorena tek 1811. Vodila je od Karlovca do Rijeke i bila je mnogo bolja od Karolinske, ali u to doba nije bila jako važna zbog engleske blokade Jadrana, koja je zaledila riječku luku. U tom razdoblju dolazi do masovnog seljenja iz krajeva južno od Save u krajeve između Save i Drave, pa je to prva takozvana velika unutarnja migracija, koja je ostavila dugotrajne posljedice i izmijenila način života u Hrvatskoj, a posebice u Slavoniji.

Zavladala je silna nesigurnost za imovinu i život. Tako se živjelo ne samo na području Vojne krajine (*La Croatie militaire*) već i na

području civilne Hrvatske. U ovako promijenjenim prilikama moralo se i gospodarstvo prilagoditi novim okolnostima. Umjesto starih puteva od Madžarske do mora, sada je za Hrvatsku najvažniji bio put od Ljubljane preko Petrinje u Bosnu i Solun.

Tijekom napoleonskih ratova poremetio se cijeli dotad važeći monetarni sustav zajedno s gospodarskim sustavom. Stara pravila više nisu vrijedila, pa je i carsko-kraljevski novac gubio na vrijednosti, osobito nakon raspada Svetoga Rimskog Carstva. U takvim uvjetima zlato i srebro postaju traženom robom. Kako bi se iskovali zlatni napoleondori, francuski su vojnici po svim osvojenim zemljama skupljali zlato te ga slali u Pariz. Ipak, kako zlata nije bilo dovoljno, trebalo je staviti u optjecaj novi novac. Francuzi su 1789. pustili prvu emisiju asignata, jamčeći za njih imovinom francuskih samostana, no taj se papirnat novac teško prihvaćao. Velik pad njihove vrijednosti (na kraju su vrijedili približno 0,5% svoje nominalne vrijednosti) rezultat je velike količine novčanica u optjecaju te nemogućnosti njihove zamjene za kovani novac i nastavka emisija.¹²²

Rat s Napoleonom još nije bio završen i, nakon pobjede 1813., trebalo ga je ponovo poraziti i 1815. godine. Rat je zahtijevao golema

Zadarski opsadni novac, Numizmatička zbirka, AMZ

Asignat u vrijednosti od 300 livra, Francuska, 1790., Numizmatička zbirka, AMZ

Asignat u vrijednosti od 10 livra, Francuska, 1792., Numizmatička zbirka, AMZ

sredstva. Naime, nakon što je Napoleon doživio poraz u Rusiji, car Franjo I. odlučio se u kolovozu 1813. pridružiti koaliciji Velike Britanije, Rusije i Pruske u borbi protiv svog zeta Napoleona Bonapartea. Slom francuske vlasti u Dalmaciji započeo je opsadom Zadra 4. rujna 1813. pod komandom generala Franje Tomašića. Opsada je trajala mjesec dana i u gradu je vladala velika oskudica novca jer su cijene silno porasle. Kako bi doskočila toj nevolji, komanda je odlučila kovati novac od srebra koje su Francuzi opljačkali po dalmatinskim crkvama i samostanima. Otkovan je novac od jedne unce, čija je vrijednost iznosila četiri franka i 60 centima, a bilo je i novca vrijednosti dvije i četiri unce. Po težini i vrijednosti odgovarao je taliru. Na licu tog novca nalazio se carski Napoleonov orao i natpis ZARA 1813., a na naličju je bila vrijednost u uncama i francima. Taj su novac Francuzi ponijeli sa sobom nakon predaje grada, a danas se smatra francuskim novcem i iznimno je rijedak.¹²³

Posve poremećeni privredni odnosi dali su mnogo prostora krijumčarenju. Tijekom francuskih ratova neki bogatiji seljaci počeli su se baviti trgovinom hranom i opskrbljivanjem austrijskih trupa, koje su vodile sedam ratova protiv Francuske. No radili su i za Francuze. Tako nastaju prvi bogataši, trgovci koji se bave hranom. U to su doba, 1809., Gavrilovići u Petrinji bili glavni opskrbljivači Napoleonovih trupa u Vojnoj krajini. Mnogi su građani u to doba počeli govoriti francuskim jezikom, a mnogi su i odlazili u Francusku. To povjesno razdoblje završava slomom Napoleona i Bečkim kongresom 1814. – 1815., na osnovi kojega ipak nisu uspostavljene države iz prijenapoleonskih

Porculanske figurice graničara, Meissen, 19. st., ZMSG, Županja

vremena. Kao i uvijek poslije velikih i dugotrajnih ratova, došlo je do novčane krize, pa potom do velike krize izazvane nerodicom, a onda i bolestima. Unatoč očekivanjima hrvatskih velikaša krajevi južno od Save nisu vraćeni Banskoj Hrvatskoj, već su potpali pod Kraljevinu Iliriju, novu administrativnu jedinicu kojoj je sjedište bilo u Ljubljani. Kraljevina Ilirija bila je ukinuta tek 1822. godine i tada se Hrvatskoj vraćaju krajevi južno od Save. I nadalje je, pak, postojala Vojna krajina kao siguran rasadnik potrebne vojske. Hrvatska je tada bila podijeljena kao nikad dotad.

Karta Ilirskeh provincija 1812., Kartografska zbirka, HR-DAZD-383

Problemi monete u Austrijskom Carstvu do Bečkoga kongresa

Francuska revolucija u potpunosti je izmijenila sliku Europljana o njihovu svijetu. Umjesto cara nedodirljivog i odabranog po milosti Božjoj na scenu stupa građanstvo koje njeguje ideju jednakosti, slobode i bratstva. Sve su se dotadašnje vrijednosti izmijenile osim jedne, a to je bila Napoleonova misao da će pod svojim žezlom ujediniti cijeli europski prostor, a možda i šire.

Napoleon je 2. prosinca 1804. okrunjen u Parizu za francuskog cara, a 26. svibnja 1805. okrunjen je i za talijanskoga kralja. Franjo II. uzeo je 10. kolovoza 1804. naslov austrijskoga cara (Franjo I.), a u izmijenjenim okolnostima 6. kolovoza 1806. odrekao se rimsко-njemačke krune te

Franjo I., bakrorez struganjem, HPM/PMH 15376b

Zadar i zadarski kanal, G. Rieger, *Panorama della Costa e delle Isole di Dalmazia*, Trst, 1857., NMZ

ujedno objavio ukidanje Svetoga Rimskog Carstva, utemeljenog 962. godine. Iako mu je carstvo bilo mnogo manje, problemi Austrijskog Carstva bili su veliki jer je sve do 1813. ratovalo s Francuzima, a skupi protunapoleonski ratovi narušavali su ravnotežu unutar financijskog sustava. Radi stabilizacije državnih financija financijska je uprava odredila da se iz optjecaja povuče banko-cedulja u vrijednosti od 634,907.000 guldena, dok su istodobno emitirane nove banko-cedulje, pa je tako početkom 1805. u optjecaju bilo samo 337,665.000 guldena u banko-ceduljama.¹²⁴ Izgubili su, dakako, najviše oni koji su vjerovali u papirnati novac, obveznice i vrijednosnice. Djed našega poznatoga ekonomskog mislioca Imre Ignjatijevića Tkalcu, Štefan Mihajlović, koji se obogatio na trgovini žitom Savom i trgovinom s vojskom, umro je od tuge pokušavajući spasiti vrijednost obveznica, jer nije vjerovao da zbog obične odluke "odozgo" može naglo osiromašiti.¹²⁵ Bečka gradska banka

Banko-cedulja grada Beča od 500 guldena, 1806., OeNB

otišla je u stečaj, a stradali su i mnogi mali ljudi koji nisu bili upoznati s mogućnostima zlorabe novca.

Vremena su bila teška, a zbog sumnje u papirnati novac tečaj je bio manji od nominalnog, tj. od vrijednosti koja je navedena na samom novcu. Zbog toga su se pri velikim poslovima plaćali disažio (*disagio*) ili ažio (*agio*) kao naknada za loš odnosno dobar novac.¹²⁶

Neuspjeli treći koalicijski rat donio je nove troškove, a Napoleon je od Beča zatražio i odštetu od 40.000.000 franaka. Nakon bitke kod Austerlitzu 1805. Austrija je na osnovi Požunskog mira izgubila Belgiju i Milano, ali i Istru i Veneciju, Dalmaciju i Boku kotorsku te sve jadranske otoke, zbog čega su joj se prihodi 1806., u odnosu na prethodnu godinu, smanjili za 32%.¹²⁷ Zadar postaje glavnim gradom Dalmacije i u njemu se objavljaju prve hrvatske novine na talijanskom i hrvatskom jeziku *Il regio Dalmata – Kraljski Dalmatin*. Taj dvojezični tjednik izlazio je od 12. srpnja 1806. do 1. travnja 1810. Tu je i središte providura Vicenza Dandola, koji je upravljači Dalmacijom do 1810. unaprijedio dalmatinsko gospodarstvo, služeći se zamislama dalmatinskih akademija iz 18. stoljeća.

Vlada Franje I. okarakterizirana je kao vlada konzervativnog cara. Ipak, nije bilo baš tako. Suočen s velikim problemima održavanja smanjenog carstva te s unutarnjim i vanjskim neprijateljima, on je ipak

Portret Vincenza Dandola, Fototeka, ZKZD

N° 35.

IL REGIO DALMATA.

*Dal modo di fare, insopportabile per poveri,
Fare cose tante facili, e spese assurde.*
1808. An. 216.

Venerdì 16. Agosto 1808. U Petak na 26. Kolovoza 1808.

ISTRUZIONE PUBBLICA

Leva 21. Agosto.

Qual Lione-Corriere che con solenne discussione d'inaugurazione pronosticato da S. E. Poco, Generale di morto in questo città il giorno 10 Giugno (il *Foto Regio Dalmata Nov.*, 1. anno, numero 1. sette) a suoi seguiti del più liberali ed illuminati Governi, avvenne che oggi offerto da noi un secondo-optimale di pompe lucidità e compostezza; la distribuzione, regolare, dei poemi a quei giornali che alla fine dell'anno scadente negli stati d'australia presentiamo. Numerose era l'adverbia nella gran fata del Lione, e sostituita, oltre le Autentica confirmata e i più certi personaggi dell'australia civile e militare. A sorvegliarne si presentò il nostro il primo Reggimento accompagnato dal Reggimento Francesco e dai professori.

L'egregio Alzate dello vicinissimo degli orologi e profondo di Filosofia fissa le infusione degli anni tenuti nei la pubblicazione anche perche si spiegano le rettifiche occupazioni de' diversi postamenti e l'attività umana degli stessi in eterno quiete di tempo.

Risulta agli Esami.

Col sentimento più giusto, e della più solle soddisfazione, io vi presento in questo Giornale-giorno, Eccellenzissima-Potestissima Giunta, Consiglio, ed eccellentissimi Signori, l'elenco solenne di quei giornali valutati e che debbano riconoscere i primi ongi' di ogni loro presenti nella nostra città, mestissime d'interior distingue alle stesse. Queste avvenute si distinse in questo numero nell'anno di loro fondato, e negli anni della Porta e della Scudaborda della raccolta in mezzo Cagliari, che consistente audacia e diligenza si adoperarono adattare le cose nuove in esse allineate nelle più antiche giurisdizioni, e quel solle sentimento di puro e sincero dei nostri padroni, come, effettivo progresso di questa Cagliari, che generalmente è fondamenta di questo ministero di istruzione, e consentito appunto di presentare, indistintamente a tutti, e in particolare a più

(e J. Murray's Encyclopedia of Law, 1824. Vol. 1. No. 3.)

Kraljski Dalmatin, 1808., Knjižnica, HR-DAZD

Natpisna ploča, granica između županske i vinkovačke kumpanije, 19. st., ZMSG, Županja

uspio održati Austriju. Iako Austrija nije sudjelovala u četvrtoj koaliciji protiv Francuske, unutarnje teškoće prisilile su Beč na emitiranje novih banko-cedulja. Međutim, pojava novih banko-cedulja nije pomogla novčanom tržištu, već je djelovala inflacijski na cijene. Banko-cedulje počele su se vraćati iz područja koja su preuzele Francuzi jer ih oni nisu prihvatali kao sredstvo plaćanja.¹²⁸ Srebrni novac počeo je brzo nestajati iz prometa zajedno sa zlatnim novcem i zlatnim predmetima iz crkava, jer su ih Francuzi odvlačili u Francusku radi izrade napoleondora (Napoleonovih zlatnika). Počeo je nestajati čak i bakreni sitniš jer se i on mogao iskoristiti za izradu ratne opreme. U 1809. državni je dug iznosio ponovo 630,897.000 guldena, a državni su prihodi iznosili samo 32,092.000 guldena godišnje. Austrija nije mogla nastaviti rat, a nije mogla ni sklopiti mir.¹²⁹

U petom koalicijskom ratu austrijska je vojska poražena kod Wagrama 1809. Schönbrunski mir od 14. listopada 1809. bio je za Austriju poražavajući i sramotan. Napoleon je dobio zapadnu Korušku, Gorišku, Trst, Kranjsku i dijelove civilne Hrvatske i Vojne krajine južno od Save te je tako Hrvatska na Savi graničila s Francuskom Republikom, a državni prihodi Beča zbog gubitka prekosavskih krajeva smanjili su se u 1810. na samo 26,148.000 guldena godišnje.¹³⁰ Francuzi su u Samoboru i Jasenovcu uspostavili svoju vlast, što je imalo dalekosežnih posljedica i u dalekoj budućnosti. Od anektiranih dijelova stvorene su

Dokument iz Vojne Krajine, 1842., ZMSG, Županja

Ilirske pokrajine s glavnim gradom Ljubljonom, ali je opstala i Vojna krajina kao izvor besplatnih i na rat naviknutih vojnika koji su činili glavninu vojnih jedinica s kojima je Napoleon napao Rusiju. U tom je pohodu sudjelovalo 100.000 naših kraljišnika, a niti trećina njih nije se vratila na svoja ognjišta.¹³¹ Na spomenuta područja uvodi se ne samo francusko zakonodavstvo već i francuski monetarni sustav, premda će se još dugo prihvatići i domaća moneta.

Zadarski opsadni novac od jednog i dva franka, AMS

Odluke o emitiranju i produženju roka upotrebe papirnog novca u Zadru za vrijeme opsade, Tiskovine, HR-DAZD

Zbog pomorske blokade Engleza francuska je vojska imala problema s opskrbom dalmatinskih gradova, pa su cijene rasle i novac u optjecaju nije bio dovoljan za funkcioniranje trgovine. Odlukom o emitiranju papirnatih novčanica u Zadru za vrijeme opsade po nalogu guvernera u Zadru baruna de Maureillana od 30. srpnja 1809. u promet je trebao biti pušten opsadni novac za potrebe obrane grada i lokalne uprave. Taj papirnat novac emitiran je u apoenima od 5, 10, 25, 50, 100 i 200 franaka u ukupnom iznosu od 300.000 franaka. Zatim je 15. listopada 1809. emitiran papirnat novac od jednog i dva franka. Taj je novac, tiskan u iznosu od 50.000 francuskih franaka u Zadru, bio vrlo loše kvalitete, pa se u travnju 1810. povlači iz prometa, pri čemu se u zamjeni oduzima dio vrijednosti novca.¹⁵²

Stanje je na području Austrijskog Carstva bilo loše. Koalicijski su ratovi potpuno uništili ugled koji je Monarhija uživala kod svojih podanika. Skupoća gotovo sve robe nastavila je rasti, prijeteći urušavanjem cijelog novčanog sustava. Tako je jedan vol 1810. stajao tisuću guldena, lakat sukna stotinu guldena, a par čizama osamdeset guldena. Uzalud je car tražio da se papirnat novac prima kao punovažan novac. Godine 1811. u prometu su bila 1.060,798.753 guldena papirnatog novca i zbog te količine on je već izgubio 80-90% svoje vrijednosti. Godine 1799. za stotinu guldena dobivala su se 103 guldena papirnatog novca, 1802. već 119 s tendencijom naviše. Po Greshamovu zakonu loš novac potiskuje dobar i kovani srebrnjaci (taliri) gotovo potpuno nestaju iz prometa. Disažio i sve veći nedostatak srebra za kovanje dobrog novca prisilili su finansijsku upravu koja se brinula za monetu da tiska i banko-cedulje od jednog i dva guldena odnosno da kuje nekvalitetne bakrenjake od tri, jednog, pa čak i pola krajcara.¹⁵³

Austrija se počela pribojavati otvorenoga državnog bankrota. Grof Joseph Wallis, predsjednik Dvorske komore, predložio je caru devalvaciju banko-cedulja i njihovu zamjenu otkupnim novčanicama (*Einlösungsschein*), i to tako da se za pet banko-cedulja dobije jedna otkupna novčanica. Te otkupne novčanice trebale su imati vrijednost ispisano na licu novčanice.¹⁵⁴ Konačno je 20. veljače 1811. izdan Proglas o bankrotu (*Bankrottpatent*), koji se trebao u službenim uredima otvoriti 15. ožujka 1811. Bio je to prvi i posljednji put da je Monarhija dospjela u tako tešku novčanu krizu. Proglasom je određeno da otkupne cedulje od 31. ožujka 1811. počnu vrijediti kao konvencijski novac bečke vrijednosti. Banko-cedulje bi ostale u optjecaju do 31. siječnja 1812. i dotad ih je stanovništvo moglo zamijeniti novim ceduljama u odnosu pet banko-cedulja za jednu otkupnu. Jedan gulden u banko-ceduljama vrijedio je samo 12 umjesto 60 krajcara otkupnih cedulja. Od 1. veljače 1812. otkupne su cedulje trebale postati jedino platežno sredstvo u Carstvu. Tiskane su u apoenima od 1, 2, 5, 10, 20, 100 i 500 guldena u ukupnoj vrijednosti od 212,159.750 guldena.¹⁵⁵ Novac je izgubio četiri petine svoje vrijednosti.

Međutim, trebalo je osigurati konverziju otkupnih novčanica u metalnu monetu. Kako bi se dalo jamstvo otkupnim novčanicama, finansijska uprava predložila je davanje državnih hipoteka u zakup. Po želji svojih finansijskih savjetnika car Franjo I. odlučio je opteretiti hipotekama crkvenu imovinu na području Monarhije. Iz istih razloga car je 13. siječnja 1810. odredio da se prodaju zlatni i srebrni predmeti

Proglas o bankrotu od 20. veljače 1811., OeNB

Otkupna novčanica od jednoga guldena konvencijske vrijednosti, 1811., OeNB

iz vojnokrajiških crkava i kapela. Novčana politika znatno je kasnila zbog nesuglasica Dvorske komore i Kancelarije kao i otpora crkvenih ustanova.¹³⁶

Grof Adam Oršić Slavetički opisao je koliko je teško stanje bilo u Hrvatskoj u to doba, 1811. godine, kada je Napoleon poveo krajšnike u rat protiv Prusa, a turski su kapetani iz Bosne zapalili Drežnik i neka druga mjesta. U domobranskim carskim pukovnjama bilo je oko stotinu prekobrojnih generala. Ti su časnici isplaćeni u otkupnim novčanicama, koje nisu mnogo vrijedile, a vrijedan je novac bio rijedak. Kovanog novca bilo je malo u Hrvatskoj i Madžarskoj zbog plaćanja stoke i žita, ali su Francuzi zabranili iznošenje novca iz krajeva južno od Save na sjever. Zbog oskudice dobrog metalnog novca mnoge su tvornice prestale raditi. U tom vremenu česte su bile krađe i razbojstva, a počinitelji nisu bili kažnjavani ili ih je car vrlo brzo po osudi pomilovao. Bilo je to teško vrijeme za one koji su živjeli od proizvoda sa svojih imanja. U nestašici novca austrijski je car zahtijevao iznimno visok iznos za otkupne novčanice od velikaša, na što oni nisu htjeli pristati. Povisio je također cijenu ugarske soli, jer se sol s Paga našla u rukama Francuza. Međutim, ova je odluka donesena prekasno. Zbog pada vrijednosti banko-cedulja seljak je morao plaćati pet puta veću kontribuciju, a car je nastojao od svojih podanika izvući sav novac kako bi mogao financirati vojsku.¹³⁷

Stare banko-cedulje proglašene su tako nevažećima od početka 1812., a osim toga nije se mogao zamijeniti sav novac. Stari bakrenjaci bili su povučeni. Od sredina ožujka 1811. svi porezi i ostala davanja državi morali su se plaćati u novcu bečke vrijednosti. Novčani iznosi na ugovorima, obveznicama i mjenicama do 1799. i nadalje vrijedili su prema svojoj nominalnoj vrijednosti, no sve ono što je sklopljeno nakon 1799. bilo je za četiri petine obezvrijedeno, osim depozita u državnim blagajnama.¹³⁸ Poslovanje novcem postalo je silno složeno, pogotovo kada se uzme u obzir da je u narodu kolao i francuski novac, jer je trgovina između francuskoga i austrijskog dijela počivala na krijumčarenju i raznim ilegalnim akcijama, dakle mimo kontrole vlasti. Na sve račune moralo se upisivati o kakvom je novcu riječ. Bilo je određeno i da se kamate na sve javne obveznice smanje na polovinu, a za toliko su

Adam Oršić Slavetički, Stephan st. Dorffmeister, 1776., MGZ-1982

Anticipacijske cedulje od pet guldena konvencijske vrijednosti, 1813., OeNB

smanjeni i vlastelinski dugovi. Predug rat s Francuzima i golema svota koju je Austrija morala platiti u ime kontribucije umrvili su gospodarstvo cijele zemlje, pa i Hrvatske, koja je bila i slabije razvijena.

Sve ove odredbe javnost je dočekala s velikim ogorčenjem. Mnogi su preko noći izgubili četiri petine svoje imovine. Bio je to zapravo državni bankrot koji je zahvatio tri četvrtiny novca u optjecaju. Nalog da se sva javna davanja plaćaju u peterostrukom iznosu bio je silan teret jer se prihodi nisu upeterostručili. Međutim, neprilika s novcem bilo je i nadalje.

Bečka je vlada ukazom od 16. travnja 1813. izdala novi papirnat novac u iznosu od 45,000.000 guldena pod imenom "vadjevnica" – *Anticipationsschein* (anticipacijske cedulje), koje su se trebale otplatiti tijekom dvanaest godina. Riječ je bila, dakle, o zamjenskom novcu čiji su kuponi svake godine trebali biti isplaćivani u iznosu od 3,750.000 guldena, a za čije je pokriće trebala poslužiti zemljarina. Međutim, u vrlo kratkom vremenu ove su se "vadjevnice" pokazale nedovoljnima, pa ih je tajno izданo za još 100,000.000 guldena, a onda ponovo u nekoliko navrata, tako da je na kraju 1816. anticipacijskih otkupnih novčanica bilo u iznosu od 470,000.000 guldena. Iako se nije znalo da je toliko tog novca u optjecaju, disažio je 1815. iznosio 351, tj. stvarna vrijednost tog novca iznosila je samo 187,688.000 guldena.¹⁵⁹

Novac od Bečkoga kongresa do 1848. godine

Nakon Francuske revolucije svijet se izmijenio, a ideje građanskih sloboda, bratstva i jednakosti destabilizirale su mnoge dijelove Europe i pripremale građansku revoluciju 1848. Vojnici koji su se vratili iz ratova nisu više htjeli živjeti kao prije i tražili su bolji standard, veća politička prava, a i veću sigurnost. U Hrvatskoj, koja je bila podijeljena na civilnu i vojnu, sve je bilo još složenije nego u Europi. Promašaji s papirnatim novcem koji se tiskao bez pokrića nisu djelovali ohrabrujuće. Stalno je postojala velika potreba za novcem u doba mira, no nije se znalo je li rat konačno gotov, pa su pripreme vojnika i vojne potrebe neprestano potkopavale novčano ustrojstvo cijele zemlje.¹⁴⁰ Ratne blagajne u Vojnoj krajini plasirale su na područje Vojne krajine banko-cedulje i

Sudionici Bečkoga kongresa, litografija, HPM/PMH 24543

Proglas vojnog zapovjednika
Maurellana povodom Bečkog
mira, Tiskovine, HR-DAZD

kredititare su sve potrebne rade. Pritom je papirnati novac stalno vrijedio manje od kovanog, koji se čuvao u škrinjama i imao trajniju vrijednost, no nije ga bilo dovoljno.

Austrijsko Carstvo, 1828., S. Hall, HPM 81033

Njemački carinski savez

Proglašenje uspostave ranijeg poretku na Bečkom kongresu nakon Napoleonova sloma nije zahvatilo i naše krajeve. Hrvatska južno od Rijeke ostala je sve do reinkorporacije 1822. u sastavu austrijske Ilirije i stoga nije bilo moguće uspostaviti stare trgovačko-prometne veze u Hrvatskoj. Tridesetogodišnji prekid trgovačkih veza od Podunavlja do mora ostavio je nesagledive i dugotrajne posljedice na trgovinu, promet i novac. Otvorena je 1811., doduše, moderna Lujzinska cesta od Karlovca do mora, ali su se njome trgovci, zbog previsoke cestarine, slabo koristili.

Bečkim kongresom i stvaranjem Njemačkoga carinskog saveza stvoreni su preduvjeti za nove reforme na području novca. Trgovačka društva pojedinih država, a osobito Njemački carinski savez pod

pruskim vodstvom iz 1834., koji je znatno smanjio broj njemačkih država, utjecala su na novac, a težilo se jednoj monetarnoj jedinici. Južnonjemački gradovi dogovorili su se 1837. godine da novčana jedinica bude gulden, koji je već oko 1820. postao osnovnom jedinicom u nekim državama. Ipak, u sjevernim njemačkim državama, gdje je dominirala snažna pruska država, osnovna jedinica bio je talir, a saksonske države poput Braunschweiga, Schaumburg-Lippea i drugih nastavile su kovati konvencijski novac. Godine 1838. na prijedlog Pruske došlo je u Dresdenu do sporazuma o izdavanju novca. Dogovoren je da na većem području carinskog saveza vrijede samo dvije vrste novca, i to u južnonjemačkim državama gulden, a u sjevernonjemačkim pruski talir. Iskovan je i zajednički novac na kojemu je bilo naznačeno da vrijedi dva talira odnosno tri i pol guldena. Međutim, taj novac nije postigao očekivani uspjeh jer se zbog visoke vrijednosti nije mogao svakodnevno rabiti. Stoga ga je narod prozvao "šampanjskim novcem", smatrajući ga dostupnim samo bogatašima. Sve veća gospodarska

Sjeverna i zapadna Njemačka, Pruska i ostale države Carinskog saveza, *Hand-Atlas der Erde und des Himmels in 50 Blättern*, 1863.

1000 guldena konvencijske vrijednosti, 1825., izdanje 1831., OeNB

povezanost zemalja njemačkog saveza upućivala je na potrebu stvaranja jedinstvene kovanice. U međuvremenu su i Austrija i Lihtenštajn ušli u carinski savez, a na osnovi bečkog ugovora iz 1857. uspjelo je Pruskoj provesti Graumanscheovu reformu iz 1750. godine. Kao osnova za težinu novca uzeta je carinska funta od 500 grama, koja je zamijenila dotadašnju kelnsku marku. Pruska je od 1859. do 1860. iskovala više od 34 milijuna komada tog novca, ali taj novi zajednički talir vrijedio je u južnoj Njemačkoj 1,75 guldena, a u Austriji 1,5 guldena. Premda tom reformom još nije bio stvoren jedinstven novac, ipak se baratalo samo pojmovima talir i dvostruki talir. Izvan ovog saveza ostali su hanzeatski gradovi Bremen, Hamburg, Lübeck i s danskom krunom povezani Holstein kao i grofovija Mecklenburg. Ovi posljednji kovali su talir prema pruskom uzoru, ali bez oznake zajednički talir. U Bremenu se kovao takozvani talirski zlatnik, ali on je više bio obračunski novac i imao je vrijednost petine francuskog lujdora.¹⁴¹

Osnivanje Privilegirane austrijske nacionalne banke

Kako je na osnovi mirovnih ugovora 1815. Habsburška Monarhija trebala dobiti veliku ratnu odštetu, financijska uprava odlučila je riješiti pitanje službene valute. Da bi se uredilo novčano tržište, carskim je ukazom od 1. lipnja 1816. osnovana Privilegirana austrijska nacionalna banka (*Privilegirte Österreichische National Bank*). Ta je banka, za razliku od starije Bečke gradske banke, bila dioničko društvo. Banka je izdala 50.000 dionica, a svaka je imala vrijednost od 2000 guldena bečke vrijednosti i 200 guldena konvencijskog novca. Čim je prodana polovina dionica, banka je mogla započeti s poslovanjem. Financijska je uprava dopustila ovoj banci različite vrste poslovanja, pa je banka radila s eskontom, hipotekama i lombardom, a imala je i isključivo pravo izdavanja papirnatog novca. Dogovoreno je da papirnati novac neće imati prisilni tečaj, već da će se njegova vrijednost nastojati održati smanjivanjem banko-cedulja u optjecaju putem slobodnog otkupa. Tako je prodavatelj dobivao dvije sedmine vrijednosti u konvencijskom

Palača Privilegirane austrijske nacionalne banke,
Beč, 1830., ÖNB

Klemens von Metternich, C. L. W. Von Metternich-Winneburg, *Aus Metternich's Nachgelassenen Papieren, Herausgegeben Von Dem Sohne des Staatskanzlers Fürsten Richard Metternich-Winneburg, Geordnet und Zusammengestellt Von Alfons V. Klinkowström: Teil 2. Friedens-Aera, 1816-1848*, 1999.

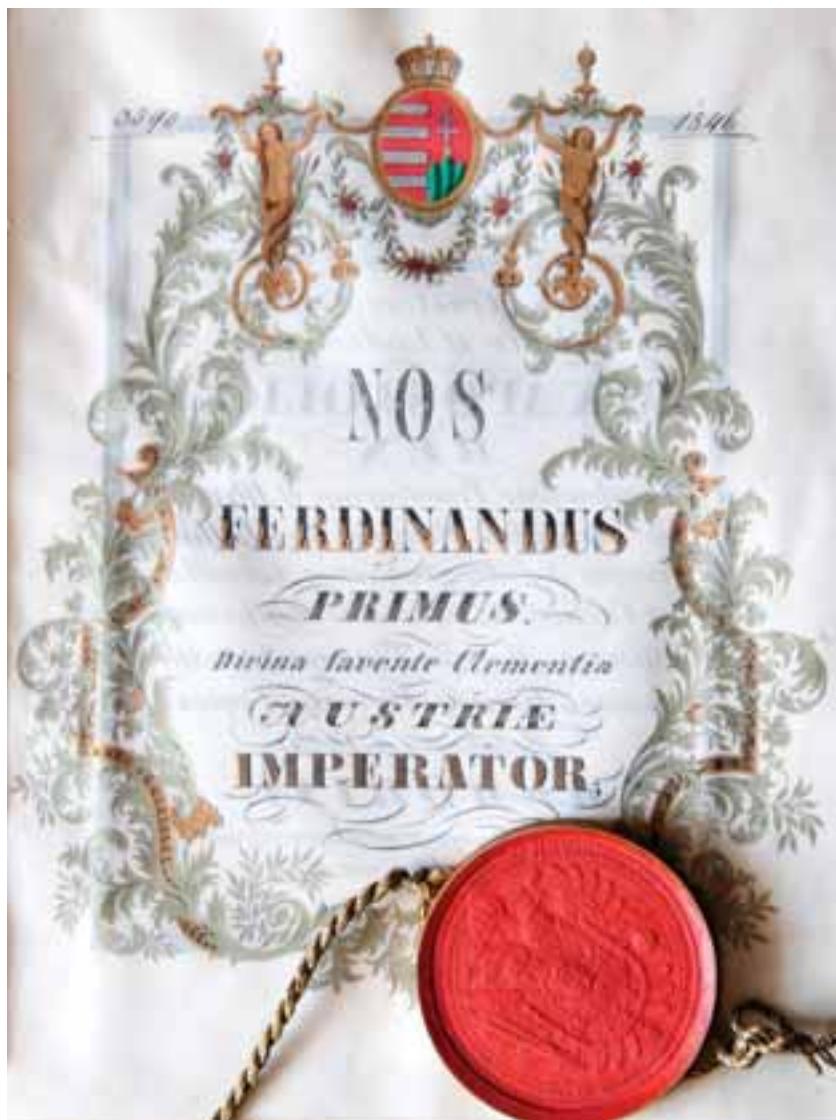

novcu, a ostatak u državnim obveznicama s kamatom od 1%. Kako bi se ograničila količina novog novca u optjecaju, zamjena se mogla obaviti za iznos od najmanje 140 guldena bečke vrijednosti. Povučene otkupne novčanice imale su se svake godine uništiti. Financijska se uprava obvezala banci plaćati godišnje milijun guldena konvencijskog novca u mjesечnim ratama, a banka je taj novac trebala iskoristiti za otkup državnih obveznica na burzi.¹⁴²

Kao što se moglo i očekivati, došlo je do navale onih koji su svoje banknote pokušali zamijeniti za konvencijski novac (kovani novac), pa su uvedene mjere ograničavanja zamjene. Postupno se novčano tržište počelo sređivati, a banka je učvrstila svoje poslovanje. Bavila se uglavnom zamjenom novca, preuzimanjem plemenitih metala i njihovom zamjenom za novac, konverzijom mjenica, davanjem kamata na državne papire od 6%, prijenosom novca s jednog računa na drugi (žiroposlovanje) i sličnim.

Tek po svršetku rata s Francuzima i nakon što je Bečki kongres s prvim ministrom knezom Wenzelom Lotharom Metternichom (1809. – 1848.) vratio Austriji ugled i pokušao uspostaviti stanje prije Napoleona, počela je Austria 1816. popravljati svoje financije. No to nije bilo lako. Novac u optjecaju imao je vrijednost koja je bila samo 20-30% nominalne vrijednosti, pa se s takvim novcem nije moglo trgovati. Represivni sustav uništavao je gospodarstvo, a zajedno s njime i vrijednost novca, i premda je rat bio završen, standard ljudi nije se poboljšavao, a ni privreda nije imala snage za razvoj. Očekivanja da će novi papirnat novac uvećane vrijednosti uhvatiti korak s kovanim srebrnim novcem nisu se ispunila, a nepovjerenje zbog čestih izmjena vrijednosti i manipulacija papirnatim novcem neprestano je raslo. Na području Vojne krajine izbjegavalo se plaćanje papirnatim novcem, a kako drugog nije bilo, to je nepovjerenje sprječavalo gospodarski razvoj, pa je narod umjesto gospodarstvu bio okrenut politici i stalnoj pripremi vojske za rat. No sustav je bio tako uređen da je istodobno s deficitarnim poslovanjem države Vojna krajina poslovala financijski dosta stabilno.

Austria, koja je preuzeila ponovo Dalmaciju, kovala je u doba Ferdinanda I. Austrijskog (1835. – 1848.) i metalni novac za Dalmaciju,

Ferdinand II., HPM/PMH 8677

Povelja Ferdinanda II., 1846., GMB

i to u vrijednosti od četiri dukata kovana u Beču 1837. i Karlsburgu 1848. te jednog dukata kovanog u istom razdoblju u Beču, Karlsburgu, Kremnici i Veneciji. Taj je novac imao natpis DALM. Za Ferdinanda I. kovane su u Milau i Veneciji i škude s natpisom Dalmacija, ali i taliri te krajcari.¹⁴³ Bilo je velikih problema s krajinama koje je trebalo reorganizirati, bolje i ekonomičnije urediti pomoću Graničnih zaklada za snabdijevanje, stvorenih još 1748. godine, čija su se sredstva pribavljala iz više izvora. Tek 1818. prestali su stizati prihodi od Dvorske komore, koji su dotad bili namijenjeni svećenstvu i građevinskim poslovima. Svaka generalkomanda imala je vlastitu blagajnu i svaka je vodila detaljnu evidenciju o svojoj imovini i svom poslovanju. Otkupne novčanice iz doba Josipa II. plasirane su na području vojnih krajina, ali kako je to bio loš i bezvrijedan novac, potpuno je uništeno racionalno gospodarstvo, iako je vrijednost državnih zgrada i opreme iznosila 1821. godine 914.956 guldena za Karlovačku, 332.209 guldena za Varaždinsku i 116.432 guldena za Bansku krajinu.¹⁴⁴

Država je imala velikih problema sa stariim, ali i s novim dugovima. Postojali su stari državni dugovi poput dugova bečke Dvorske komore i dugovi Ugarske dvorske komore te dva ratna zajma za Galiciju. Banka je izdavala i svoje zadužnice, ali se poslovalo i sa zadužnicama

Natpisna ploča babogredske kumpanije, 18. st.,
ZMSG, Županja

Knjiga Wanderbuch (putnička knjiga obrtničkog pomoćnika), 1829., ZMSG, Županja

državne blagajne te austrijskih, čeških, moravskih, šleskih, štajerskih, karantanskih, kranjskih i goričkih staleža. Trebalo je pomalo isplaćivati zajmove koje je izdavala Dvorska komora, kao i zadužnice lombardijskih te šleskih dugova.

Austrijsko Carstvo bilo je prezaduženo i neprestano je trebalo reeskontirati dugove, što je činilo cijelo poslovanje Monarhije do 1848. nesolidnim i nelikvidnim, jer se financijska uprava prečesto zaduživala kod Austrijske nacionalne banke. Bio je to zatvoreni krug u kojem su se našli političari koji su htjeli spašavati dvor štednjom na račun pridruženih i naslijednih zemalja, stvarajući na tim područjima veliko nezadovoljstvo. Austrija je loše upravljala papirnatim novcem te ga je izdavala bez pokrića, što je imalo teških posljedica na gospodarski razvoj hrvatskih krajeva.

Loše financijsko stanje cijelog Carstva već nekoliko godina prije 1848. štetilo je i hrvatskom gospodarstvu. Nepovjerenje u papirnati novac i nemogućnost konverzije za zlato i srebro doveli su do toga da se metalni novac čuvalo kod kuće, a u gospodarstvo se gotovo ništa nije ulagalo. Dvije godine prije revolucije podbacile su žetve, pa su učestale bile dražbe seljačkih imanja jer su samo seljaci plaćali porez. Zaduženja građana kod Kaptola u nedostatku kreditne banke nisu pokrivala

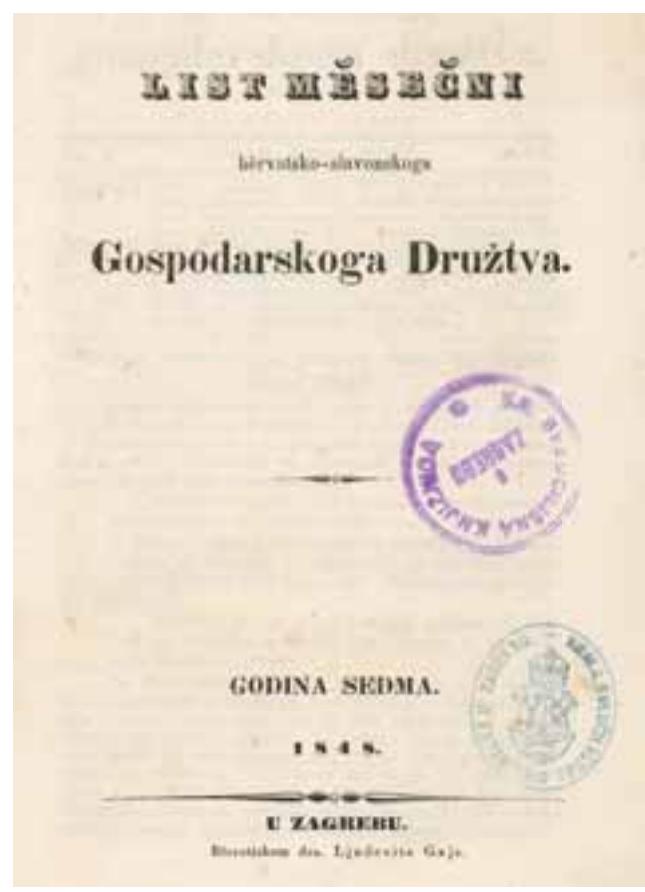
potrebe kao ni zaduživanja kod trgovaca, koji su jedini raspolagali određenim kapitalom. Informacija o financijama u Carstvu u Zagrebu bilo je malo, a vijesti su bile cenzurirane. I *Agramer Zeitung* prepisuje vijesti iz bečkih novina, a *Narodne novine* donose vijesti na razini obavijesti, ali ne i analize i kritike. Takav je i *List mesečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga družtva*, koji počinje izlaziti početkom 1842. godine i koji je bio najčitaniji list među onima koji su se bavili gospodarstvom jer se u njemu moglo naći različitih vijesti, a ne samo onih koje su se odnosile na Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo. Oko ovog društva, koje je istodobno i narodni muzej, okupljaju se sve intelektualne snage koje povezuju politiku s gospodarstvom i koje Zagreb smatraju ne samo kulturnim i prosvjetnim već i političkim središtem Hrvatske.

Ipak, bilo je i dobrih vremena, vezanih uz tehničke pronalaske. Željezničke se pruge grade na području uže Austrije i u industrijskim dijelovima zemlje, ali ne i na periferiji države, što je utjecalo na politiku prema pokrajinama, pa i prema kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, koje su se preslabo financirale i o čijim se potrebama nije vodilo računa. Dobrog je novca manjkalo u Hrvatskoj, pa se ponovo počinju izdavati rabotne marke. Tako su vlastelinstvo Janković u Čalmi, Gibarcu i Kukujevcima od 1827. i 1830. i vlastelinstvo Eltz u Vukovaru 1848. izdavali rabotne marke (novac koji je izdavao veleposjednik za plaćanje nadničara na svom posjedu i koji se mogao zamijeniti za robu). Vlastelinstvo Adamovich je između 1830. i 1866. godine na svojem posjedu u Čepinu kod Osijeka izdalо četiri emisije "Anweisunga", tzv. platnih bonova od 3, 5, 10, 20, 30 i 50 krajcara, a ta su sredstva bila namijenjena plaćanju nadnica i razvoju posjeda.¹⁴⁵ Takav zamjenski novac, ipak, mogli su izdavati samo veleposjednici. Srednje i sitno

Uvod		Uvod	
Vjetar polazi od zapada, Kao novi vjetar rata.		Mlaga magla u jesi,. Daje mlagi mlag postem,	
Vjetar polazi od istoka, Lepog dana je u doba.		Kada magla gosi ide, Tada kida od vježnade;	
Kad u polaz meva vjetar, Sjajna vjetar gos i vjež.		Kada magla dili pada, Za njem sunce lepa vjež.	
Sjajna vjetar vjež Vjetar je žarki vjetar.		Trčina zlatna i zrebra.	
Jedna žuta dala ima u sebi 719 šestih strela.		Jedna crna dala ima u sebi 71900 šestih strela.	
Jedna žuta vjetra vjež u sebi 17 šestih i 12 kr., a		Jedna žuta vjetra vjež u sebi 17 šestih i 12 kr., a	
Jedna crna vjetra vjež u sebi 4720 šestih strela.		Jedna žuta vjetra vjež u sebi 1200 šestih strela, 82 fanta.	
Pet duharu mahu 1 lit., ili bolje 101 duhar mahu 49 lit. uprava.		Na crnu dala duharu 1000,000 komadića.	
Jedan miling šestih i vjetra vjež 211 centi, 86 fanta, 14½ lit.		Jedna žuta vjetra vjež u sebi 211 centi, 86 fanta, 14½ lit.	
Jedna marka žlog slaga dala 229 šestini 39 kr. u dobiti vjetra.		Jedna marka žlog vjetra dala 23 šestini 56 kr. u dobiti vjetra.	
Jedna marka žlog vjetra dala 23 šestini 56 kr. u dobiti vjetra.		Jedna marka žlog vjetra dala 23 šestini 56 kr. u dobiti vjetra.	

Novi i stari kalendar slavonski, 1848., Zbirka Essekiana, Odjel muzealnih tiskopisa, MSO

List mesečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga družtva, Zbirka rijetkosti, NSK

Uebersicht mehrmals dreimal, nämlich Dienstag, Donnerstag und Samstag heraus. — Preis je Fr. 3.- (samt Poste) anjährlig 13 Fr., sonst 6 Fr. 50 Fr. — In Poste anjährlig 8 Fr., sonst 4 Fr., vierjährig 2 Fr. — Monatsabrechnung 1 Fr. 40 Fr. C.M.

Agramer Zeitung.

Jahresabrechnungen für das Jahr abgestellt; im Rahmen 115 Fr. 10 Jaren zu zahlen 20 Fr., sonst für eine einzelne Zeile der Jahresabrechnung 2 Fr. für zweijährig 4 Fr. für dreijährig 6 Fr. und für eine Zeile 1 Fr. Extraum 8 Fr. C. M.

Ernennungen, Besförderungen und Auszeichnungen.

Zu der L. L. R. wurde das belobigt werden: Da Feldmarschall-Lieutenant: Dr. Generalmajor Graf Schleswig und Graf Quatzgrube, mit der Bedürfnung nach Jahren; Ritter v. Bischl in seiner Amtstellung bei der kaiserlichen Garde; Señor Vogel und Truberg. — Da General-Major: Dr. Oberst: Jos. Wiss, von Kaiser Karlsburg Jos. Reg., als Delegierter nach Magdeburg; Major v. Brandt von Wiss Jos. Reg., nach Wien; v. Anders, Jos. der Sr. L. L. Hofrat dem Erzherzog Joseph, in seine Amtstellung; v. Hermann von Dörmannsreit Jos. Reg., nach Wien. — Zum Oberst: Der Oberstleutnant Baron Baldac, von Simmeren Jos. Reg. zu Kast. Beck. Jos. Reg. — Zum Oberstleutnant: der Major v. Jäckel, von Kast. Beck. zu Simmeren Jos. — Zum Major: der Hauptmann Weller, von Kast. Beck. Jos. im Regiment.

Dr. L. L. der Majestät waten a. s. zu gehalten geruht, daß der Commissar Allesor, Demeter Konstantinović v. Hervman, das ältere Mittelzeug des königlichen Soldaten-Orts zu austauschen und tragen dürfe.

Der Hermannsdörfer Kommerz-Chefkanzler Hanapell, Johann Staf, ist zum Kasal-Offizial ernannt worden.

Die L. Berg-General-Direktion wurde dem Reichsfeldr. Berg-General-Direktoral, Baron v. Weltz, verliehen.

Reichstagsberichte.

Reichstagsbericht der h. Magnaten; 20. März. (Präsidium: Erzherzog Beizpalatin.) Graf Mo-

die Anwendung dieses Princips betreff der Jahren bis zum nächsten Reichstage in einem Gelehrtenbloge ausgearbeitet. Noch sprachen mehrere Redact in diesem Sinne; die Majorität jedoch war leider für den Abzug des Prestigiatge Deputaten.

In der am 22. März von 9 bis 1 Uhr gehaltenen Circularsitzung wurde das Regnum der h. Magnaten bereits bei Gedenkstätten verlesen, die darin enthaltenen geringen Modifikationen ohne Umstände angenommen und nachdem der Gesuchtheit hierauf umgedeutet worden, haben sich die beiden Tafeln hierin vereinigt. Hierauf wurden die wichtigen Geschehe über die Nationen garde und die Bildung des unabhängigen verantwortlichen Ministeriums verhandelt und angenommen. In der auf diese Circularsitzung unverzagt gehaltene Sitzung bei den h. Magnaten wurden diese Reichsverfassungen angenommen. — In den Abend-Conferenzen wurden die wichtigen Verhandlungen über das Repräsentationsproblem fortgesetzt.

Gelehrtenbericht über die Bildung des unabhängigen unabhängigen verantwortlichen Ministeriums.

§. 1. Die Person Dr. Majestät des Königs ist heilig und unvergleichlich. Die Sanctio des am Landtage getrauten Gesche ist ihm allein zu.

§. 2. Wahrheit der Hofmeister Dr. Maj. und sein Landt der Palatin und der Statthalter, bei Erhaltung der Integrität des Reichs, Kraue in Landt und den Nebenländern, so wie des Verbundes des Reichs, die aufzuhende Gewalt nach dem Gesetz und der Tradition mit vollkommenem Macht, und

in Ungehorsam des Königs, und des Palatins, der Minister predigen.

§. 22. Sämtliche Beamte und Diener der im 6. § erwähnten Regierungsbüro, ebenso also nicht nur jene, die neuerdings wieder eingesetzt werden, sondern auch jene, die in den überwachten Sectionen des Ministeriums nicht placiert werden, behalten bis zu ihrer ferneren Verwendung ihre gegebenenfalls Gehalte.

§. 23. Sämtlichen Juristischen des Landes werden die geistlichen Municipien auch in Zukunft belassen.

§. 24. Die geistlichen Gerichtsarbeiten und Obergerichte werden bis zur weiteren Verfügung in ihrer geistlichen Stellung und höheren Verfassung belassen.

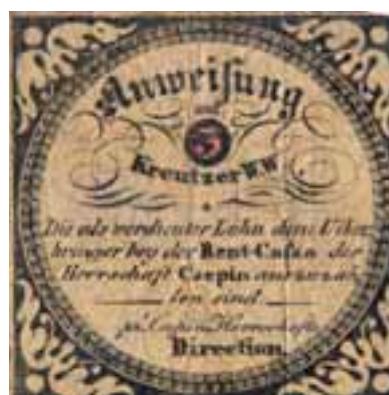
§. 25. Die Minister haben bei beiden Landtagstafeln Sitze, und müssen, wenn sie sprechen, angeholt werden.

§. 26. Die Minister sind vereinigt, bei den Landtagstafeln auf dem Verlangen zu erscheinen und die abhängigen Auflösungen zu geben.

§. 27. Die Minister sind vereinigt ihre amtlichen Schriften auf das Verlangen der Landtagstafeln, entweder der Tafel selbst, oder aber der durch diese ernannten Deputaten zu Einsicht vorzulegen.

§. 28. Stimmen haben die Minister am Landtage nur dann, wenn sie entweder geistliche Mitglieder der einen Tafel, oder aber zu Abgeordneten der anderen Tafel gewählt sind.

§. 29. Die Minister können zur Verantwortung gebracht werden: a) für jede That oder Vererzung, die die Unabhängigkeit des Landes, dessen konstitutionelle Garantien, die Bewahrung der kirchlichen Gesche, die individuelle Freiheit oder die Heiligkeit des Eigentums verletzen, und in ihrer amtlichen Diensthaft bestreben oder respektive beabsichtigt werden.

plemstvo životarilo je na rubu egzistencije prisjećajući se stare slave i zasluga za Monarhiju, istodobno živeći toliko skromno da ih Beč više nije smatrao plemićima, pa se tako prema njima i ponašao.

U borbi za stara prava Hrvatskoga Kraljevstva

U saborskim i drugim javnim aktima 17. i 18. stoljeća redovito se spominje "horvacki novac" – *denarius Croaticus*. U vrijeme carice Marije Terezije, a osobito za Josipa II., hrvatsko plemstvo gubi mnoge svoje povlastice, a francuski su ratovi i fizički eliminirali dio plemstva. Nakon Bečkoga kongresa i Metternichova pokušaja obnove staroga sustava, oslabjelo hrvatsko plemstvo uz mnogo se poteškoća nastojalo izboriti za svoja stara prava. Glavnina plemstva borila se za golo preživljavanje; neki su u tome uspjeli, a drugi nestaju s povijesne pozornice.

Na finansijske i ukupne prilike hrvatskih zemalja dalekosežno i pogubno utjecala je odluka Hrvatskog sabora iz 1790. godine da se Hrvatska podvrgne Ugarskom namjesničkom vijeću. Hrvatska je

predala sve svoje financijske poslove Ugarskoj dvorskoj kancelariji do vremena ujedinjenja svih hrvatskih zemalja od Drave do Jadrana. Na taj su se način hrvatski staleži odrekli raspolaganja financijama i sve su poreze nadalje prikupljali Madžari preko svojih ureda. Dakako, odnosilo se to i na monetarnu politiku, pa je povijest madžarskog novca postala i povijest hrvatskog novca. Odluka iz 1790. bila je nedovoljno promišljena i onemogućila je hrvatskim staležima raspolaganje svojim porezima, a bila je vrlo štetna i iz razloga što je vjerojatno baš to omogućavalo vođenje carske politike na osnovi koje je Trojednica kao cjelina bila samo fiktivna, a stvarna nikada do 1918. godine, osim kratko 1848. za bana Josipa Jelačića. Na ovu je odluku utjecao strah od nastavka germanizacije, koju je započeo car Josip II., kao i strah od gubitka tradicionalnih nacionalnih vrijednosti, ugroženih sveobuhvatnim carevim reformama.

Napoleonski ratovi, kriza i bolesti gotovo su tri desetljeća onemogućavali hrvatske zemlje da povedu računa o svom gospodarstvu. Po tko zna koji put hrvatsko plemstvo živjelo je u uzaludnoj nadi da će uspostaviti svoja prava koja je imalo na osnovi Pragmatičke sankcije. Cjelovitost Hrvatske postaje neostvarivim snom i svaki se njezin dio nastavlja razvijati samostalno. Trojednica nema svog središta i tek se u tom vremenu naziru počeci shvaćanja da bi takav i politički odnosno gospodarski, a ne samo prosvjetni centar, trebao biti Zagreb, koji je od svih granica udaljen dovoljno da može razviti određenu posebnost koja bi ga razlikovala od drugih državnih centara. Sve do 1822., do kada je prostor između Save i mora bio u sastavu Ilirske pokrajine, Hrvatski je sabor imao nadležnost, premda krnu, samo na području sjeverozapadne Hrvatske, jer su Madžari neprestano dokazivali da tri slavonske županije (Virovitička, Srijemska i Požeška) pripadaju Madžarskoj. Hrvatsko je područje tek 1823. objedinjeno na način koji je omogućavao pozivanje na neke posebne interese Hrvatske i Slavonije, ali ne i Dalmacije, koja je bila pod izravnom upravom Beča. Hrvatskom se smatralo vrlo usko područje civilne banske Hrvatske sa slabim banovima koji su morali predvoditi krajiške jedinice u austrijskim ratovima sa susjedima. Hrvatski je sabor imao vrlo malu ulogu i ona se uglavnom svodila na izbor nuncija za sabor u Požunu (Bratislavi), napose nakon 1790. godine i odricanja od samostalnog

Krunidbena zastava Kraljevine Hrvatske, 1830.,
fotograf: Fedor Vučemilović, HPM/PMH 11752

*Disertatio iliti razgovor..., 1832., Zbirka rijetkosti,
NSK*

Serežanin, 1848., T. Aralica i V. Aralica, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, Zagreb, 1996.

vođenja financija. Osim toga, grofovi Karlo Sermage i Franjo Vojkffy na Hrvatskom saboru na latinskom jeziku govore o poteškoćama koje su potpuno umrtvile gospodarstvo. Oni na saboru u svibnju i studenom 1832. idu mnogo dalje od govora Antuna Kukuljevića i Nikole Zdenčaja, koji su branili hrvatska prava na Ugarskom saboru 1825. godine. Pod utjecajem hrvatskog preporoda, a u skladu s novom politikom hrvatskog plemstva, grof Sermage zahtijeva agresivniju politiku u obrani municipalnih prava i položaja Hrvatske, a grof Vojkffy brani latinski jezik pred navalom madžarskog i njemačkog kao važnu komparativnu prednost hrvatskog područja.¹⁴⁶ Najdalje je, međutim, otišao grof Janko Drašković tražeći jedan jedinstveni jezik za trgovanje. U Karlovcu je 1832. objavio svoje djelo *Disertatio iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim y buduchjem zakonotvorzem Kraljevinah naših za buduchu Dietu¹⁴⁷ Ungarsku odaslanem*, koje je zapravo prvi gospodarski program.

Drašković zamjera madžarskim proizvođačima žitarica nelojalan odnos prema hrvatskim proizvođačima pšenice, koje oni nastoje uništiti. Drašković smatra da treba ujedinjenim snagama krenuti protiv takve politike i da treba osnovati u Rijeci izvozno društvo koje bi hrvatskom, a i ugarskom agraru trebalo prokrčiti put na vanjska tržišta.¹⁴⁸ Osnivanje takvog društva predložio je već 1825. riječki trgovac Andrija Ljudevit

Adamić zajedno s Antunom Mihanovićem.¹⁴⁹ Nepodržan od Madžara, taj je prijedlog propao, pa je Hrvatska ostala bez velike prilike da u prvoj polovini 19. stoljeća razvije izvoznu trgovinu i iskoristi svoje prirodne resurse.

Pozivajući se na odluku Hrvatskoga sabora iz 1790. godine, Madžari su onemogućivali hrvatskim vladajućim staležima da upravljaju svojim financijama i gospodarstvom. U zemlji je jačalo nezadovoljstvo takvim stanjem, pogotovo stoga što je došlo do izvjesne akumulacije kapitala u rukama trgovaca. Taj je kapital bio na raspolaganju za ulaganje u manufakturne pothvate, prometne investicije, ali i u novčarsku privredu. Zbog neslaganja Beča i Pešte s ovakvim radom trgovci u Hrvatskoj u suradnji s malim dijelom domaćeg plemstva počinju djelovati gotovo potiho na stvaranju ilirske nacije, kojoj je glavni cilj razvoj trgovine na širokim prostorima Balkana. Među njima osobito su se isticali Križevčani i Jelačićev prijatelj Franjo Žigrović Pretočki, koji je bio tajnik Križevačke županije. Po umirovljenju nastanjuje se u Novim Dvorima kod Krapine i razgovara sa zagorskim veleposjednicima o mogućnostima da Hrvatska dobije veću ulogu u gospodarstvu i svoje financije. Poznato je da su već 1842. privrednici u Hrvatskoj tražili vlastitu nacionalnu banku kako bi se novac zarađen u Hrvatskoj u njoj i zadržao. Međutim, propisi su bili takvi da to pravo nisu dobili ni Madžari do 1848. godine. Bilo je moguće osnovati samo štedionice koje su se bavile isključivo štednjom, ali ne i raznovrsnim novčanim poslovima, no čak i odobrenje za te štedionice izdavalо se rijetko. U Hrvatskoj domaćih banaka nije bilo sve do 1868., kada su nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe promijenjeni propisi i Hrvatska se mogla pozvati na madžarske propise, koji su bili mnogo liberalniji od austrijskih. Naime, sve financije kao i prikupljanje poreza bili su u rukama Ugarskoga namjesničkog vijeća, ali i narodne kase i glavnice zaklada te kase "fiškalah". Stoga skupština u gradu Varaždinu i Osječka skupština 7. travnja 1848. traže ne samo "jednakost pravah sviju věroispovědanjah, jednakost svijuh bez razlike stališa i věre pred sudom" već i "povratjenje naših narodnih kasah i glavnica koje su se do sada u Ugarskoj upravljale i povratak imanjah i kasah fiškalskih". Traži se i ukidanje carina između Zemalja Krune sv. Stjepana i ostalih austrijskih država te sloboda trgovine, kao i to da Hrvatska i Slavonija budu slobodne u trgovini solju. Dakako, traži se ukidanje svih vrsta tlake i u civilnoj i u vojnoj Hrvatskoj.¹⁵⁰

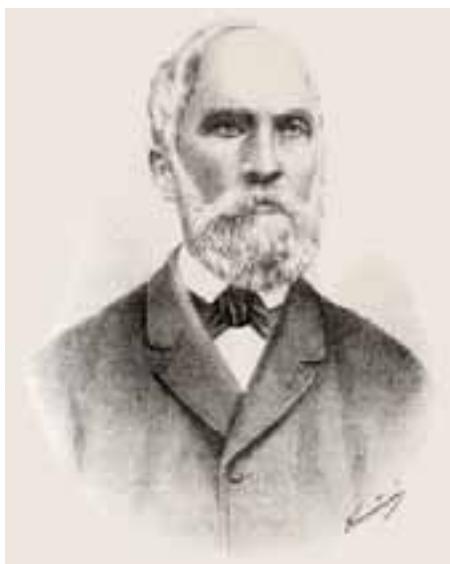
Andrija Ljudevit Adamić, F. Lütgendorf, 1827., papir, bakropis, PPMHP KPO-LZ 1272.

Antun Mihanović, MGKc

Osnivanje Prve hrvatske štedionice

Akumulacija kapitala u rukama vodećega trgovackog sloja Zagreba ponukala je neke zagrebačke trgovce i ilirce 1846. na osnivanje Prve hrvatske štedionice (do 1861. zvala se Perva horvatska štedionica), a od 1868. i drugih novčanih zavoda.¹⁵¹ Osnivanje tzv. Prašteditone naišlo je na širi odjek u javnosti i na njezinu je čelu godinama bio ugledni trgovac grčkog podrijetla Anastas Popović.¹⁵² U ravnateljstvu su bili i ilirski preporoditelji Dimitrije Demeter, Ljudevit Gaj, Antun Mažuranić, Janko Drašković, barun Ambroz Vranyczany te barun Franjo Kulmer, ali su glavni dioničari i kupci 400 dionica po 100 guldena ipak bili trgovci Gradeca.

Ivan Mažuranić

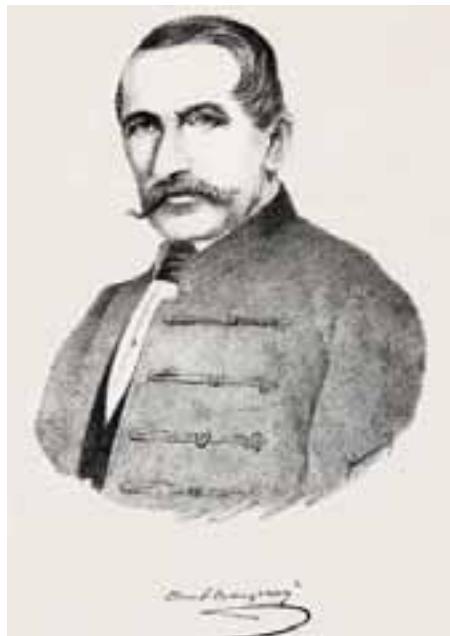
Josip Jurčić

Josip Grgić

Josip Jurčović

Franjo Baron Kulmer

Franjo Baron Kulmer

Osnivači Prve hrvatske štedionice, M. Grlović,
Album zasluznih Hrvata XIX. stoljeća, 1992.,
Rijeka

Osnivanje Praštedione u Zagrebu bilo je iznimno važno jer je s jačanjem ovog zavoda i Gradec gospodarski jačao, što je pridonijelo formiranju Zagreba spajanjem Gradeca i Kaptola 1851. u jednu gradsku općinu, koja je po svojoj strukturi mogla osigurati povoljan gospodarski razvoj i proizvodnju. Počeci Praštedione bili su vrlo skromni i ona je djelovala najprije samo u Zagrebu, a kasnije je njezino djelovanje prošireno na cijelu sjevernu Hrvatsku te poslije 1918. i na Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. U početku se bavila samo štednjom te je zbog tako ograničenog poslovanja u nesigurnim političkim vremenima – zbog revolucije u Beču 1848., izbijanja Krimskog rata 1853. i austrijsko-pruskog rata 1866., što je dovodilo do povlačenja štednje pa bi onda taj novac sami ulagači investirali uz visoke kamate i veliki rizik – bilježila padove ili stagnacije uloga, pa se i njezin poslovni kapital vrlo sporo povećavao.¹⁵³ Poslovanje je bilo usporeno i stoga što je Prva hrvatska štedionica bila osnovana kao štedionica na

udjele, a ne kao dioničko društvo jer to zakon nije dopuštao. Imala je odobrenje za primanje štednih uloga i njihovo ukamaćivanje. Bavila se odobravanjem zajmova na pokretna i nepokretna dobra te ekskontnim poslovima. Situacija se poboljšala 1868., kada je Zagreb kao glavni grad Hrvatske potpao pod Ugarsku, gdje su vladali liberalniji bankarski zakoni. Poslovanje se proširuje na hipotekarne zajmove za nekretnine, a počinju se kreditirati i industrijska poduzeća u Zagrebu i u pokrajini. Praštrediona se od 1868. mogla baviti raznovrsnim poslovima, raslo je povjerenje srednjih slojeva građanstva u nju, i ona se širi gutajući male štedionice nastale potkraj 19. stoljeća. Prva hrvatska štedionica 1910. doseže dioničku glavnici od 6 milijuna kruna. Uz stalno proširenje djelatnosti bila je 1930. najjača novčana ustanova na jugoistoku Europe, a svoje je poslovanje proširila i u Americi. U samoj Hrvatskoj imala je mrežu podružnica.¹⁵⁴ Grof Miroslav Kulmer, potomak osnivača

Akcija (dionica) Prve hrvatske štedionice, 1921., Muzej PBZ-a
Zgrada Prve hrvatske štedionice, 1642, MGZ

Dionica Prve hrvatske štedionice, 1846., Muzej PBZ-a

Nova palača Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, J. Lakatoš,
Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda, Zagreb, 1929.

Štedionice, bio je njezinim predsjednikom od 1897., a počasnim predsjednikom do smrti 1943., što mu je bilo priznanje za širenje rada Štedionice na cijeli jugoistok Europe.

Plemićki su veleposjednici imali veliku potrebu za kapitalom, osobito hipotekarnim, ali kako se gruntovnica tek počela organizirati, kredit na nekretnine mogao se dobiti samo kod crkvenih krugova, svjetovnih gospoštija i zemaljske zaklade, koji su se bavili i posuđivanjem gotovog novca. Nakon 1848. prihodi su im pali zbog oslobođanja kmetova, sve sporijeg vraćanja ranijih dugova i obveznog upisivanja državnog zajma 1854., pa su morali obustaviti poslovanje.¹⁵⁵ Naime, do 1848. kredite je davao zagrebački Kaptol, ali se ta njegova djelatnost znatno ograničila zbog smanjenja feudalnih primanja. Realna veresiona pod banskom upravom osnovana je 1859. s kapitalom od 200.000 guldena, koje je dala Austrijska nacionalna banka. Od 1862. Austrijska nacionalna banka počinje davati hrvatsko-slavonskim veleposjednicima hipotekarne kredite, a od 1865. to čini i *Allgemeine Boden-Kredit-Anstalt*. Prema procjenama ukupno opterećenje nekretnina u civilnoj užoj Hrvatskoj i Slavoniji iznosilo je 1862. godine oko osam milijuna guldena, 1864. popelo se već na 26,5 milijuna, a u 1868. dosegnulo je oko 32 milijuna guldena.¹⁵⁶ Početkom šezdesetih godina za osnivanje novčano-kreditnih zavoda u Hrvatskoj zalažu se i Eugen Kvaternik i barun Lazar Hellenbach. U listopadu 1862. zagrebački tiskar i knjižar Antun Jakić zajedno s grupom privrednika i Hellenbachom osnovao je Odbor za hrvatsko-slavonsku željeznicu i veresijsku banku. Za osnovu je uzet *Ein Statutenversuch für die Gründung einer Credit-Anstalt in Agram* financijskog stručnjaka Gustava Pfeifingera, koji se zalagao da se kredit ne daje samo veleposjednicima već i obrtnicima, dakle srednjim proizvodnim slojevima. Hellenbach je, pak, držao da bi pravo na kredit trebali imati samo veleposjednici, odnosno predviđao je osnutak dviju veresijskih banaka: jedne za vlastelu, povezane s davanjem kredita za koje bi jamstvo bili veleposjedi, i druge za trgovinu i obrt, s time da bi taj novčani zavod bio povezan s ugarskom bankom u Pešti. Njemu se oštrot usprotivio E. Kvaternik, koji je tvrdio da veresijski zavod mora biti hrvatski i posve neovisan. Do realizacije ideje o osnutku zavoda,

Uložnica (štедna knjižica) Prve hrvatske
štédionice, Muzej PBZ-a

naposljetu, nije došlo.¹⁵⁷ Kada je sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba, pitanje banke više se nije ni postavljalo. Poslije su se počeli osnivati mali novčani zavodi u pojedinim kotarskim mjestima i malo veći novčani zavodi u Zagrebu i Osijeku, svi povezani s ugarskim i austrijskim novčanim zavodima.

Rad štedionica od 1865. regulira se posebnim pravilima za austrijske, a posebnim za ugarske i hrvatsko-slavonske štedionice koje su dospjele pod nadležnost Ugarskog ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine. Prva hrvatska štedionica bila je dužna izmijeniti pravila svoga poslovanja od 1. svibnja 1866., ali nova su pravila prihvaćena tek 18. ožujka 1869. na glavnoj skupštini, a ugarsko ih je ministarstvo financija odobrilo tek 1870., kada su prihvaćeni svi madžarski zahtjevi; ponajprije zahtjev da svi dioničari, a ne samo oni koji obnašaju neku službu u štedionici, dobivaju dividende. Novost je bila to da je sada Prva hrvatska štedionica prešla na dioničko poslovanje s podjelom dividendi dioničarima, što je znatno povećalo zanimanje imućnih privrednika za sudjelovanje u radu Prve hrvatske štedionice, no i uključivanje jednog dijela zagrebačke inteligencije među dioničare dalo je toj štedionici narodnjačku i južnoslavensku notu. Svaki je dioničar imao jedan glas i dobivao je dividende, a članovi ravnateljstva tantijeme.¹⁵⁸

Madžari su obilato iskoristili slobodu Nagodbe koja im je omogućila jačanje finansijskog sustava i ustanova. Odmah nakon Austro-ugarske nagodbe stvoren je velik broj ne samo štedionica već i banaka zahvaljujući liberalnom zakonu o osnivanju banaka koji je stupio na snagu 1868. Tako je bilo omogućeno stvaranje banaka i štedionica kao dioničkih društava i istodobno bavljenje različitim vrstama poslovanja, od kreditnog do dioničkog. No to je povećalo i konkureniju, pa neke štedionice u Hrvatskoj propadaju. Od 1868. do 1873. u Hrvatskoj i Slavoniji osniva se veći broj banaka i štedionica i u tom se vremenu činilo da će Hrvatska krenuti dobrim putem. Tako bi vjerojatno i bilo da 9. svibnja 1873. nije došlo do sloma Bečke burze i masovne propasti dioničkih poduzeća i, dakako, dioničara. Hrvatski veleposjednici koji su uglavnom kupovali dionice za odštetu koju su dobili za urbarnu zemlju¹⁵⁹ ostajali su bez ičega ako su sav novac uložili u dionice jedne tvrtke koja je propala. Neki su ostali i bez poslovnoga kapitala i nisu više mogli plaćati nadničare za obradu zemlje, pa tako počinje propadanje rizičnih veleposjeda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Banke su bile u rukama stranaca. Banke financiraju novine, a novine slave banke pišući o tome

Kesica za kovanice, sredina 19. st., Ostavština Jelačić, HPM/PMH 16307

SBORNIK zakonah i naredbah, HPM/PMH 31861

kako banke povećavanjem dioničkoga kapitala unaprjeđuju narodno bogatstvo. No sve je to bio samo privid. One su isplaćivale 9% dividenda na dionice banke, a zaradivale su na tim dionicama kao i na razlici kamata mnogo više. Banke i štedionice nosile su hrvatske nazive, ali u njihovim su ravnateljstvima, osim predstavnika hrvatske aristokracije i građanstva, bili vrlo brojni i stranci vješti u bankarskom poslovanju (najčešće Židovi ili Nijemci te poneki Talijan).¹⁶⁰ To je razdoblje kada se počinje shvaćati prednost dioničkih poduzeća, gdje su vlasnici dionica nepoznati. Oni čak mogu anonimno donijeti dionice koje glase na donosioca na skupštinu i preuzeti kontrolu nad tvrtkom. U oskudici većega kapitala u rukama pojedinaca dionički kapital postaje moćnim sredstvom napretka, a banke koje ga akumuliraju postaju središtem moći, koji izmiču kontroli politike. Ulaganje u dionice bilo je već tada potencijalno vrlo isplativa, ali i vrlo nesigurna investicija. Dioničar se mogao preko noći obogatiti, ali isto tako naglo i osiromašiti.

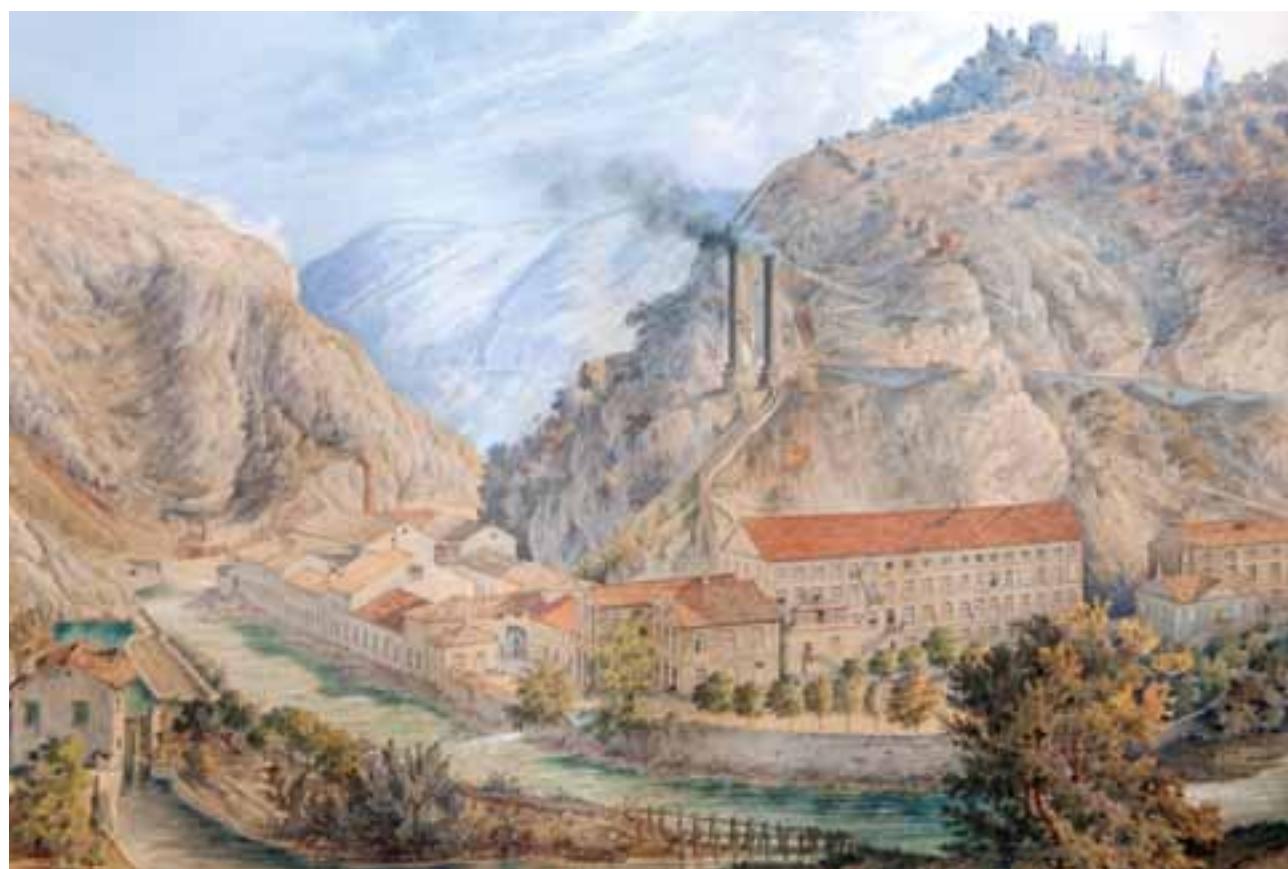
Na novčarski sustav Hrvatske nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine povoljno se odražava liberalnije madžarsko zakonodavstvo. Iako je ideja postojala još 1864., tek 16. studenoga 1868. počela je s radom Hrvatska eskomptna banka. Tako dugotrajne pripreme za osnivanje te banke posljedica su Krimskog rata, slabljenja žitne trgovine, ali i pojave mnogih dioničkih društava, koja apsorbiraju sav raspoloživi gotov novac za kupnju dionica. Ipak, pod sigurnom zaštitom madžarskih obrtnih zakona Hrvatska eskomptna banka uskoro postaje glavnom bankom koja ulaže kapital u osnivanje novih tvornica. Smatralo se da je Hrvatska eskomptna banka prohrvatski orijentirana

Prvi osječki paromlin "Union", 1891., *Katalog izložbe, Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb, 2009.

Tvornica žigica u Osijeku, 1856., *Katalog izložbe, Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb, 2009.

Tvornica papira u Rijeci, 1879., Likovna zbirka, MGR

Dobovačka pivovara, Zbirka razglednica i čestitki, GMK

više od Prve hrvatske štedionice jer su u njoj glavni dioničari bili domaći ljudi koji su željeli pokrenuti tvorničku proizvodnju u Hrvatskoj.

Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine započinje brže osnivanje bankovnih zavoda i štedionica. Od bankovnih zavoda 1868. osnovana je Hrvatska eskomptna banka u Zagrebu, 1869. Slavonska komercijalna i eskomptna banka u Osijeku, 1870. Srijemsko štedioničko i eskomptno društvo u Vukovaru, 1871. Riječka banka u Rijeci, 1873. Hrvatska komercijalna banka u Zagrebu, Osječki gornjogradski založni zavod u Osijeku, Štedno i pripomoćno društvo u Vinkovcima i Sisačka vjeresijska banka u Sisku. Od štedionica osnovane su 1868. Osječka štediona i Sisačka štediona, 1869. Varaždinska štediona i Štediona u Vukovaru, a 1871. Brodska štediona u Slavonskom Brodu, Štediona u Đakovu i Osječka donjogradska štediona i založni zavod, 1972. Bjelovarska štediona, Karlovačka štediona, Dionička štediona u Križevcima, Novigradiška štediona, Vinkovačka štediona, Slavonska zemaljska i sredotočna štediona u Osijeku, Slatinska štediona, Obća zagrebačka štediona i zalagaona, Zagrebačka štediona, 1873. Varaždinska županijska štediona, Virovitička štediona, Gradska štediona u Koprivnici, Dionička štediona u Koprivnici, Našička štediona, Pakračko-daruvarsko-kutinska okružna štediona u Pakracu, Prva požeška štediona, Samoborska štediona, Senjska štediona, Pučka štedionica Rijeka, Primorska štediona u Kraljevici, 1875. Petrinjska štediona, 1876. Bakarska štediona i Ogulinska štediona te 1880. Iločka dionička srezka štedionica. Neki od tih novčanih zavoda mogli su izdavati i svoje vrijednosne papire odnosno obveznice koje su uvećavale obrtni kapital banaka, ali tu mogućnost imali su samo najugledniji novčani zavodi.¹⁶¹

Tvornica H. Francka sinovi u Zagrebu, *Obzor, Spomen-knjiga, 1860. – 1935.*, Zagreb, 1935.

Pilana Drach u Capragu kod Siska, J. Lakatoš,
Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda,
Zagreb, 1929.

Poslovница Prve hrvatske štedionice u Virovitici,
MSO

Otvaranje Prve hrvatske štedionice i njezin povoljan razvoj imali su važnu ulogu u njegovovanju ideje o Hrvatskoj kao zemlji koja je sposobna sama voditi svoje financije, pa se na toj zamisli hranila i ideja o gospodarskoj samostalnosti Hrvatske, izražena u gospodarskim pothvatima građanske elite u Zagrebu, koji sve više postaje privrednim i finansijskim središtem Hrvatske. U njemu se nastanjuje građanska elita na čelu s Ambrozom Vranyczanyjem, koji se obogatio zahvaljujući trgovini vinom od Dalmacije do Slavonije, odnosno drugim članovima elite koji su gradili željezničke pruge, sjekli drva i bavili se proizvodnjom.¹⁶²

Četrdesetih godina 19. stoljeća, odnosno u vrijeme vrlo skromnih početaka Prve hrvatske štedionice, pojavljuju se i prve inicijative za osnivanje hrvatske narodne banke. Na Narodnoj skupštini Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Zagrebu, a pod predsedanjem grofa Janka Draškovića, izglasano je 25. ožujka 1848. pod točkom 13. da građani moraju jednako snositi terete i plaćati "štibre i daće" bez obzira na to kojem staležu pripadaju. U točki 14. tražilo se oslobođanje podanika (kmetova) od rabote ili tlake i podaništva, u točki 15. tražilo se "podignutje narodne banke", a u točki 16. vraćanje narodnih kasa i glavnica koje su odnesene u Ugarsku natrag u Zagreb.¹⁶³ Ova "Narodna zahtevanja" očito su bila plod događaja u Beču, a barunu Franji Kulmeru, koji je Jelačića i predložio na čelu delegacije od 400 ljudi za bana, bilo je jasno da broj zahtjeva treba smanjiti te je naposljetku caru podneseno samo nekoliko zahtjeva, među kojima i zahtjev za osnivanje narodne banke. Ipak, ništa od toga car nije odobrio.

Hrvatska narodna banka nije osnovana sve do osamostaljenja Hrvatske, ako ne uzmemu u obzir da je 1917. osnovana u Hrvatskoj jedna banka tog imena, koja je trebala postati glavnom bankom Države Slovenaca, Hrvata i Srba 1918. godine, ali joj je ime ubrzo promijenjeno. Isto se dogodilo i s Narodnom bankom Nezavisne države Hrvatske od 1941. do 1945. godine.

Novac 1848. godine

Godina 1848. označuje kraj feudalnog sustava, ali ne i absolutne monarhije, jer se mladi Franjo Josip I. (1848. – 1916.) izvrsno snašao u novoj situaciji. Nakon što je revolucija ugušena, a nacionalni pokreti zaustavljeni, pogazio je obećanja dana narodima. Nakon kapitulacije madžarske vojske 13. kolovoza 1849. proglašio je vojnu diktaturu i uveo parlamentarni absolutizam, prema kojemu njegova vlast dolazi od Boga te stoga ne ovisi o građanima. To mu je omogućilo da iskoristi oktroirani ustav i uvede si pravo veta na svaki zakon parlamenta te da zabrani provođenje svakog zakona koji donese pokrajinski sabori. Austrijsko Carstvo tako je ponovo postalo jedinstveno, a Monarhija neraskidiva cjelina, pa su se tako tretirale i Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, gdje se sve odigravalo prema zapovjedima iz Beča.

Franjo Josip I., HPM/PMH 2659

Grb Austrijskog Carstva, 19. st., HPM/PMH 23615

Okružnica o zabrani uporabe novčanica koje je izdala Madžarska revolucionarna vlada, 1849., OeNB

Sve tekovine pokreta iz 1848. bile su izgubljene. Građanstvo se borilo za prava koja će mu omogućiti ulazak u novo građansko doba ističući istodobno sve više nacionalna prava. Prvi put u povijesti slavenski narodi, ali i Madžari, pokazuju na svjetskoj sceni svoju snagu i svoje težnje, a bečki car započinje akciju za očuvanje starog režima žečeći što manje promjena. Iako je morao dati ustav, car nije bio pošten prema Hrvatskoj, pa su Hrvati kao nagradu za spašavanje Beča dobili ono što su Madžari dobili kao kaznu. Zapravo, dobili su i manje, jer se car bojao Madžara, koji su od 1790. ustrajavali na jačanju svog jezika na cijelom području ugarske države, pa i Hrvatske, ne odstupajući nimalo od svojih zamisli o samostalnosti. Car je tu težnju uvažavao, dok prema Hrvatskoj nije imao jednakost stajalište. Hrvatska je zbog bolesti bana Josipa Jelačića tijekom provođenja oktroiranog ustava sve više slabjela, a Dalmacija i Istra tretirale su se kao pokrajine pod izravnom upravom Carevinskog vijeća.

Bečki dvor

Dva krajcara Franje Josipa I., 1848., Numizmatička zbirka, AMZ

Financije Habsburške Monarhije u Beču bile su 1848. katastrofalne. Ukupni državni dug iznosio je 941,906.000 guldena. Već u svibnju 1848. nacionalna je banka morala obustaviti konverziju papirnatih novčanica u srebrni metalni novac te je glavnim platežnim sredstvom postao papirnati novac, čiji se tečaj prema srebrnim guldenima do 1859. stalno pogoršavao, tako da spekulativna trgovina i razvoj gospodarstva nisu bili mogući.¹⁶⁴ Revolucionarni događaji učinili su štedište nesigurnim, zbog čega su tražili zamjenu papirnatog novca za kovanice, što banka nije mogla provesti. Finansijska uprava opet uvodi prisilni tečaj od 103 guldena, iako je disažio bio vrlo visok, 110. Kako ni ta mjera nije donijela rezultate, zabranjen je otkup novčanica.

S ciljem pokrića troškova 1849. ponovo se uvode državne note (*Staatsnoten*) uz prisilni tečaj. Taj novac nije imao nikakvoga metalnog pokrića, odnosno nije imao realne vrijednosti. U takvoj situaciji, zbog obveze prema ulagačima, počinju se razlikovati interesi Finansijske uprave i Privilegirane austrijske nacionalne banke. Banka nastoji doći do što većih količina kovanog novca, tj. zlatnoga, srebrnoga i bakrenog novca, a Ministarstvo financija želi jedinstveni papirnati

Dva srebrna guldena, 1848., OeNB

Novčanik, oko 1850., Ostavština Jelačić, HPM/PMH 16325

novac koji bi se amortizirao kapitalom državnih željeznica i dionicama privatnih željeznica. Ponovne emisije papirnatog novca uzrokovale su pad njegove realne vrijednosti, zbog čega se iz optjecaja povlače čak i srebrni sitniš i bakrenjaci. Stoga od 1848. do 1851., zbog poremećenih novčanih odnosa, u optjecaj nije puštan kovani novac, već sitni papirnati novac, tzv. papirnate kovanice ili šajni (*Münzscheine*) od šest i deset krajcara.¹⁶⁵

Dakle, takva situacija s novcem bila je snažan pokretač nezadovoljstva puka, nesigurnog u zaradu, u opskrbu i u novac. Činilo se da Habsburška Monarhija neće preživjeti 1848. godinu. Tada car Ferdinand I. Austrijski, zajedno s cijelim dvorom, bježi u Innsbruck, odnosno ujesen te godine u Kromerž. U međuvremenu ban Josip Jelačić spašava Beč u proljeće i opet u listopadu 1848. godine, čime zaslužuje zahvalu mladog cara Franje Josipa I. Ipak, car to nije učinio na pravi način, premda je zadržao Jelačića na položaju bana do njegove smrti 1859. godine, a takvu poziciju nije imao niti jedan carski namjesnik ni u jednoj habsburškoj pokrajini ni zemlji.

Pet karantana grada Rijeke, 1850., Numizmatička zbirka, AMZ

Deset krajcara grada Bakra, 1849., Numizmatička zbirka, AMZ

Deset krajcara grada Karlovca, 1849., Numizmatička zbirka, AMZ

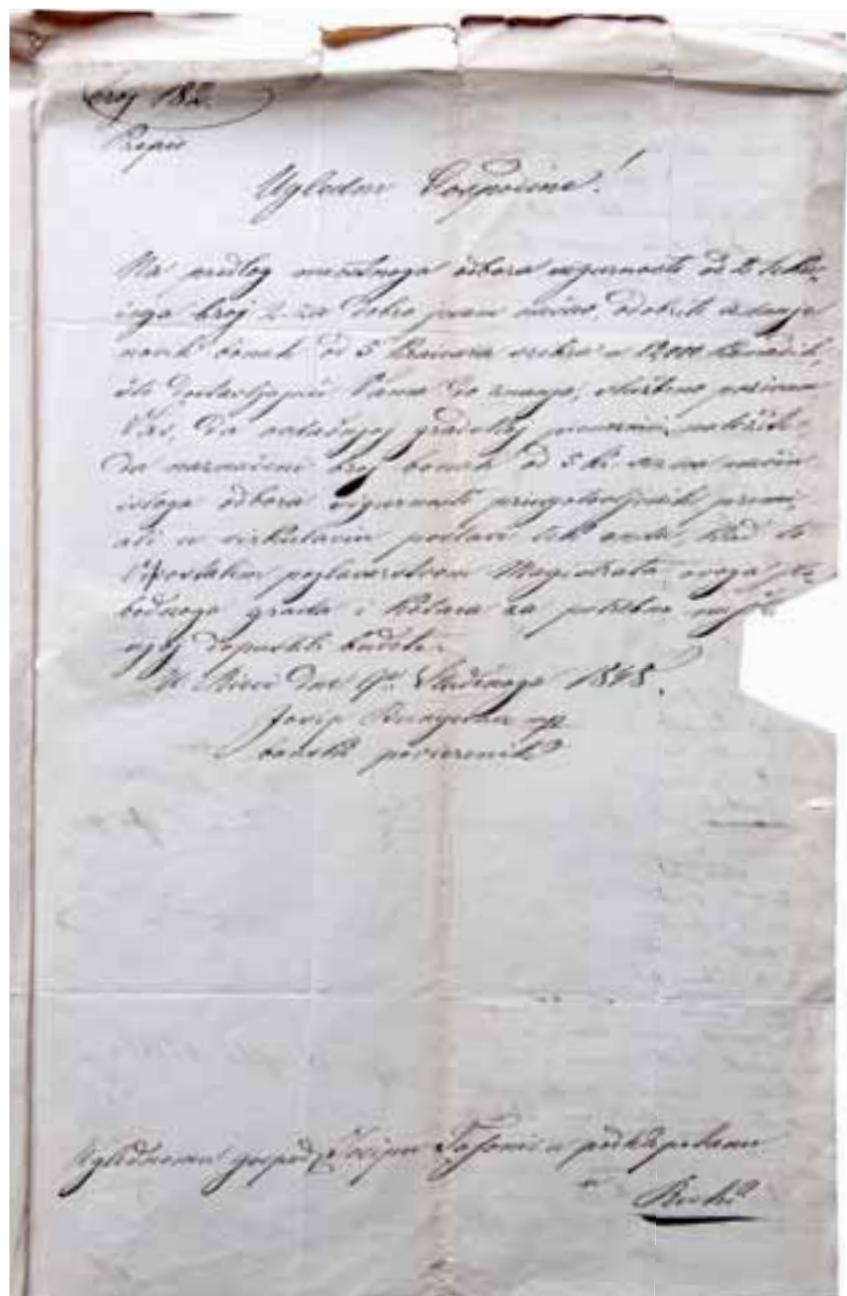

Deset krajcara grada Karlovca, 1849., Numizmatička zbirka, AMZ

Jelačićev "križar" i vrijednosnice u hrvatskim gradovima

Na sjajnu stranicu hrvatske povijesti iz 1848., kada je Hrvatska pomicala na osamostaljenje od Budima, a vjerojatno i od Beča, upućuje kovan novac iskovani u zagrebačkoj kovnici novca 1849. godine, koji se naziva Jelačićevim "križarom".

Ban Josip Jelačić 25. travnja 1848. ukida kmetstvo, ali i desetinu. Riječ je bila o ukidanju novčane desetine koja se plaćala samo od selišnih, urbarnih zemalja, dok su davanja od izvanselišnih zemalja postojala i nadalje, što je radikaliziralo gospodarsku scenu. Svaka županija na svojim skupštinama, ali i mnoga manja mjesta, iskazivala je svoje želje i zahtjeve, koji do danas nisu objavljeni i koji su se uvelike razlikovali, a iz njih se može iščitati što je mučilo stanovništvo u

Dopis banskog povjerenika Josipa Bunjevca riječkom podkapetanu Josipu Tosoniju u svrhu emisije krajcara, Gradsko poglavarstvo Rijeka, HR-DARI-22

pojedinim krajevima i koje su im bile najveće želje. Dakako, posvuda se tražila cjelina hrvatskih zemalja te sloboda rada i poslovanja kao i jednakost u plaćanju poreza. U gotovo svim zahtijevanjima (željama) naroda tražilo se osnivanje narodne banke.

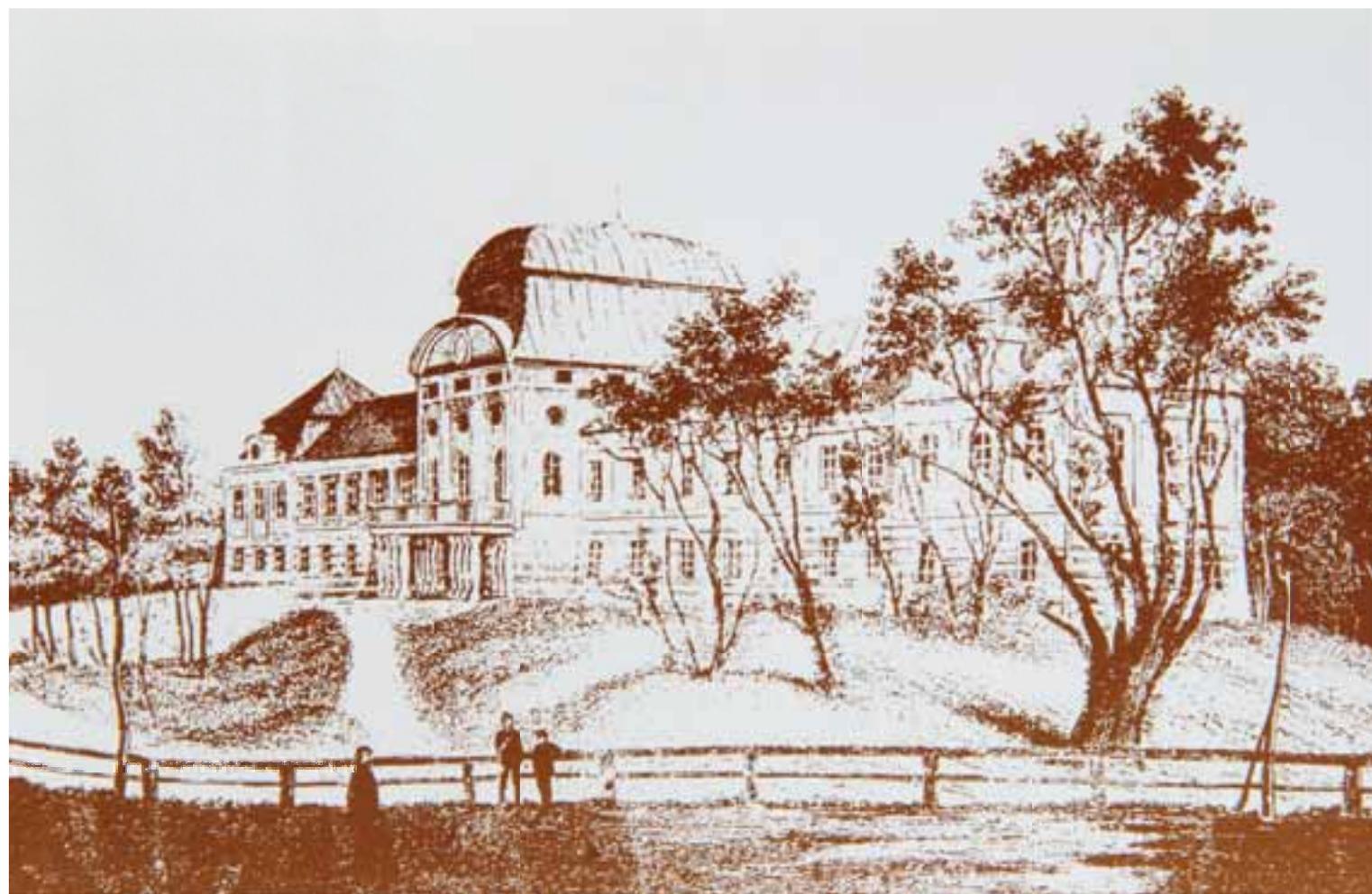
Petomjesečno kovanje Jelačićeva "križara" u Zagrebu svakako je fenomen zanimljiv za hrvatsku povijest. Naime, 1848. godine

Pečat gradskog poglavarstva grada Karlovca, 19. st., GMK

Povelja Marije Terezije kojom Bakar proglašava slobodnim kraljevskim gradom i slobodnom lukom, 1779., GMB

Dvorac Pejačević (kasnije Schaumburg-Lippe), Virovitica, Zbirka razglednica, MSO

Stanovnicima Grada Oseka!

An die Bewohner Eßeggs!

Ustolič Odbora Virovitice Gospodina donjeg Prezira Grada Kázméra Bathýány, i po Naredbi Sigurnosti Odobr, daje se za vijeće:

Daje se našim, mlađim i starijim povećati u kraju Virovitici, uspravnoj Kuci u sastavu Grada pod imenom **Elias Lekitsch** vlasnikom tih mjestera, A signatiraju ovdje navedeni
3000 Forinti Srebra, i m.
2000 fl. — po 10 kr.
3000 " " 20 "
 u dole navedenoj skali u novoj valutni.

Dovozne zaslužene novčane i dobrobitne redoslijed, pa jednom od Glasova: J. Gorijev, J. A. Goričić, P. Špira, Tarićev i Edvarda Dava predpisane izdati, i proučavati su redovljivo Banki i drugog Stalja u redovnog raspisivanja od 5 forinti, min. Nedjelje i redovnog dana, svaki dan četvrti od 8 do 12 Satih, poslov poduzeti od 4 do 5 Satih, kada valjne tergovi, koštani vlastiti novči, koja je za te Jesuva ne se smeta.

Akoči Odborom izdavljene, velike Asignante da 3000 forinti Novčane 2000 fl. i po 10 kr. novčane Kuci **Elias Lekitsch** vlasnikom tih Lekitschevih novčanih Asignacija bili će jo, kao likviditativni novčani Lekitschevi karantani. Među one danične dok su uj povećani dragni prijenosi ne diskonti, na svaki novčan paket određujuće od jednog novčana u tom sljedeću raspodjeljivanju.

U Oseku dan 16. Januara 1849.

Sredotočni Sigurnosti Odbor.

Bei Ausfertigung der Dokumente über die Sicherheits-Gemeinde Karlsbad v. Bathýány, ist in Bezeichnung des Central-Sicherheits-Gemites nicht bislang gekommen.

Zuvi, um hier entsprechend Dokumente der Sicherheits im Wohltheile der Stadt auszuführen, hat bestimmt **Elias Lekitsch** ist der Name des Central-Sicherheits-Gemites für den Markt von Eßegg und **Goldschmid Goldene Tiere**, Wp. mit zw. fl. 2000 — à kr. 10 —
3000 — " " 20 —
 und entsprechenden Beträgen in Umlauf zu setzen.

Dazu werden in Bezeichnung Nr. mit betreffenden Seite von mir in Öffn. A. Goričić, A. A. Goričić, Paul Warthler und Eduard Dava unterschrieben bestätigt, und die Ausstellung gegen Dokument eines Mannes von mir selbst. Danach wird hier dieses neue Werk und Münze täglich von 9 Uhr bis 12 Uhr gezeigt, und Münze täglich von 9 Uhr bis 12 Uhr hierausgegeben, und Münze nach 12 Uhr bei bestem Zeitpunkt noch erhältlich, welche nach dem 12 Uhr abhanden kommen wird.

Gleich ist die Umlaufszeit völlig ausgeschlossen, heißt Ziffer 2000 und fl. 10000-Groschen, Wp. gegenwärtig, ist es, wie je diese Vermögenswerte der Sicherheitsgemeinde **Elias Lekitsch** sind. Gewissigkeit habe Abgabestelle sicher nur bei Verkäufer, öffentlichen Verkäufern befindet. Die Ausstellung kommt je lange ist, bis Datum verschobener Sicherheitsabgaben ist, ebenfalls eine mit bestellten oder vomselben Zeitabstandung veranlagt.

Übrigens am 16. Januar 1849.

Das Central-Sicherheits-Gemite.

Grof Kázmér Bathýány, HR-DAOS

Proglas o izdavanju asignata u Osijeku, Sredotočni Sigurnosti Odbor, 1849., Dokumentarna zbirka, MSO

zaustavljen je dotok i sitnoga i krupnog novca iz Beča, pa je zavladala velika nestašica metalnog novca, u koji se jedini vjerovalo. Problem su riješili neki gradovi izdavanjem vlastitog novca. Tako je gradska uprava Rijeke izdala 1848. papirnati novac od pet i deset karantana (krajcara), 1849. od tri karantana, a 1850. od tri i pet karantana. Grad Bakar tiskao je 1849. u dvije emisije novčanice od pet i deset krajcara. Grad Karlovac izdao je 1848. jednu i 1849. dvije emisije sitnoga papirnatog novca od deset krajcara. To je bio prvi papirnati novac s tekstom na hrvatskom jeziku. U Osijeku je 1849. trgovac Antun Goriupp asignirao novac od deset i dvadeset krajcara po nalogu grofa Kázméra Bathýányja.¹⁶⁶ U Virovitici i Miklušu vlastelinstvo Schaumburg-Lippe izdalo je 19. ožujka 1849. vlastelinske doznake – zadužnice u apoenima od šest, osam i deset krajcara u vrijednosti od 3000 forinti srebra, koje su vrijedile za sva plaćanja na imanju.¹⁶⁷ Vlasti su bile tolerantne prema tom novcu, koji se mogao zamijeniti za zakoniti novac.

No i Jelačićevu Banskom vijeću trebalo je novca. Po uzoru na Madžarsku, koja je već počela tiskati svoj novac, i Bansko vijeće donosi 2. prosinca 1848. odluku na osnovi koje se od sredstava Hrvatsko-slavonske riznice ima nabaviti stroj za kovanje novca. Samo dan prije, 1. prosinca 1848., Jelačić je donio odluku o osnivanju kovnice novca u Zagrebu, koja je trebala kovati bakreni i srebrni

27. Dug Starić an Elber- und Rappnau, um
ten Herrschaftsbüro zuft pachtige Tropfenzung
vor Zugljevo möglig je machen, dat die Zinsen
für Herrschaft Werbora und Miklos be
zahlen, Zamjenjena der Schriftsteller am ten
Unter der ten Zeichen Goldene Corvettens-Mün
ze n. j.

2800 Gold x 6 gr. Cts. Kupljent ten
Rt. 1 bis 2000 zt. - - - - - **200** E.
5250 Gold x 6 gr. Cts. Kupljent ten
Rt. 1 bis 5250 zt. - - - - - **5250** E.
6000 Gold x 10 gr. Cts. Kupljent ten
Rt. 1 bis 6000 zt. - - - - - **6000** E.

Prastypen, wie sie in Venetijs der gesuchte
Herrschafft von allen Herrschaften in jedem
Kaufhause, Goldhandl. u. f. m. seßt bauen Gold
der angekommen werden.

Direk Schreiber von Oberleitung, und dem
Herrn Kommerzien-Carl Fohmäller signifizirig
unterrichtet, und die Rentstelle geist heller den
allen Welt in Leibnitz'schen Wahrheit, fehlt
dann möglicht um eine Gulden per Stellung
getraut werden.

Zur Sicherheit des Pachtens steht bei Dio
miga der gesuchte Herrschaft. Die Original-Ga
steigung ist bei dem Herrn Oberhaupter u. Bei
Inspektor deposit.

Werbeschluß am 19. März 1849, bei Zamjenjena der Herrschaft Werbora und Miklos.

A. H d C t r m.p.

Pavo Bellossevich,
veliki zvanec.

1000 Konsa po 4 kr. er zahiljajt od
Br. 1. do 1000 zt. - - - - - **100** for.
2250 Konsa po 4 kr. er zahiljajt
od Br. 1. do 2250 zt. - - - - - **2250** for.
6000 Konsa po 10 kr. zahiljajt
od Br. 1. do 6000 zt. - - - - - **6000** for.

koje s okrugom rečnik gospodan kod svakoga
štamnika spajalog, u vremenu delave, kerčai
i. t. d. na mesto gospodov novac primite be
deja.

Ova zedulja kroz dale podpisatog i. g. pr
avnika Dragutina Lehmannera ovjeruju pod
pisana lude, i posavika spajaju za nji plati
moće vrednost u austrijskima bankovcima, kako
se njih nazivaju za jedan život sa nijesu do
nece.

Za sigurnost Obiljeva stoji celi Inselk spe
cijalni gospodin, i izvenik ovog proglaša
gospodin velikom vrednosti Parli Bellossevich pre
dat jest.

U Venetii 19. Ožujka 1849.

novac. Ta je kovnica bila smještena na Gornjem gradu, a trebala je kovati bakreni novac od jednoga krajcara ("križara") i srebrni novac od dvadeset krajcara. Ipak, kovao se samo bakreni novac u vrijednosti jednoga "križara".¹⁶⁸ Kovnica je bila improvizirana. Mehaničar Daniel Schultz iz Karlovca načinio je stroj za kovanje novca i za taj je posao bio plaćen sa 638 guldena i 55 krajcara.¹⁶⁹ Stroj su Schulz i Jakob Pogorelec postavili u prizemlju Banskih dvora na Gornjem gradu.

Asignacije s datumom 5. lipnja 1848. tiskane su u apoenima od 25, 100 i 1000 forinti jer je rat protiv Madžara zahtijevao dosta novca. Te su asignacije trebale poslužiti za dizanje zajma od oko pola milijuna forinti. To je prvi pokušaj izdavanja hrvatskoga papirnatog novca. Novčanice su imale maslinastozeleni obrub i grb Trojedne Kraljevine na licu, a izdala ih je Hrvatska děržavna kasa s potpisom bana Jelačića. Dimenzije su im bile 24 x 17 cm.¹⁷⁰ Do podizanja zajma na osnovi asignacija nije došlo. Razlog tome jest taj što je Jelačić vjerojatno bio odobren zajam kod Austrijske nacionalne banke, kojoj je posao podnesak 28. kolovoza 1848., na iznos od milijun forinti. Taj novac, međutim, nije stavljen u promet jer je bečka vlada aktom od 12. travnja 1849., dakle nakon donošenja ožujskoga (oktroiranog) ustava (4. ožujka 1848.), koji je u Hrvatskoj proglašen temeljnim zakonom tek 6. rujna, zabranila tiskanje asignacija. Kako potrebe za

Proglas o izdavanju novca vlastelinstva Schaumburg-Lippe,
1849., STABU

Antun Goriupp, Privatna zbirka Krste Knoblocha

Asignacija od 25 forinti, 1848., MGZ

asignacijama više nije bilo, Bansko je vijeće 16. srpnja 1850. naredilo spaljivanje svih neuporabljenih primjeraka, tj. onih koje je ban potpisao, ali nisu bili izdani. Prema zapisu Franje Zengewalla i Ivana Gregurića, članova komisije, uništeno je 296 komada novčanica od 1000 forinti, a sačuvana su samo četiri primjerka. Asignata od 25 forinti uništeno je 896 komada i također su sačuvana četiri primjerka. Sačuvani zapisnik o uništenju ovog novca od 22. srpnja 1850. pokazuje da je taj čin obavljen uz strog nadzor.¹⁷¹ Samo je država mogla tiskati novac, a tiskanje banskog novca značilo je miješanje

Otkrivanje spomenika banu Jelačiću, Zbirka zagrebačkih fotoreporteru, MGZ

Josip Jelačić, Likovna zbirka, MGR

bana u državne poslove. Sačuvani primjerici novca danas su raritet hrvatske numizmatike.

Jelačićeva "križara" sačuvano su samo 22 primjerka. Taj novac nije bio osobito kvalitetan. Pod udarcima kalup za naličje je napukao i to se vidi na svim sačuvanim primjercima. Kalup je načinio austrijski rezbar Joseph Bernsee. Na naličju je pisalo "TROJEDNA KRALJEVINA HÉRVAT. SLAV. DALM." u polju koje okružuje grb Trojednice, tj. na tri dijela razdijeljen štit s grbovima Slavonije, Hrvatske i Dalmacije te s krunom iznad grba. Na licu je pisalo "JEDAN KRIŽAR 1849.", a slovo Z označuje zagrebačku kovnicu.¹⁷² Novac je težio 9,61 gram, a promjer mu je bio 26,5 milimetara.¹⁷³ I taj je novac povučen iz prometa i uništen.

Godine 1848. iskovana je i medalja koja se zove "Jelačićeva forinta" ili "Jelačićev gulden".¹⁷⁴ Na njoj se nalazila glava bana Jelačića, koju je Bernsee ugravirao u Karlsburgu prema banovu portretu Makse

"Križar" bana Josipa Jelačića, Numizmatička zbirka, AMZ

Jelačićeva forinta (medalja), Numizmatička zbirka, AMZ

Piškorca.¹⁷⁵ Kasnije se nastojalo dobiti odobrenje za taj novac. Zbog godine kovanja Jelačićeva forinta nosi na sebi godinu 1848., a tada su otisnuti i asignati. Sitan kovani novac izrađen je, pak, 1849. godine. Franjo Kulmer, zadužen u Banskom vijeću za financije, uputio je Beču 26. veljače 1849. molbu za kovanje sitnoga srebrnog i bakrenog novca u zemlji. Ministar financija Kraus shvatio je opasnost od tiskanja hrvatskog novca u Hrvatskoj te je istog dana naredio Platnom uredu u Grazu da pošalje tisuću guldena u nominalama od šest krajcara i 2000 guldena u nominali od jednoga krajcara banskoj vladni, tražeći 28. veljače 1849. od Kulmera da uništi sav izrađeni novac "jer se banskog upravi ne može priznati pravo kovanja vlastitog novca". Poslušni Jelačić sam je obustavio kovanje novca, a određeni broj bakrenjaka i sva četiri Bernseeova kalupa otpremljeni su u Beč u kraljevsku glavnu kovnicu, gdje se i danas čuvaju kao iznimski raritet.

Iako od jeseni 1848. postoji Financijski odsjek Banskog vijeća, do jeseni 1849. njegova je djelatnost oslabljena jer je zbog nejasne situacije i pretjeranih špekulacija s robom zamrla trgovina i za sve je trebalo odobrenje bana Jelačića i činovnika Banskog vijeća.¹⁷⁶ Čini se da je u uništavanju ovog novca bio umiješan i Ambroz Vranyczany, koji 1849. odlazi u Beč kao povjerenik za gospodarstvo radi finansijskih i trgovачkih pitanja i očito odustaje od bilo kakvih posebnih finansijskih zahtjeva za Hrvatsku.¹⁷⁷ Jedini pravi pokušaj osamostaljenja Hrvatske putem izdavanja vlastitog novca bio je posjećen u korijenu i uskoro pao u zaborav.

U vremenu prije stvaranja gospodarskih i kulturnih institucija svećenici su često bili jedini informatori naroda. Jedan od takvih bio je i Tomaš Mikloušić, stenjevački župnik, koji je 1819. objavio *Stoletni horvatski kolendar, iliti Dnevnik stoljetni od ljeta 1840 do ljeta 1940 kažuci*, otisnut u tri izdanja. U trećem izdanju iz 1849. objavljen je popis glavnih vrsta europskog novca. Taj je kalendar služio kao važan gospodarski priručnik u kojem se moglo ne samo pronaći informacije o tome što se u kojem mjesecu ima činiti od poljoprivrednih radova već se moglo naći i informacija o cijenama. Sudeći po popisu novca u toj knjizi, trgovina hrvatskih zemalja s Europom u prvoj polovini 19. stoljeća bila je vrlo razvijena.¹⁷⁸

Novac u Habsburškoj Monarhiji do Austro-ugarske nagodbe

U početku je izgledalo da će se nakon 1848. Habsburška Monarhija izgraditi kao ustavna monarhija s velikim pravima naroda na jezik i samostalan razvoj. Međutim, car Franjo Josip I. uskoro je krenuo putem jačanja neoapsolutizma. Ožujski oktroirani ustav proglašen je 1851. godine na osnovi carskoga silvestarskog patenta neprovedivim i započelo je jačanje centralizacije i germanizacije, a ban Jelačić postao je običan carski činovnik.

Kruna Rudolfa II., kasnije kruna Austrijskog Carstva, J. Vermeyen, 1602., KHM, Beč

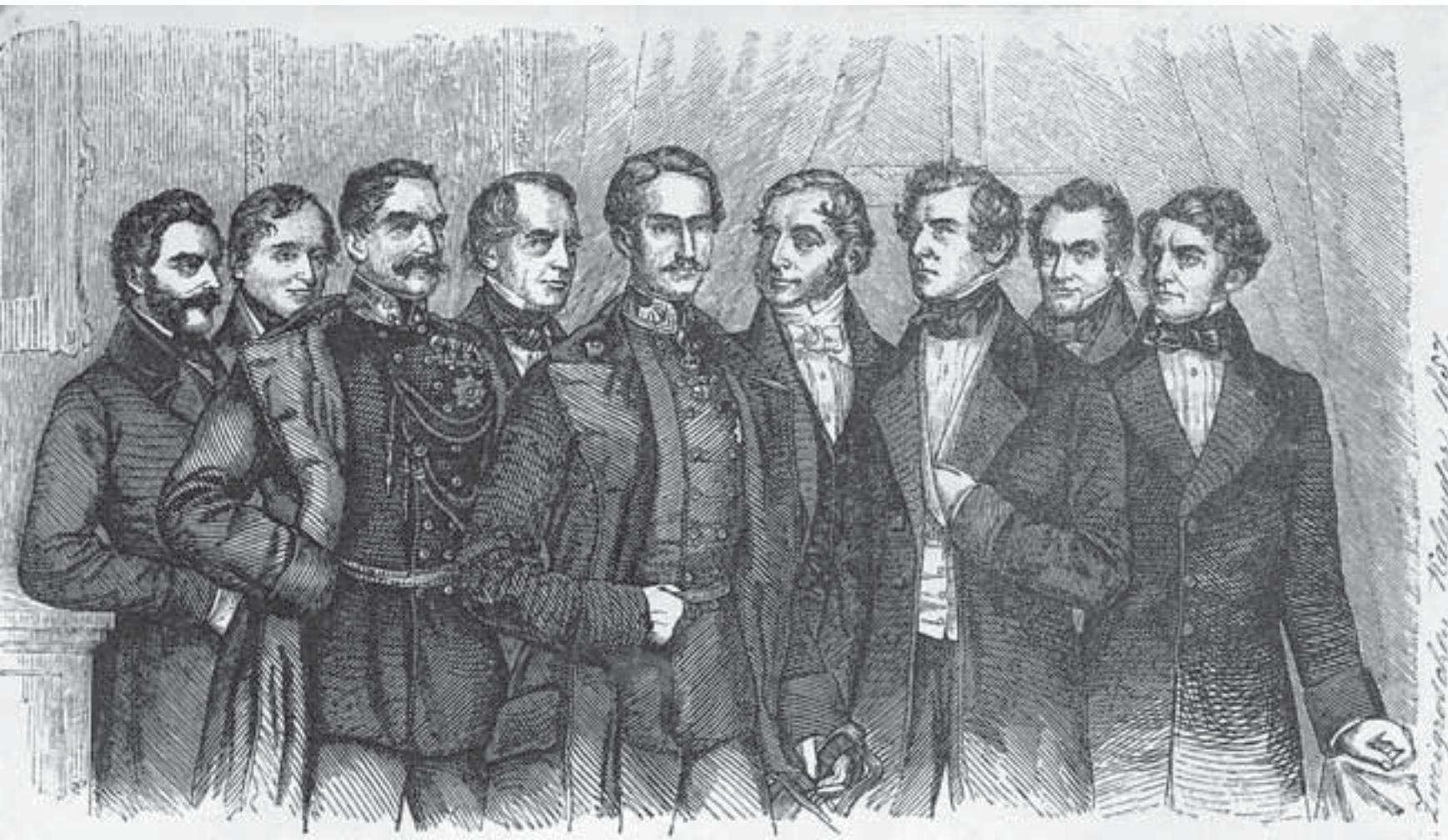
Neuspisni rat 1859. i prazna carska blagajna ponukali su cara na izdavanje Listopadske diplome 1860., kojom je narodima vraćen ustav i činilo se da će se ponovo važna pitanja rješavati na saborima. Tako je bilo i s Hrvatskom. U Zagrebu su održana dva sabora: 1861. i 1865., ali su oba raspuštena carevom odlukom, jer su zastupnici tražili sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske te osnivanje institucija koje su trebale pridonijeti napretku Hrvatske. Umjesto toga car ih je gurao u naručje Madžara, s kojima je poslijepoznatog poraza kod Königgrätza od Prusa dogovorio podjelu Monarhije na dva dijela.

Monetarna politika Austrije

Novac je u Austriji bio pod utjecajem špekulacija, a pri izvozu se plaćao ažio za papirnati novac jer se tečaj srebrnoga guldena stalno pogoršavao. Privilegirana austrijska nacionalna banka trebala je preuzeti, prema dogovoru s ministarstvom financija, 1853. sve količine državnih papirnatih novčanica u optjecaju, s tim da je obustavljen tiskanje takvog novca i ukinut je prisilni tečaj.

Gotovo istodobno osnovan je 1855. austrijski kreditni zavod za trgovinu i industriju (*Österreichischer Kredit-anstalt für Handel und Gewerbe*), iza kojega je stajala kuća Rothschild, koja je uz pomoć ministra financija Karla von Brucka (1855. – 1860.) počela izdavati dionice koje su trebale poslužiti za gradnju željezničkih pruga u

Franjo Josip I. s ministrima, ÖNB

Graf Thun,
Minister des Innern.

Freiherr v. Remye,
Oberster Obergerichtshofsrat.

Se. Majestät
Kaiser Franz Joseph I.

Freiherr v. Bach,
Minister des Justiz.

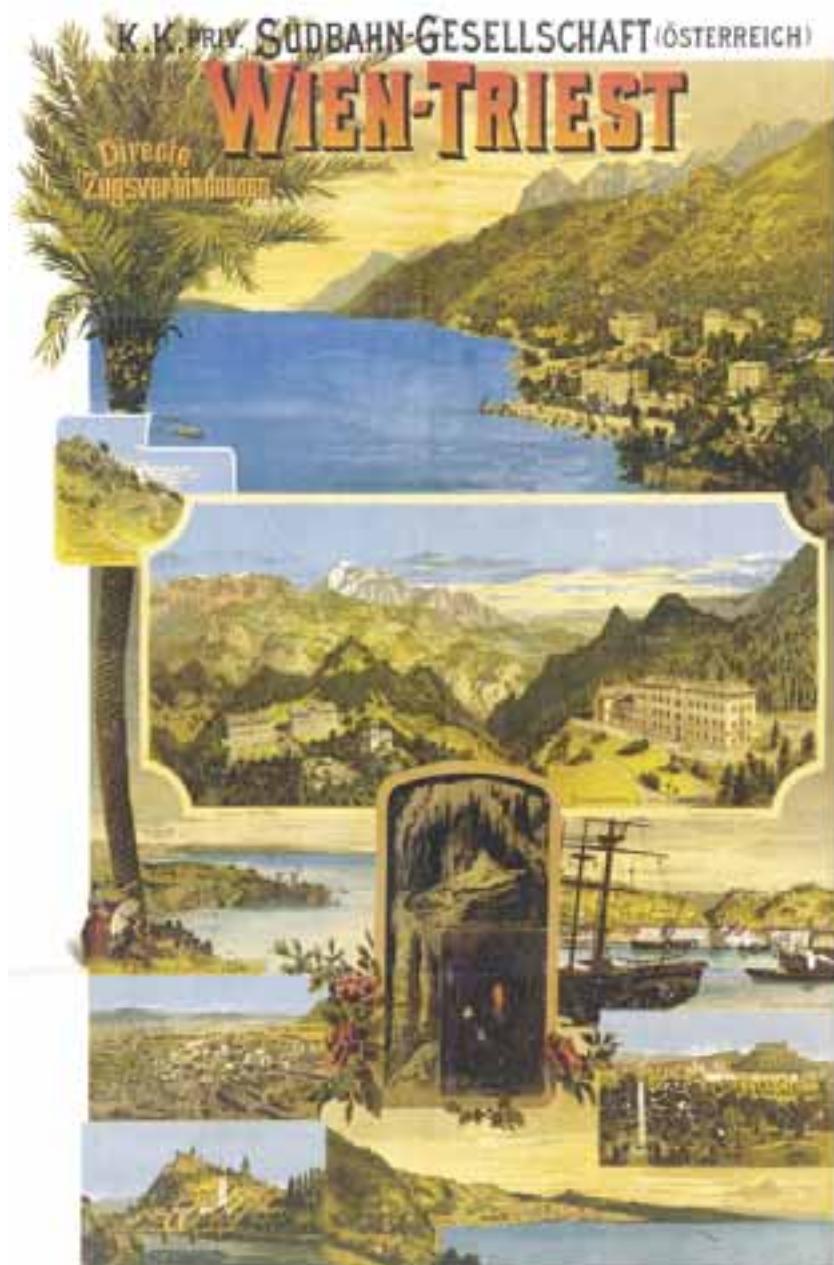
Ritter v. Toggenburg,
Minister des Finanz.

Graf Wilczek,
Oberster Obergerichtshofsrat.

Freiherr v. Brud.
Minister der Finanzen.

Ora Dras-Schauensehn,
Minister des Woshten.

Freiherr v. Kraus,
Minister der Justiz.

Reklamni plakat, Carsko i kraljevsko privilegirano društvo južnih željeznica, 1898., P. Balzer, J. Weber, 1992., Zbirka plakata, ÖNB

austrijskoj monarhiji.¹⁷⁹ No kriza 1857./1858., koja je započela bankovnim slomom u New Yorku te se proširila na Veliku Britaniju, sjevernu Njemačku, Skandinaviju i natrag na Južnu Ameriku, te koja je uzrokovala bankrote i nezaposlenost¹⁸⁰, kao i francusko-talijanski rat protiv Austrije 1859. usporili su gradnju pruga i planirane industrijalizacije uz pomoć dioničkoga kapitala.

Postalo je jasno da razvoj industrije i prometnica ovisi o bankovnom kapitalu, pa su banke postale vrlo važne. Prva hrvatska štedionica u Zagrebu kao jedina domaća banka na području Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imala je mali kapital, pa je gradnju željezničkih pruga provodilo Društvo južnih željeznica, koje je počelo poslovati 18. studenoga 1876. (utemeljeno 23. rujna 1858. sa sjedištem u Beču kao Carsko i kraljevsko privilegirano društvo južnih željeznica – *Kaiserlich-königliche privilegierte Südbahn-Gesellschaft*), u kojemu su velik udio imale Rothschildove banke, čiji su dioničari bili knezovi Fürstenberg, Schwarzenberg, Auersperg i druga austrijska aristokracija. Banke su

Karta Austro-ugarskih željeznica, T. von Bomsdorff, 1871., Zbirka Karata, Arhiv grada Ostrave

držale glavne pakete dionica industrije, pri čemu je Hrvatska prošla relativno loše zbog rascjepkanosti svog teritorija, tj. potpadanja Dalmacije pod Austriju i Vojne krajine pod Ministarstvo rata, te stalnog posezanja Madžarske za trima slavonskim županijama.

Već za Francuske revolucije tražilo se unificiranje mjernoga i novčanog sustava Europe. No do toga je došlo mnogo kasnije. U Habsburškoj Monarhiji najprije se decimirao novac, a tek 1876. i ostale mjere, pa je to bio proces koji je narodu stvarao mnogo poteškoća. Sklapanjem Pariškog mira 1856. Austrija je ušla u trogodišnje mirno razdoblje. Međutim, ovaj pokušaj uređivanja novčanog tržišta nije uspio. Naime, Austrija se neizravno umiješala u Krimski rat (1853. – 1856.), pa se morala ponovo jače naoružati i opremiti vojsku u strahu da neće moći izbjegći taj ratni sukob. Financijska sredstva potrebna za ratovanje u doba Krimskog rata pribavljenja su “ratnim zajmom”, što je zapravo bio novi porez, koji se nastavio ubirati i nakon što je sklopljen mir u Parizu, kojim je, među ostalim, dogovoren otvaranje Dunava za trgovačku plovvidbu prema istoku. Vrijednost guldena tijekom tog rata pala je na 75 novčića. Opet su se počele tiskati novčanice, rashodi vojske su se povećali, dok su ukupni prihodi Monarhije pokrivali samo 69% ukupnih troškova. Disažio je iznosio 137.¹⁸¹ Teret poreza pada na leđa širokih masa, koje su nakon ukidanja feudalizma krenule prema

Četvrtina guldena Franje Josipa I., 1857., Numizmatička zbirka, AMZ

gradovima i trgovištima i koje su potrošarinom punile državnu kasu. Bachova administracija bila je pedantna, ali i vrlo skupa. Iz straha pred novom revolucijom, ali i iz straha od novog rata s Italijom, na vojsku se trošilo mnogo novca te su se vojne vježbe organizirale često.

Umjesto od 1753. godine postojećeg bavarsko-austrijskoga konvencijskog novca, uveden je 1858. novac austrijske vrijednosti. Između Monarhije i zemalja Njemačkog carinskog saveza 24. siječnja 1857. sklopljen je sporazum kojim se napušta konvencijski novac. Prema carskom patentu od 19. rujna 1857. uvodi se novi gulden austrijske vrijednosti, koji od 1. studenoga 1858. postaje jedinom valutom plaćanja (2/4 bečke vrijednosti – njem. *Wiener Währung*).¹⁸² Gulden konvencijskog novca odgovarao je 1,05 guldena nove austrijske vrijednosti. Finansijska reforma provedena je s obilježjima devalvacije. Ta je reforma došla u najnezgodnije doba, kada je gospodarstvo trebalo poticati i razvijati, a ne gušiti. Uvođenje tog novca značilo je ne samo potvrdu identiteta austrijske carevine već i pojednostavljenje uvođenjem decimalnog sustava, a također i novi pokušaj stabiliziranja monete i politike. Njega je izdavala Privilegirana austrijska nacionalna banka u apoenima od 1, 10, 100 i 1000 guldena. U promet su pušteni srebrnjaci od jednog, dva te četvrt guldena, od pet i deset krajcara te bakrenjaci od pola krajcara i jednoga krajcara. Činilo se da je time pitanje novca napokon riješeno i da je ustavljena austrijska vrijednost. Iz prometa su do kraja 1859. trebale biti povučene sve konvencijske novčanice.¹⁸³ Sada je trebalo provoditi složeno preračunavanje 60 krajcara konvencijske vrijednosti u 100 krajcara austrijske vrijednosti jer je austrijski gulden vrijedio 100 krajcara, a dotadašnji rajnski talir 60 krajcara te je za to izrađena posebna spravica za preračunavanje (tzv. šiber). (Za 100 guldena konvencijskog novca dobivalo se 105

Jedan gulden austrijske vrijednosti, 1858., OeNB

Šiber, OeNB

Mit k.k. Patent vom 3/3 58-bestimmt Werthe von Conventions-Münze nach neuer Oesterr. Währung.					
Münzen in Silber.	II.	kr. & W.	Silberseidemünze.	II.	kr. & W.
2 Gulden oder Štuka	2	10	6 Kreuzerstücke von 1848 und 49	30	
1 Gulden oder Štuka	1	5			
20 Kreuzer neueren Gesetzes 1 Lira Austriae	25		Kupferscheidemünze.		
20 Kreuzerstücke älteren Gesetzes	34		2 Kreuzerstücke	5	
10 Kreuzerstücke und ½ Lira	17		1 Kreuzerstück und 5 Centesimi	1 ½	
5 Kreuzerstücke und ¼ Lira	8 ½		3 Centesimi Stücke	1	
3 Kreuzerstücke	5		½ Kreuzerstücke und 1 Centesimi	0 ½	

		II. Conv. Münze											
		II. Oesterr. Währ.											
		kr. Oesterr. Währ.											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
50	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25
25	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½	12 ½
12 ½	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25	6 25
6 25	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½	3 12 ½
3 12 ½	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25	1 6 25
1 6 25	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75	8 75
8 75	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½	4 37 ½
4 37 ½	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75	2 18 75
2 18 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75	1 10 93 75
1 10 93 75	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50	5 55 46 87 50
5 55 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50	2 7 7 3 10 93 46 87 50

Franjo Josip I., MGKc

guldena austrijske vrijednosti.) Međutim, s izbijanjem rata Austrije protiv Francuske i Pijemonta 1859. ti su se odnosi poremetili. Samo kratkoročno, tj. od studenog 1858. do travnja 1859. postojala je mogućnost zamjene papirnatog novca kovanicama, ali s izbijanjem rata te je mogućnosti nestalo.

Stanje je bilo tako loše da je država morala prodati svoje dionice željeznicu Društvu južnih željeznica, pa je na taj način plan daljnje izgradnje željezničke mreže došao u strane ruke. U Beču su kaotične državne financije dovele do zahtjeva bankarskih krugova da se uvede kontrola nad državnim financijama, a nakon samoubojstva ministra financija Brucka postalo je očito da se upravni i finansijski poslovi moraju podijeliti s pokrajinama, da se ne može nastaviti s privrednim centralizmom i da se mora vratiti ustavno stanje ukinuto 1849. godine kao i to da se mora surađivati s najuvaženijim predstavnicima pojedinih dijelova mnogonacionalne Habsburške Monarhije. Istočno od Beča Madžari gospodarski sve više jačaju, ne snoseći nikakvih troškova za vojsku i iskorištavajući svoj položaj u središtu Srednje Europe za opskrbu hranom velikih gradskih središta.

Porazi kod Montebella, Magente i Solferina prisilili su Franju Josipa I. na potpisivanje ugovora kojim Monarhija gubi Lombardiju i zadržava samo Veneciju. Usto, vodeće su europske države spoznale slabost Habsburške Monarhije i odbijale su joj davati nove kredite, čak i Velika Britanija, koja se tako postavila uvrijedjena zbog suzdržanosti Beča u Krimskom ratu. Na jugu Monarhije formira se sve snažnija Kraljevina Italija, na čelu s Viktorom Emanuelom II. (1860. – 1878.).

Državni su troškovi 1859. zbog rata dosegnuli 588,266.000 guldena, a to je bilo 14% više od prihoda. Državni je dug iznosio 2.307,074.000 guldena, a bio je iskazan u trima standardima: bečkoj vrijednosti, konvencijskom novcu i austrijskoj vrijednosti, pa je u zaduživanju vladala prava zbrka.¹⁸⁴ Disažio je ponovo rastao i 1861. iznosio je 170. Kovani je novac opet počeo nestajati iz prometa jer je kao metal u doba industrijalizacije imao veću vrijednost od svoje nominale. Količina novca u optjecaju, koja je još 1861. iznosila 477,000.000 guldena, bila

Težina talira kovanih od 1566. do 1857. i vrijednost u krajcarima i grošima

	Naziv talira	Težina u gramima	Protuvrijednost u krajcarima na području Austrije	Protuvrijednost u grošima
1566.	Carski talir utvrđen Carskim ediktom o novcu	29,23	90	24 (28)
1577.	Carski talir za Tirol	28,82	105	32
1659.	Carski talir za habsburške zemlje	28,82	120	
1750.	Carski talir za Prusku	22,27	–	24
1753.	Konvencijski talir za Austriju i Bavarsku	28,06	120	
1755.	Krunski talir za Habsburšku Nizozemsку	29,44	136	37,7
1801.	<i>Kassentaler</i> za Hannover	24,50	–	
1838.	Zajednički novac od dva talira utvrđen ugovorom o novcu iz Dresdена	37,12	–	60
1857.	Zajednički talir utvrđen ugovorom o novcu iz Beča	18,52	90	30

Izvor: *Deutsche Taler...*, München, 1967., str. XXVI

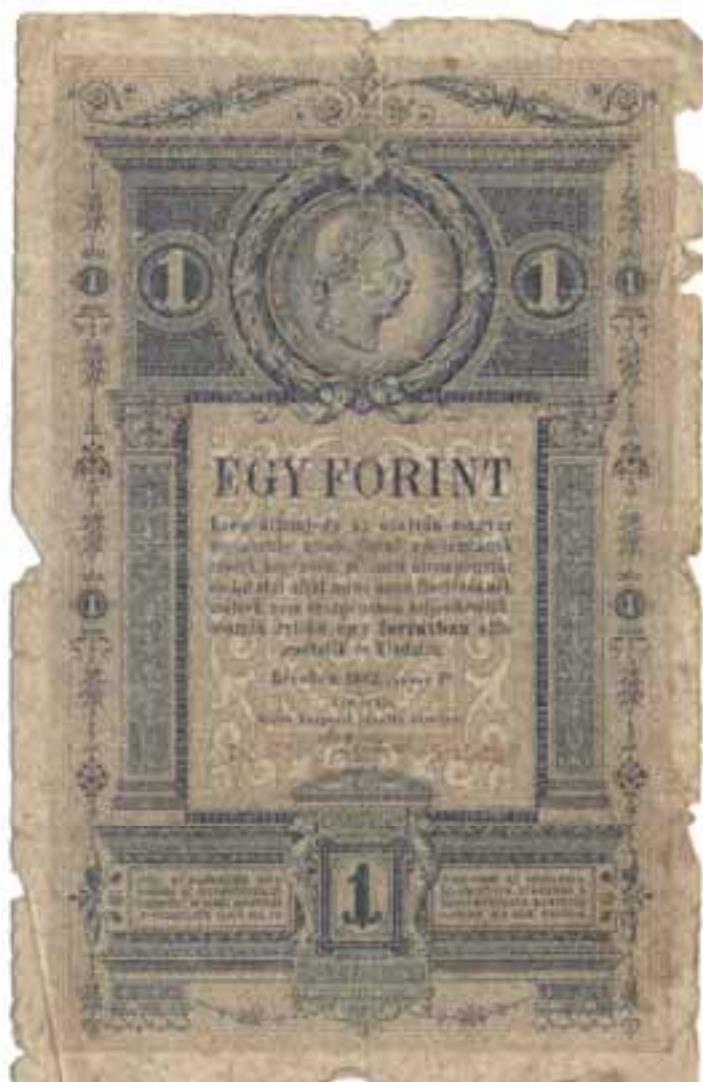
je znatno smanjena i 1865. iznosila je samo 337,900.000 guldena, od čega je 41% bilo pokriveno dragocjenim kovinama, pa je to smanjivanje novca u optjecaju bilo vrlo teško izdržati. Srebrni ažio koji je držao odnos između cjenjenijega srebrnoga i papirnatog novca pao je sa 150 u siječnju 1861. na 102 u ožujku 1866. Očekivalo se da će to utjecati na povećanje količine novca u optjecaju, no umjesto toga došlo je do brzorastuće negativne trgovачke bilance, kao posljedice, ali i uzroka jedne snažne gospodarske krize.¹⁸⁵ Svjetska kriza koja je zbog građanskog rata u Americi snažno pogodila tekstilnu industriju bila je još više ojačana takvom austrijskom novčanom politikom. Moralo se dopustiti djelovanje pokrajinskih sabora i, kao u Beču, financijski stručnjaci cijele Monarhije razmišljali su kako doći do zdravog novca.

Složenost novčanog sustava i važeći novac bilo je teško pratiti neukom narodu. To je bio dobar razlog što su se trgovinom mogli baviti samo dobro upućeni, pa i oni skloni kojekakvim prijevarama. Zapravo, među narodom i nisu kolali taliri, odnosno guldeni, već sitniji novac krajcari i groši. Kovani se novac rabio još dugo nakon povlačenja iz prometa, jer se uglavnom nije zamjenjivao.

Ministarstvo financija predložilo je da nova valuta bude zlatna, a ne srebrna, ali nakon konzultacija sa zemljama Njemačkoga Saveza i kneževinom Lihtenštajn od toga se odustalo. Car Franjo Josip I. uveo

Pola krajcara Franje I., 1816., ZMSG, Županja

Jedan gulden (forinta), 1882., ZMSG, Županja

je 24. siječnja 1857. novi novčani sustav. Mjera za metal više nije bila kelnska marka već carinska funta (32 lota) od 500 grama finog srebra, od koje se moglo načiniti 45 guldena. Bilo je određeno da trećina novih papirnatih novčanica ima pokriće u dragocjenim kovinama. No to se nije uspjelo postići jer se gospodarske prilike nikako nisu mogle stabilizirati.

Iako su Rijeka i Hrvatsko primorje od 1848. do 1868. službeno pripadali Hrvatskoj, po oktroiranom ustavu Rijeka ipak nije potpala pod bansku vlast, već je imala poseban status i mogućnost slanja poslanika i na zagrebački i na ugarski sabor. U Rijeci se preferirao talijanski jezik kao jezik više kulture, što je s vremenom postalo pogubno za taj grad, koji je 1868. dospio pod izravnu madžarsku kontrolu i postao glavnom izvoznom lukom za madžarsku robu.

Nestabilnost novčanog tržišta i slaba vrijednost austrijske valute osjećali su se i u opadanju uvoza. A onda je došlo do rata s Pruskom 1866. i težak vojni poraz ubrzao je reforme Austrijskog Carstva u upravnom, političkom, ali i finansijskom području. Bečkim mirom od 3. listopada 1866. ponovljeno je da car Franjo Josip I. predaje Veneciju Italiji, što je dogovorenio Praškim mirom 23. kolovoza 1866., napušta Njemački Savez i obećava plaćanje odštete Pruskoj u iznosu od 25,000.000 talira. Kao posljedica toga ukupni troškovi Monarhije popeli su se na 793,067.000 guldena. Ratni poraz odrazio se i na unutarnje prilike i bečki je dvor bio prisiljen na podjelu Monarhije na dva dijela, tj. na stvaranje Austro-Ugarske, do čega se doći sljedeće, 1867. godine.¹⁸⁶

Eugen Kvaternik, M. Grlović, *Album zaslужних Hrvata XIX. stoljeća*, Rijeka, 1992.

Stajališta Eugena Kvaternika o financijama

Neki naši političari također su dali svoj doprinos ekonomskoj teoriji. Bili su to ponajprije pravaši, koji su priželjkivali samostalnu Hrvatsku, pa su razmišljali o mogućnostima i načinu uređivanja novčanoga i bankovnog sustava. No, brojni su i vrijedni prilozi nastali prije pojave pravaštva, pa treba istaknuti Dragutina Seljana (1810. – 1848.), ilirca koji je prvi pokušao razraditi gospodarsku stranu hrvatskog preporoda u knjizi *Ogledalo zemlje*.¹⁸⁷ Njegovo je djelo, tiskano 1843. u Gajevoj tiskari, bilo uništeno, i nije postiglo željeni utjecaj. Nisu bili prihvaćeni ni prijedlozi Imbre Ignjatijevića Tkalcu, koji je kao tajnik 1851. osnovane Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu bio nositelj važnih prijedloga, pa i onih koji se odnose na stanje na novčanom tržištu. Odbacivanje tih prijedloga i represivna politika državnih vlasti otjerali su Tkalcu u političku emigraciju, iz koje se više nije vratio u zemlju.¹⁸⁸

Porazi Beča na bojnom polju 1859., ali i veliki državni dugovi poticali su reformu uprave i osobito finansijskog sustava. Austrija nije mogla trgovati sa zastarjelim mjerama i novčanim sustavom koji je zahtijevao mnogo preračunavanja. Trebalo je najprije modernizirati finansijski sustav, za što privrednici hrvatskih krajeva koji su raspolagali malim kapitalom nisu imali snage. Najvjerojatnije je dr. Ante Starčević potaknuo Eugena Kvaternika na pisanje knjige *Hrvatski glavničar ili Putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjemu blagostanju*, dovršene 28. ožujka 1863. i tiskane u Zagrebu iste godine.

Dragutin Seljan, M. Grlović, *Album zasluznih Hrvata XIX. stoljeća*, Rijeka, 1992.

Ogledalo zemlje, Dragutin Seljan, 1843., Zbirka rijetkosti, NSK

Eugen Kvaternik (1825. – 1871.), pravaški političar, bio je protivnik i Beča i Pešte te je predlagao reforme na finansijskom planu samo za uže područje Hrvatske. Svoja prva iskustva stekao je kao tajnik kod grofa Palavicinija, koji je kupio Erdödijeve posjede između Kerestinca i Jastrebarskog, a bio je i vlasnik trsatskoga grada. Kvaternik se za boravka u Francuskoj upoznao s poslovanjem pariške burze. Njegova razmišljanja i prijedlozi, izneseni u *Hrvatskom glavniciaru*, bili su vrlo vrijedni, ali u doba nastanka vrlo vjerojatno nisu bili ni provedivi. Ta je knjiga rezultat Kvaternikovih spoznaja stečenih tijekom boravka u Francuskoj. Zapravo, Kvaternik je htio poučiti građane Hrvatske i Slavonije kakvu snagu kriju burza i dionički kapital i kako se vrijednost novca može višestruko uvećati za malo vremena.

Kvaternik je prvi pokušao modernizacijom i radom na novcu i kapitalu započeti preobrazbu hrvatskog društva i prilagodivanje dostignućima suvremenog svijeta, koji je bio znatno napredniji. Težište je stavljao na osnivanje burze i oplodjivanje postojećega kapitala najmodernijim sredstvima.¹⁸⁹ Sve što je Kvaternik napisao

Ban Josip Šokčević, M. Grlović, *Album zasluznih Hrvata XIX. stoljeća*, Rijeka, 1992.

Josip Juraj Strossmayer, MGKc

u *Hrvatskom glavničaru* 1863. vrijedno je analize i spomena. Pisao je o onome što je vidio u Francuskoj i pokušao je stvoriti modernu bankarsku i burzovnu terminologiju, kao što je Vukotinović izradio terminologiju za biljni svijet, a Bogoslav Šulek za druge znanosti. Iako se služio francuskim knjigama, Kvaternikovo djelo nije kompilacija, već donosi i analizu ekonomskoga i društvenog života u Hrvatskoj te na taj način nastavlja onaj posao koji je započeo Imbro Ignatijević Tkalc u svojim izvještajima. Kvaternik želi da kredit bude dostupan i obrtniku i malom čovjeku, pa i malom seljaku, smatrajući da bi proletarizacija bila veliko zlo za Hrvatsku. U tim se razmišljanjima sukobljava s Lazarom Hellenbachom, koji je držao da bi samo veleposjednik trebao imati pravo na kredit u novostvorenom hrvatskom kreditnom zavodu. Kvaternik upućuje na mogućnost pauperizacije, ističući da je to neshvatljivo za narod koji živi između Dunava i Jadranskog mora, čije bi gospodarstvo, zbog povoljnoga prometnog položaja, trebalo cvasti.¹⁹⁰ Kvaternik se zalaže za očuvanje srednjeg posjeda koji bi mogao prehraniti jednu obitelj, traži da se novac zarađen u Hrvatskoj u Hrvatsku i ulaže i da se ne odnosi iz zemlje, da se stvaraju domaća domoljubna društva, da se vodi borba protiv luksuza i da se mladež – i mušku i žensku – odgaja kao domoljube i poštene ljude. Navedena Kvaternikova ideja o tome da kredite mogu dobiti i obrtnici i mali ljudi imala je za cilj razvoj gospodarstva u rukama domaćih ljudi.¹⁹¹ Ipak, umjesto da njegova knjiga postane udžbenikom domaćim ljudima kako doći do kapitala osnivanjem burze i stvaranjem kreditnog zavoda u korist širokih slojeva, Kvaternik je doživio izgon iz zemlje neposredno nakon izdavanja knjige zbog traženja pomoći za Hrvatsku izvan Hrvatske te ga tijekom cijele vladavine bana Josipa Šokčevića nema u zemlji.

Iako je, dakle, već Kvaternik izradio burzovnu terminologiju za Hrvatsku, trebalo je čekati do 1907., kada se u Zagrebu osniva prva burza, tj. odjel za burzovne poslove u sklopu Trgovačkog doma. Začudo, društvo nije prihvatiло Kvaternikov program ni njegovu knjigu. Tako on 1863. odlazi drugi put u Izgnanstvo, u Torino, odakle piše brojna pisma na sve strane i vodi dnevnik iz kojega se iščitavaju njegova razmišljanja o političko-gospodarskom stanju Hrvatske, koja su i danas vrlo zanimljiva.¹⁹² Živeći u vrlo teškim materijalnim prilikama u Torinu, Kvaternik saznaje o događanjima u Hrvatskoj iz češkoga i njemačkog tiska. Pokušava shvatiti što se zbiva na trusnom području Trojednice i uzalud očekuje da će ga netko pozvati da mu prenese svoje znanje i tako pomogne Hrvatskoj. Kada se vratio, bilo je već prekasno, jer je Hrvatsko-ugarska nagodba oduzela Hrvatskoj mogućnost upravljanja vlastitim gospodarskim pitanjima i financijama.¹⁹³

Izgon Kvaternika iz Hrvatske pada u doba početka modernizacije, kada su Južni Slaveni očekivali da će ih Beč prihvati kao trećeg partnera u podjeli državne vlasti. U Zagreb i Sisak 1. listopada 1862. dolazi prvi vlak, koji strancima s kapitalom omogućuje lakše dolaženje u Zagreb. Svijet se preko željeznica smanjuje jer je do mnogih krajeva lakše i brže doći. Pametni ljudi Hrvatske stvaraju brojne planove za razvoj gospodarstva, a na čelu im je bio Josip Juraj Strossmayer, koji je 1861. imenovan za velikog župana Virovitičke županije i koji je prodajom šumske mase svoje Đakovačko-srijemske biskupije mogao pomagati pri osnivanju hrvatskih institucija. Tako je bilo sve do 1867.

godine, kada biskup napušta Hrvatski sabor i aktivnu politiku te se povlači u Đakovo, gdje, sve do svoje smrti 1905. godine, pomaže kulturnim, gospodarskim i društvenim institucijama.

U to doba, 1864. i 1865., neki hrvatski veleposjednici na čelu s grofom Miroslavom Kulmerom i barunom Levinom Rauchom, nastoje osnovati novčarski zavod, koji bi pod imenom Hrvatska predplatna i izvozna vjeresiona imao služiti ponajprije trgovačkim interesima plemićkih ekonomija, odnosno osiguravati zajmove na temelju agrarne proizvodnje, kao i djelomično na temelju industrijsko-obrtničke proizvodnje. Odobrenje je dobiveno 1865., ali do provedbe ove zamisli nije došlo.¹⁹⁴

U Hrvatskoj se 1865. godine gradi pruga Zagreb – Karlovac, a domaći privredni krugovi već 1862. predlažu izgradnju ključne magistrale željezničke mreže od Zemuna, sredinom Slavonije, preko Zagreba ili Siska do Rijeke i Senja, s odvojcima za Osijek i Brod te s mogućnošću linije do dalmatinskih gradova, no do toga nije došlo, već su do 1867. prevladale austrijske, a nakon nagodbe madžarske prometne koncepcije.¹⁹⁵ U Hrvatskoj to je ipak doba modernizacijskih pomaka i doba kada se pojavljuje više istaknutih pojedinaca, ali i poduzetničkih obitelji. Primjer je Guido Pongratz, štajerskog podrijetla, koji postaje jednim od najvećih građevinskih hrvatskih poslodavaca i koji potiče industrijalizaciju, uglavnom u području prehrane i drvne industrije.¹⁹⁶ Iako na periferiji Monarhije, Hrvatska, Slavonija i Dalmacija postaju zanimljive centru. Vlakovi i parobrodi premošćuju

Panorama Karlovca sa željeznicom, poslije 1874., J. Šašelj, GMK

Reklamni plakat Kraljevske ugarske državne željeznice za putovanje Rijeka – Bakar – Zagreb, Budimpešta, 1910., ÖNB

udaljenosti, a pri izgradnji tih pokretača modernizacije računa se i na kapital veleposjednika, koji se na rate dobivao iz državne kase. Međutim, neuki veleposjednici, nevješti u rukovanju vrijednosnim papirima, novac dobiven kao odštetu za urbarnu zemlju ulažu u neprovjerene dionice. Kapital izvučen iz zemlje bio je uložen uglavnom u strane dionice, koja su propale 1873., kada je došlo do sloma Bečke burze. Bila je to katastrofa jer je Hrvatska opet ostala bez kapitala, a svaki došljak koji je imao barem malo kapitala, ako je bio prihvaćen te spretan trgovac, davanjem kredita s visokim kamatama mogao je lako uvećati svoj kapital. Kvaternikova knjiga *Hrvatski glavnicař* bila je zaboravljena.

U takvim prilikama propale su i ideje Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog. On je kao varaždinski podžupan napisao knjigu o potrebi izgradnje željeznice kroz onaj dio Hrvatskog zagorja u kojemu su smješteni rudnici i rude te ljekovita kupališta, smatrajući da se u rudnicima i kupalištima kriju veliki gospodarski potencijali. Knjiga je objavljena na njemačkom jeziku te je naišla na odjek kod stranih banaka, koje su počele ulagati u te pogone koristeći se jeftinom radnom snagom Hrvatskog zagorja.¹⁹⁷ No bilo je to uglavnom poslijе

Pogled na gradilište željezničke pruge Karlovac – Rijeka, 1872., M. Smokvina, *Hrvatska na povijesnim fotografijama*, Zagreb, 2001.

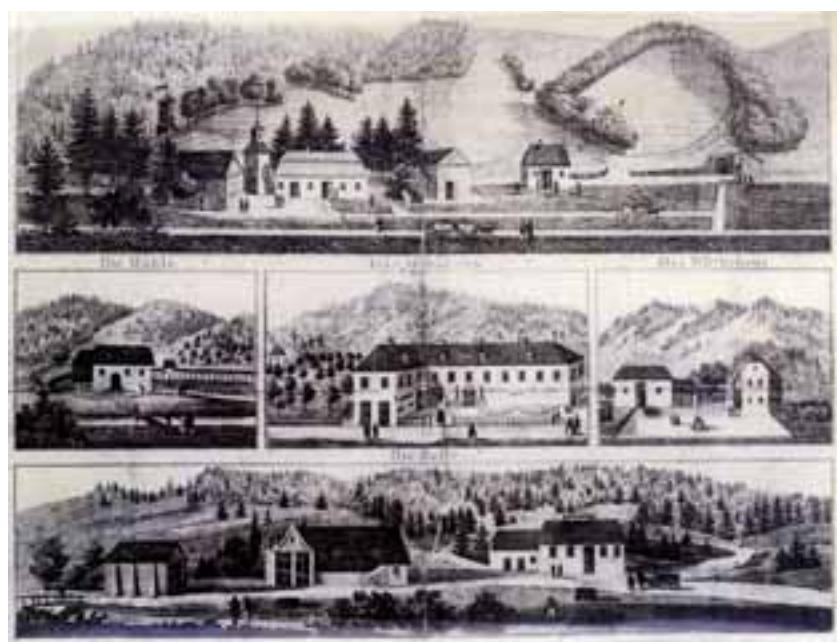

Gradnja željezničkog vijadukta kod Globornice, 1872., M. Smokvina, *Hrvatska na povijesnim fotografijama*, Zagreb, 2001.

Riječka luka, oko 1895., M. Smokvina, *Hrvatska na povijesnim fotografijama*, Zagreb, 2001.

Rudnik sveta Barbara u Rudama kod Samobora,
1844., SM

Ljetovalište Samobor, Mrzla kupelj Samoborske
štredione, Zavičajna zbirka, GKS

Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, M. Grlović,
Album zasluznih Hrvata XIX. stoljeća, Rijeka,
1992.

spomenute krize koja je izbila 1873. i uništila kapital veleposjednika u Hrvatskoj, odnosno sredstva koja su oni dobili kao odštetu za prepuštanje urbarnih zemljišta seljacima. Niti jedan aristokrat u Hrvatskom zagorju nije bio u stanju izgraditi veći pogon koji bi radio dulje. Različiti činitelji, ponajviše madžarski državni propisi, poništili su stvoreno, pa je tek nova elita povezana s madžarskim krugovima uspjela postići neki uspjeh.

Novac u Austro-Ugarskoj

Austro-ugarska nagodba značila je podjelu države na dva dijela: austrijski i madžarski dio. Dugovječni car Franjo Josip I. učinio je to preko volje, no nakon toga branio je postojeće uređenje i podjelu do posljednjeg daha. To je imalo poraznih posljedica za sudbinu Austro-Ugarske, u kojoj su slavenski narodi tražili svoja prava. Zajednički su dvama dijelovima bili samo vojska, vanjska trgovina i osoba cara. Sve drugo trebala je svaka država imati zasebno, pa i novac. Međutim, to se nije moglo izgraditi odjednom, tim više što su i narodi u okviru Madžarske kao i narodi u okviru Austrije tražili sve veća prava buneći se protiv neoabsolutističke vladavine. Car je Hrvatsku i Slavoniju prepustio Madžarima te se vrlo nerado miješao u poslove ovog područja, držeći čvrsto u rukama upravu Istre i Dalmacije. Tako podijeljena unatoč

Narodi Austro-Ugarske Monarhije, W. R. Shepherd, *Historical Atlas*, 1911.

razvojačenju Vojne krajine 1881., dva se dijela monarhije različito razvijaju i sve više udaljuju, iako političari neprestano ističu potrebu spajanja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

Hrvatsko-ugarska nagodba

Zastava Austro-Ugarske Monarhije, 1916., fotograf: Fedor Vučemilović, HPM/PMH

Nakon rata Pruske i Austrije, koji je završio porazom Austrije kod Königgrätza, Beč je prisilan na dogovor s Madžarima i podjelu monarhije. Godine 1867. sklopljena je Austro-ugarska nagodba, kojom je monarhija podijeljena na dva dijela: austrijski i ugarski dio, pri čemu su oni koji su sklapali nagodbu smatrali posve uobičajenim da na osnovi historijskog prava Hrvatska i Slavonija pripadnu madžarskom dijelu, a da Dalmaciju i Istru zadrže za sebe, onemogućivši tako još dugo stvaranje cjelovite Trojednice od Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Hrvatski sabori 1861., 1865. i 1867. godine upućuju na to da su promjene potrebne. O njima se piše i govori jer sve što se u Hrvatskoj pokrene na području gospodarstva praćeno je velikim poteškoćama. Razdoblje od 1865. do 1868. jedno je od najnemirnijih u Monarhiji, jer se više prikriveno nego javno odvijaju pregovori Beča i Pešte. Hrvatskom saboru, koji se sastao tek 12. studenog 1865. nakon tri odlaganja, jedini je zadatak bio urediti odnose s Madžarskom.

U opoziciji su madžaroni i Starčevićevi pravaši, ali promjenama izbornih područja i izbornoga zakona uspjelo se stvoriti unionističku većinu u Saboru. Hrvatska i Slavonija bile su prisiljene na potpisivanje Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine. Nagodba je donesena u Hrvatskom saboru kao Zakonski članak 1., sankcioniran (potvrđen) 8. studenog 1868. i proglašen u Saboru 18. studenog. Kasnije je na nju nalijepljena tzv. Riječka krpica, kojom se Rijeka izdvaja iz Hrvatske i dodjeljuje izravno Ugarskoj,¹⁹⁸ pa se odmah pristupilo gradnji željezničke pruge, koja je 1870. povezala Madžarsku sa Zagrebom preko Koprivnice, a 1873. i s Rijekom. Bila je to aorta hrvatske države. Sklapanje Austro-ugarske nagodbe, a osobito Hrvatsko-ugarske nagodbe, praćeno je velikim poteškoćama i nije bilo dobro prihvaćeno

Panorama Rijeke, Linassi, Trst, 2. pol. 19. st., litografija, PMHP KPO-LZ 2205

u Hrvatskoj, koja je očito računala na veću samostalnost. Hrvatsku je snažno pogodio gubitak grada Rijeke, koja se razvijala kao madžarski grad u koji se intenzivno ulagao madžarski kapital.¹⁹⁹

Ivan Mažuranić i njegova Samostalna narodna stranka već 1865. potisnuti su na političku marginu, baš kao i Josip Juraj Strossmayer, i to zbog inzistiranja da se dogovor s Madžarima postigne na ravnopravnoj osnovi i u punoj suglasnosti. Umjesto Mažuranića kancelarom postaje Milan Kušević, general topništva, no nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe Bečka je kancelarija ukinuta i odlučivanje o hrvatskim poslovima predano je madžarskim ministarstvima, osim onih koja su pripala Zemaljskoj vladi u Zagrebu (unutarnji poslovi, pravosuđe, prosvjeta i bogoslovje). Rješavanje gospodarskih i prometnih pitanja pripalo je zajedničkoj vladi u Pešti, odnosno od 1873. Budimpešti.

Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi kralj se kruni istodobno madžarskom i hrvatskom krunom, bana predlaže ugarski ministar predsjednik, a svi poslovi gospodarstva, prometa i trgovine dolaze pod ingerenciju madžarske vlade. Hrvatsko-ugarska nagodba bila je vrlo nepovoljna za Hrvatsku i zbog ograničenih finansijskih sredstava koja su stizala od vlade u Budimpešti, gdje se porez prikupljao. Zbog tako ograničenih sredstava nezadovoljstvo u Hrvatskoj bilo je veliko. Prva revizija 1873., ali i kasnije revizije, upućivala je na nesklad prihoda koji se ubire u Hrvatskoj i prihoda danog Hrvatskoj, koja je počela silno zaostajati za središnjim dijelovima zemlje. Člankom 9. Hrvatsko-ugarske nagodbe bilo je određeno da za sve kraljevine krune Ugarske postoje zajednički poslovi. To su bili novčarstvo, kovani novac i bankarstvo kao i uspostavljanje zajedničkoga novčanog sustava i mjera te ispitivanje i odobravanje trgovačkih i državnih ugovora koji se tiču Zemalja Krune sv. Stjepana. Ovom je odredbom Hrvatska vezala sebi ruke jednakojako kao što je to učinio grof Erdödy 1790. predajući financije u ruke ugarskoj dvorskoj kancelariji.

Finansijski dio Hrvatsko-ugarske nagodbe promijenio se 1873. zbog uvodenja tangente od 45%, nakon čega je Narodna stranka došla na vlast. Naime, 45% prikupljenog novca trebalo je dati Hrvatskoj za njezinu upravu, a ostalo je zadržala Budimpešta za vođenje zajedničkih poslova. Sljedeća promjena finansijske nagodbe ugovorena je krajem

Ivan Mažuranić, M. Grlović, *Album zasluznih Hrvata XIX. stoljeća*, Rijeka, 1992.

1880. te je tangenta potvrđena, ali su točno određeni iznosi u korist zajedničke državne blagajne odnosno države. Četvrta promjena učinjena je 1889., kad je tangenta smanjena na 44%, i trajala je do 1897., kada je posebnim zakonom produljena do 1903. Te je godine dogovorena peta finansijska nagodba, koja je vrijedila do raspada Austro-Ugarske. Sve odluke nakon 1873. bile su samo manje promjene. S hrvatske su strane upućivane brojne zamjerke na finansijski dio Nagodbe jer je tim odredbama bila omogućena zloporaba u okviru porezne, šumske i cestovne politike, koja je dovodila do neravnomernog razvoja u Ugarskoj i Hrvatskoj. No, glasovi nezadovoljstva čuli su se i s madžarske strane, koja je tvrdila da Madžarska uzdržava Hrvatsku.

Austro-ugarskom nagodbom Habsburška je Monarhija praktično podijeljena na dvije polovine povezane osobom cara, vojskom i vanjskom trgovinom. Mnogo toga svaka je polovina uredivala sama. Ova dioba imala je teške posljedice za razvoj jedinstvenoga gospodarskoga korpusa u Hrvatskoj. Bilo je predviđeno da se ustroje dva novčana sustava – austrijski i ugarski – i svaki je trebao imati vlastiti novac sa svojim natpisima. Podloga papirnatog novca trebala je biti zlatna, ali zbog velike krize koja je izbila 1873. na Bečkoj burzi taj se proces odužio do 1900. godine.

Karta Austro-Ugarske, R. Andree, *Allgemeiner Handatlas*, Beč, 1912.

Dogovor o zlatnom standardu nije se zbog spomenutih razloga mogao realizirati. Pokazale su se pogrešnima procjene da se vrijednost zlata ne mijenja i da vlada svojim odredbama mijenja službeni odnos između novca i zlata.²⁰⁰ No pokazalo se i to da je odnos zlata, srebra i novca promjenjiva kategorija te da je najveća teškoća održati stalnu vrijednost novca. Srebro je sedamdesetih godina 19. stoljeća počelo gubiti na vrijednosti na međunarodnim burzama zbog otvaranja srebrnih rudnika u Južnoj Americi. Austrija, zapletena u unutarnje probleme, nije mogla pribaviti dovoljno jamstava za stvaranje zlatnog standarda, iako od 1866. do 1914. nije bila ni u kakvom ratu.²⁰¹ Tečaj austrijskog novca zbog srebrne je podloge doživio strašan pad na međunarodnim burzama, a cijena metala bila je niska. Između srebrnoga i papirnatog novca uveden je visok disažio.

Nagodbom je bilo predviđeno da se u dogledno vrijeme izrađuje poseban novac za ugarski i poseban novac za austrijski dio te da se teži zlatnoj podlozi kada za to budu postojali uvjeti.

Dvostruka podređenost Trojednice (i Ugarskoj i Austriji) bila je pogubna za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju i usporavala je odnosno otežavala razvoj cjelokupnoga gospodarstva. Rijetki su zakoni vrijedili

Scena iz stare Bečke burze na dan sloma, J. E. Hörwarter,
Beč, 9. 5. 1873., ÖNB

Hrvatska zastava s grbom Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, poslije 1876., fotograf: Fedor Vučemilović, HPM/PMH 11703

100 guldena (forinti) austrijske vrijednosti, 1880., OeNB

za oba područja, a zanimljivo je da ni takvi zakoni nisu uvođeni istodobno na cijelom području. U Dalmaciji se uz njemački učvrstio talijanski jezik, a na sjeveru osim na hrvatskom, koji je trebao vrijediti u unutarnjoj upravi, pisalo se i na madžarskom odnosno njemačkom jeziku. Golema je energija utrošena na učenje ovih jezika i poslove u trgovini, koji su se odvijali s velikim poteškoćama. Čak se i Zakon o metričkom mjernom sustavu iz 1872. teško prihvaćao i još su se dugo rabile austrijske ili madžarske ili stare mjere uvriježene u narodu. Tek od 1876. službeno se svuda primjenjuje decimalni sustav. Osim toga, ni novac na srebrnoj osnovi nije bio stalan. Sedamdesetih godina 19. stoljeća započeo je pad cijena srebra. Nestabilnost srebra zbog pronalaska rudnika srebra u Južnoj Americi izazivala je velike nevolje u trgovini država koje nisu imale zlatnu osnovu.

U Hrvatskoj su se sve aktivnosti povezane s novcem teško provodile. No novčarstvo se počelo pratiti, pa se u Beču i u Budimpešti objavljaju informativni svesci o radu novčarskih ustanova.²⁰²

Mnogobrojne poteškoće dovele su do ponovnog emitiranja državnih otkupnih novčanica u vrijednosti od oko 150,000.000 guldena. Disažio je od 1868. do 1872. iznosio oko 127. Unatoč tomu, vladala je velika oskudica novca, a ono malo što je bilo na raspolaganju ulagalo se u dionice, i to uglavnom loše.²⁰³

Državna je administracija postajala sve skuplja, a i modernizacija te gradnja željeznica zahtjevale su sredstva i uvećanje broja državnih činovnika. Također i porezi počinju rasti. Tako je 1873. povećan porez na zemlju (zemljarina), ali nakon tri godine nerodice narod doista nije nikako mogao doći do novca. To je utjecalo na nastajanje pučkih predujmiona.²⁰⁴ Zemaljska vlada pozabavila se tim pitanjem te je dala preporuku za osnivanje predujmiona, odnosno kreditnih udruga. Prvu je takvu pučku predujmionu osnovao Juraj (Đuro) Jelačić 1873. godine u Novim Dvorima kod Zaprešića i imala je pripomoći seljaštву da dođe lakše do kredita.²⁰⁵

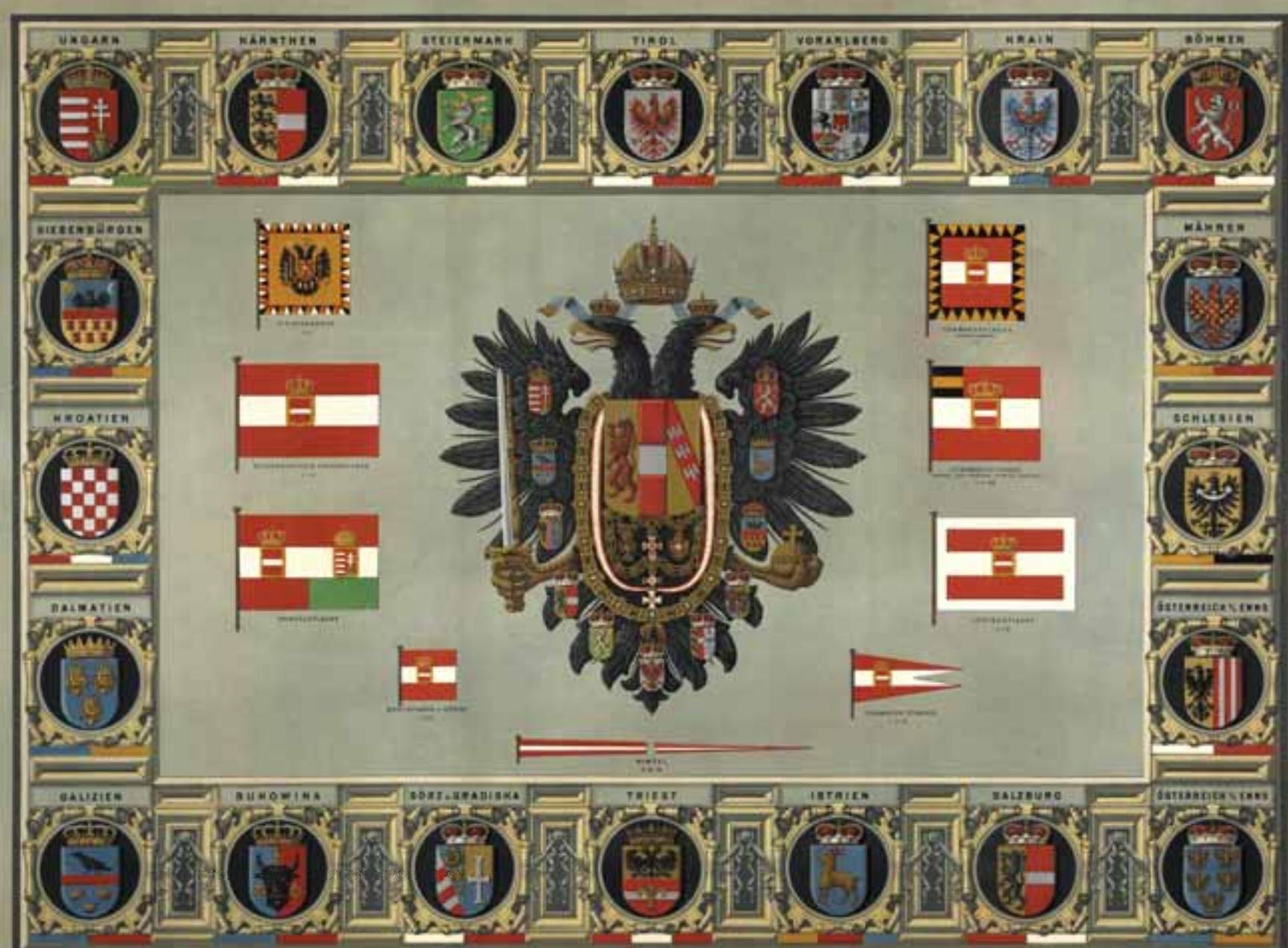
Zemaljska vlada deset godina kasnije dala je preporuku da se takve predujmione osnuju i drugdje. Naime, Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818. – 1888.) nakon duljeg eksperimentiranja izumio je sustav koji je omogućavao seljaštву da međusobnim financiranjem dođe do jeftinih kredita. Župnik Vimpošek u Drnju je 1882. osnovao prvu predujmionu. Piše se i o Schulz-Delitschovim zadružama u Njemačkoj, pa se i u

Hrvatskoj, po uzoru na Kranjsku, počinje pomicljati na osnivanje tih zadruga, do čega je i došlo kasnije.²⁰⁶ Međutim, u hrvatskim uvjetima nemačke dobrog novca i preslabe proizvodnje te su predujmione bile bez većeg kapitala i većinom su životarile, a mnoge i nestale, ili su se pretvorile u male lokalne štedionice bez većeg utjecaja na gospodarski život svog područja. Gospodarstvo Hrvatske i Slavonije nije se razvijalo jer su sve gospodarske odluke bile u rukama Budimpešte, koja je nastavak procesa osamostaljivanja od Beča vidjela u jačanju svoje gospodarske i finansijske snage. Hrvatska je u tome imala samo ulogu prikupljanja kapitala u obliku poreza te je bila područje gdje se mogla plasirati industrijska roba razvijenijih dijelova Monarhije. No nemogućnost domaćeg stanovništva da dode do jeftinih kredita rezultirala je odustajanjem od realizacije dobrih ideja i do početka masovnog iseljavanja Hrvata iz zemlje. Do novca je bilo gotovo nemoguće doći, a istodobno su rasli porezi i trebalo je isplaćivati i urbarne odštete te voditi proces s plemstvom zbog segregacije šuma, jer se plemstvo grčevito držalo šuma, koje je jedino moglo uspješno prodavati u Europi.

Prva revizija Nagodbe, provedena 1873. godine, dovila je do fuzije umjerene Unionističke stranke i Narodne stranke te završila imenovanjem Ivana Mažuranića banom (1873. – 1880.). U Hrvatsko-ugarskoj nagodbi

Grbovi Austro-Ugarske Monarhije, litografija, 1877., ÖNB

iz 1868. nije bilo ni riječi o porezima, no oni su se u Hrvatskoj počeli povećavati, iako su mogućnosti zarade ostale iste kao i prije ili su se čak i smanjile, i to nakon što je sva roba krenula prema Trstu. Nije bilo svijesti o tome da je i hrvatsko seljaštvo potrebno uključiti u taj promet. Nezadovoljstvo se pokazalo već 1872., kada se sastao novoizabrani Hrvatski sabor, koji je trebao izabratи kraljevski odbor za revidiranje financijskog dijela Nagodbe iz 1868. Taj je odbor osnovan 9. srpnja 1872. i u svojoj poruci Ugarskom odboru tražio je da se izmjeni ključ za zajedničke troškove i da se Hrvatskoj dopusti da svojim financijama i državnim dobrima samostalno upravlja uz obvezu da ugarskoj državnoj blagajni redovito plaća one svote koje će biti određene za zajedničke poslove. U obrazloženju je rečeno da je ugovoren ključ zasnovan na

Ustav Krajiski, 1848., Osobni fond A. Makanec,
HR-DAZG-845

bruto prihodu izravnih i neizravnih poreza, pri čemu omjer nije pošten jer je 1872. prihod grada Rijeke i kotara spojen s ugarskim, pa se čisti prihod Ugarske i Hrvatske mora iskazati u omjeru 97,13 : 2,87. Osim toga, Odbor je smatrao da Hrvatska ne može na ovom načelu plaćati kamate, koje su Austro-ugarskom nagodbom prešle na teret kraljevina i zemalja ugarske krune jer je cijeli taj iznos investiran samo u Ugarskoj, a ništa u Hrvatskoj, te da hrvatski ulog mora biti manji od 3,4%. Protestiraju i protiv prevelikog tereta koji se Hrvatskoj nameće pri razvojačenju Vojne krajine. Protive se paušalnim svotama za autonomne poslove i misle da bi jedino pravedno rješenje bilo razdvajanje hrvatskih i ugarskih financija. Ugarski kraljevinski odbor sve je prijedloge odbio, a osobito razdvajanje financija. Njihov je prijedlog da se umjesto paušalne svote od 2,200.000 guldena isplaćuje Hrvatskoj za njezine autonomne potrebe 45% svih njezinih dohodata, a ostatak od 55% hrvatskih prihoda da se odvaja za zajedničke poslove. To je prihvaćeno 29. lipnja 1873. Ugarski odbor nije se osvrnuo na to da se 1869. povećao opseg kraljevine Hrvatske i Slavonije razvojačenjem Križevačke i Đurđevačke pukovnije, odnosno Karlovačko-bjelovarske krajine, jer je riječ bila o neznatnom povećanju teritorija za 0,05%.²⁰⁷

Područje Vojne krajine bilo je finansijski odvojeno od Hrvatske do 1881. godine. Svaka je regimentera (pukovnija) imala svoju blagajnu, a zbog silne manipulacije s novcem na državnoj razini poslovanje pukovnija bilo je otežano. Blagajne su na svom području djelovale kao blagajne pukovnija dajući svojim stanovnicima i kredite na osnovi hipoteka. U Vojnoj krajini papirnatim se novac nije rado prihvatao. Tu se obračunavao ažio, za razliku od ostalih dijelova Monarhije, gdje se poslovalo papirnatim novcem i gdje se obračunavao disažio. Na području Vojne krajine kovani se novac čuvao, pa su zlatnici i srebrnjaci imali veliku vrijednost.

Madžarske škole u Hrvatskoj, *Obzor, Spomen-knjiga, 1860. – 1935.*, Zagreb, 1935.

Graf Károly (Dragutin) Khuen-Héderváry, *Katalog izložbe, Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb, 2009.

Đuro Stjepan Deželić, *Burzanci*, 1885., Zbirka rijetkosti, NSK

Najvažniji izvor velikih prihoda bile su šume, a one su ostale pod upravom madžarskog ministarstva. Zapošljavali su se madžarski šumari, a sve odluke povezane s gospodarstvom donosile su se do 1907. isključivo u Budimpešti. Tada su se pod pritiskom Hrvatsko-srpske koalicije, koja je u Budimpešti osnovala svoj klub pod vodstvom dr. Đure Šurmina, koji je redovito analizirao stanje u Hrvatskoj, počela ponešto ublažavati kruta stajališta madžarskih političara, pa su oni počeli pomagati pri osnivanju nekih tvornica u Hrvatskoj. Károly (Dragutin) Khuen-Héderváry i nadalje je u madžarskoj vladi zastupao stajalište da se Hrvatska smatra sastavnim dijelom Ugarske koji osnivanjem julijanskih madžarskih škola treba posve madžarizirati.

Poslije finansijskog sloma na Bečkoj burzi 1873. prestaje gospodarski polet i započinje razdoblje privredne stagnacije, koje traje sve do 1896. godine. Ipak, i u tom su vakuumu stranci pronašli mogućnost za vlastito jačanje. Nakon sloma 1873. u Hrvatsku dolazi veći broj Židova iz Madžarske i iz južne Austrije. Oni se prihvataju svakog posla koji donosi novac te ubrzo stječu monopol u nekim gospodarskim granama. Ne zaziru od rada na selu sa seljacima te se bave nakupom stoke i žita, a istodobno donose robu iz inozemstva na selo. Kako nije bilo štedionica, mnogi trgovci postaju glavnim posuđivačima novca seljacima zapalima u finansijske neprilike iz zdravstvenih ili nekih drugih razloga. Nemoć i nedostatak domaćega kapitala obeshrabruju i najupornije, pa tada započinje masovno emigriranje. Bilo je jednostavnije sve prodati i oticiti potražiti sreću u Americi nego se u Hrvatskoj mučiti na zemlji ili sa stokom, koju se nije moglo dobro prodati, a hipotekarni krediti koji su bili upisani na urbarnu zemlju morali su se otplaćivati.

U Austriji su od 1870. do 1873. osnovane 102 nove banke. Broj efekata (vrijednosnih papira – dionica) koji su bilježeni na Bečkoj burzi porastao je od kraja 1866. do sloma Bečke burze 1873. godine sa 124 na 526, a među njima su vezana uz industriju bila u početku samo četiri, a na kraju 201. Osnivanjem industrijskih poduzeća ušlo je u industriju Monarhije više od 700,000.000 franaka. Činilo se da je sve u silnom usponu i veleposjednici iz Hrvatske sva svoja slobodna sredstva ulažu u dionice tih poduzeća. Međutim, dobar dio novih banaka imao je špekulacijski karakter, iako su i te banke prividno bile povezane s renomiranim bankama. Tako je *Boden-Kredit-Anstalt* bio u sprezi s Bečkim bankarskim savezom, što je 1873. obje ustanove bacilo u duboku krizu, od koje se do 1896. nisu oporavile. Od 70 banaka osnovanih u Beču od 1868. do 1873. preživjelo je samo osam, a jednako su tako propale i mnoge gradske banke u Hrvatskoj.²⁰⁸ Finansijska kriza snažno se odrazila i na Hrvatsku, a osobito je teško pogodila hrvatsko pleme, koje je smatralo da su dionice siguran oblik investicije za novac što su ga dobili otkupom urbarne zemlje. Sav su novac izgubili, pa nisu mogli biti pokretačima industrije u Hrvatskoj. Kapital pleme nepovratno je izgubljen i pleme se našlo u velikim neprilikama. To je imalo za posljedicu da se plemički veleposjedi, odnosno ono što je od njih ostalo, nisu mogli prilagoditi novim vremenima i veleposjednici rasprodaju šume, a i zemlju. Propast plemičkoga gospodarstva bila je, dakle, samo djelomično uzrokovanu ukidanjem tlake.

Godine 1882. osnovano je u Hrvatskoj više lokalnih štedionica i banaka. Te su ustanove održavale slabu vezu sa selom jer nisu bile voljne uzimati zemlju kao jamstvo za dobivanje kredita. Hipoteke su se davale samo na kuće, a zemlja je bila mrtvi kapital jer se slabo obrađivala, pa je davala slab urod, koji se onda opet nije mogao prodati kao što se nije mogla prodati ni stoka ako je u nekom kraju vladala stočna zaraza. Stočno tržište bilo je tada mjesecima umrvljeno, a u međuvremenu je stoku spremnu za prodaju trebalo hraniti.

Đuro Stjepan Deželić napisao je popularni roman *Burzanci*, objavljen u Zagrebu 1885. godine, u kojemu vrlo zorno prikazuje svu problematiku prodora bankarstva u svakidašnji život građana Hrvatske te poteškoće oko dobivanja kredita jer nije postojala niti jedna domaća hipotekarna banka, za čije se osnivanje Deželić dugo zalagao.

Deželić je istaknuo da se bez kredita zapravo ubija domaći zemljšni posjed u korist stranih gospodarskih interesa, jer su stranci kreditima do kojih su lako dolazili u Madžarskoj kao madžarski državljanini uredili svoje posjede i proširivali poslovanje.²⁰⁹ Godine 1883. u Zagrebu su s finansijskih ureda bili skinuti grbovi s hrvatskim natpisima i postavljeni su dvojezični natpisi s hrvatskim i madžarskim tekstrom. Na taj su način Madžari željeli dati do znanja da su financije u njihovim rukama bez obzira na nagodbu iz 1868., prema kojoj je u Hrvatskoj jedini službeni jezik hrvatski. U Zagrebu je ovaj čin shvaćen kao izravno kršenje te nagodbe i pokrenuo je val nezadovoljstva.²¹⁰ Zahvaljujući Đuri Deželiću, koji je bio mirovni sudac u Zagrebu, i Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom, ti su nemiri utišani i grbovi su postali "nijemi".

I banu Khuen-Héderváryju i njegovu suradniku dr. Nikoli Tomašiću postalo je jasno da se ne može voditi nikakva gospodarska politika bez

Prva austrijska štedionica, H. Gedann, litografija, Beč, 1887., ÖNB

Đuro Stjepan Deželić, M. Grlović, *Album zasluznih Hrvata XIX. stoljeća*, Rijeka, 1992.

Oglas Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne Banke, Odjel hemeroteke, Hrvatska obrana br. 121, MSO

kredita, pa su u lipnju 1892. godine uz pomoć madžarskoga i austro-njemačkoga kapitala stvorili jedan takav moćan zavod koji pomaže ugroženim domaćim velikim zemljoposjednicima, ali ne i stvaranju domaćih tvornica. Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka u Zagrebu osnovana je uz sudjelovanje Ugarske hipotekarne banke d. d., Ugarske eskomptne i mjenjačne banke te bečke Union banke. U upravi banke bilo je više pripadnika visokoga hrvatskog plemstva, ali glavnou riječ imali su Ferdinand Beck, glavni ravnatelj Ugarske hipotekarne banke, Max Beck, glavni ravnatelj Ugarske eskomptne i mjenjačne banke, te dr. Ludwig Lichtenstern, zastupnik Union banke.²¹¹ Hipotekarna banka imala je 1898. godine temeljnu dioničku glavnici od tri milijuna guldena razdijeljenih u 30.000 dionica po stotinu guldena.²¹² Banka je imala monopol nad hipotekarnim poslovima i svi fondovi domaćih autonomnih tijela uprave morali su se ulagati u toj banci na osnovi Zakona o povlasticama, izglasanih u Saboru 1894. godine. To je djelovalo porazno na ostale banke, pa čak i na Prvu hrvatsku štedionicu, iz koje se milijun kruna prebacuje u Hipotekarnu banku.²¹³ Domaće banke u Hrvatskoj gube znatna sredstva i nemaju dovoljno kapitala za pokretanje većih tvornica, osim preko dioničkih društava, a politika istodobno utječe na gospodarske poslove u Hrvatskoj.

Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka bila je najviše povezana s Ugarskom hipotekarnom bankom. Banka pripojena Hipotekarnoj banci bila je Banka za parcelaciju i kolonizaciju, osnovana 1905. godine, koja se bavila kupovanjem velikih kompleksa zemljišta radi parcelizacije i kolonizacije. Druga velika banka osnovana u Hrvatskoj 1895. godine bila je Srpska banka. Ona je osnovu imala u kapitalu srpskih veleposjednika u Srijemu, Bačkoj i Banatu, a povezivala je srpske privrednike. Nastala za dinastije Obrenovića, neometano djeluje i pod Karađorđevićima.

No upravo su sve veće smutnje oko finansijskih poslova između Ugarske te Hrvatske i Slavonije remetile odnose madžarskih i hrvatskih političara poprimajući izrazito neprijateljsku konotaciju u Hrvatskoj. Objavljaju se brojne studije koje objašnjavaju, podržavaju ili kritiziraju finansijske odnose utemeljene na Hrvatsko-ugarskoj nagodbi.²¹⁴

Uvođenje krune

Borba za zlatnu podlogu vodila se i u Austro-Ugarskoj mnogo godina, ali nesređene unutarnje prilike nikako nisu omogućavale brzi prelazak na zlatnu podlogu. Međutim, zbog snižavanja cijene srebra na svjetskom tržištu morao se plaćati disažio između srebrnog novca i papirnatih novčanica. Dotadašnja Privilegirana austrijska nacionalna banka pretvorila se 1878. u Austro-ugarsku banku i postavila si je za cilj što brži prelazak na zlatnu podlogu.²¹⁵

Potkraj 19. stoljeća stečeni su svi uvjeti da Austro-Ugarska dobije jedinstvenu valutu krunu. Na mjesto dotadašnjega guldena austrijske vrijednosti koji se sastojao od 100 krajcara uvedena je nova novčana jedinica kruna. Nakon prijelaznog razdoblja od osam godina zlatna kruna zamjenjuje srebrne guldene i 1900. godine postaje zakonskom valutom. Dijelila se na stotinu helera ili filira.²¹⁶ Najprije se započelo

Palača Austro-ugarske banke u Zagrebu,
16169-MGZ

Palača Austro-ugarske banke i Bečke burze (Palača Ferstel), Kunst- und Industrie-Comptoir, Beč, 1860., OeNB

Dionica Austro-ugarske banke, 1879., OeNB

Eva Vuić s tradicijskim svečanim oglavljem urešena niskama velikih dukata i privjeskom na lancu, 1890., Soljani, Fototeka, ZMSG, Županja

Jedna jubilarna kruna Franje Josipa I., 1908., Numizmatička zbirka, AMZ

Jedna kruna, Austro-Ugarska, 1916., Numizmatička zbirka, AMZ

s kovanjem i tiskanjem sitnoga novca. Slikovni prikaz i jezik teksta na kovanicama za austrijski i ugarski dio Monarhije potpuno su se razlikovali. Razlika u stotom dijelu krune bila je u nazivu same nominale, za austrijski dio heler, a za ugarski dio Monarhije filir, ali i u grafičkoj izvedbi. Na novčanicama kruna za austrijski dio Monarhije tekst je glasio na njemačkom jeziku, s tom posebnošću da je naziv nominale bio isписан na svim jezicima kojima se na austrijskom dijelu Monarhije služilo. Na novčanicama kruna za ugarski dio Monarhije, pak, nalazio se tekst na madžarskom jeziku. Na tim novčanicama obično su se nalazili i grbovi Hrvatske i Slavonije.²¹⁷

Zakonom od 2. kolovoza 1892. uvedena je zlatna podloga. Najviše se pozornosti dalo regulaciji obračuna stare i nove vrijednosti. Jedan gulden austrijske vrijednosti u srebru ili papiru bio je jednak dvjema krunama. Međutim, konverzija papirnatih novčanica u metalnu monetu nije bila moguća. To znači da zakon iz 1892. nije nikada proveden te Austrija nije imala zlatnu podlogu, iako je to na novčanicama pisalo. Tako utvrđena moneta bila je ipak od 1892. do 1913. vrlo stabilna, što je poticalo štednju jer se uložene vrijednosti nisu obezvrijedile. Prekinuta je dugogodišnja vladavina srebra, a zlato je postalo vrlo cijenjeno. U tom vremenu započinje u Slavoniji običaj skupljanja zlatnih dukata djevojci za miraz. Ti su se dukati nosili oko vrata i na glavi kao ukras.

Tečaj krune od 1892. do 1903. bio je ipak vrlo stabilan.²¹⁸ Vrste novog novca bile su dvadesetkrunaši i desetkrunaši, od 1892. i stokrunaši. Jednokrunaši od srebra vrijedili su 50 novčića (krajcara) stare austrijske vrijednosti. Od nikla su se kovale vrijednosti od 20 i 10 filira, a od bronce dvofiliri i filiri. Dotadašnji srebrni i papirnati novac vrijedio je i nadalje i koristio se, s tim da je zamjena staroga novca bila moguća samo po prisilnom, i manjem, tečaju u zlatne krune. Razmjjenjivao se razni stari srebrni novac.²¹⁹ Umjesto starih dukata koji su se kovali od 1671. do 1865. godine u zlatu bečka je kovnica počela 1892. kovati nove zlatnike koji su vrijedili deset, 20 i 100 kruna.²²⁰ Ti zlatnici gotovo da i nisu dospjeli u promet.

Kruna je ušla u optjecaj tek nakon sedmogodišnjih priprema. Od 1. siječnja 1900. jedini novac u prometu trebala je biti kruna. No još je dugo narod miješao jedinice, što je dodatno otežavalo trgovinu. Petokrunaši, srebrni novac koji se počeo kovati 1899., povučeni su tek krajem 1910., a desetkrunaši i dvadesetkrunaši povučeni su još kasnije. Petokrunaši

su zapravo postali numizmatička vrijednost.²²¹ Osim toga, ni prijelaz na zlatnu podlogu nije bio lak u zemlji bremenitoj silnim gospodarskim i političkim problemima. Na papirnatom novcu, tj. banknotama pisalo je da Austro-ugarska banka plaća donositelju na zahtjev kod svojih glavnih zavoda u Beču i Budimpešti protuvrijednost u kovanom novcu. Međutim, propisima je tim bankama bilo dopušteno da otkupne novčanice ne moraju zamjenjivati dok god bude papirnatih novčanica u optjecaju. To je bilo stoga što se banci sve plaćalo u papirnatim novčanicama, a papirnati novac banka nije mogla mijenjati za zlato.

Dvadeseto stoljeće očekivalo se s velikim nadama, ali i velikim strahom. Čini se da je ovo drugo bilo realnije, premda nije došlo do propasti svijeta, kako su neki prognozirali. Austro-Ugarska se u takvim prilikama nije mogla urediti, jer su Madžari težili potpunoj samostalnosti, pa su i prijedlozi i nalozi Beča uvijek nailazili na otpore, koji su onemogućavali gospodarsko uređivanje zemlje. Tome je pridonosilo i nezadovoljstvo slavenskih naroda, čije je zahtjeve za prijelaz na trijalizam ostarjeli car Franjo Josip I. gotovo potpuno zanemarivao, ne napustivši istodobno ideju o širenju carstva prema istoku. Stoga je do 1903. Kraljevina Srbija pod Aleksandrom Obrenovićem bila gotovo kolonija Austro-Ugarske, a dolaskom dinastije Karadorđevića na srpsko prijestolje ti odnosi zbog trgovine postaju vrlo zategnuti. Karadorđevići se oslanjaju na Francusku i francuske stručnjake. Osim toga, Srbija je svojatala Bosnu, a Austro-Ugarska 1908. anektira to

Dvije krune, Austro-Ugarska, 1917.,
Numizmatička zbirka, AMZ

Pet jubilarnih kruna Franje Josipa I.,
1908., Numizmatička zbirka, AMZ

Stotina kruna, Austro-Ugarska, 1912.,
Numizmatička zbirka, AMZ

Pismo zahvale glavnom tajniku Austro-ugarske banke Emili von Mecenseffyju s prikazom proizvodnje novčanica kruna, OeNB

područje, što gotovo da dovodi do rata. Odnosi su silno nategnuti, a špijunaža itekako raširena.²²² U takvim prilikama i Austrija i Madžarska grade na temeljima Austro-ugarske nagodbe novi financijski sustav.

U to doba nastaju dvije velike banke, od kojih se očekivao velik pomak u gospodarstvu. Jedna je Hrvatska poljodjelska banka, osnovana 1901., koja je kreditirala hrvatske seljačke zadruge i iza koje je stajala Katolička crkva. Ona je bila protiv reorganizacije Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u neku vrstu centrale gospodarskih podružnica, jer je i sama željela raditi na toj osnovi.²²³ Druga je Jadranska banka, osnovana 1905. u Trstu. Obje su banke započele s radom uspješno i njihov se utjecaj počeo osjećati na širem prostoru. Međutim, već 1904. Stjepan Radić razotkrio je profitersku politiku Hrvatske poljodjelske banke, što je dovelo do izbacivanja Svetomira Korporića iz uprave. Naprednjaci na čelu s Ivanom Lorkovićem ponadali su se da će neka češka banka preuzeti ulogu financiranja i unaprjeđivanja hrvatskoga gospodarstva s obzirom na jaku skupinu mladih koji su studirali u Pragu i razvili s Česima izvrsne veze. No to se ostvarilo tek u manjoj mjeri, s obzirom na to da je Česima politička situacija u Hrvatskoj očito bila previše nestabilna, pa su se okrenuli uređenijem slovenskom

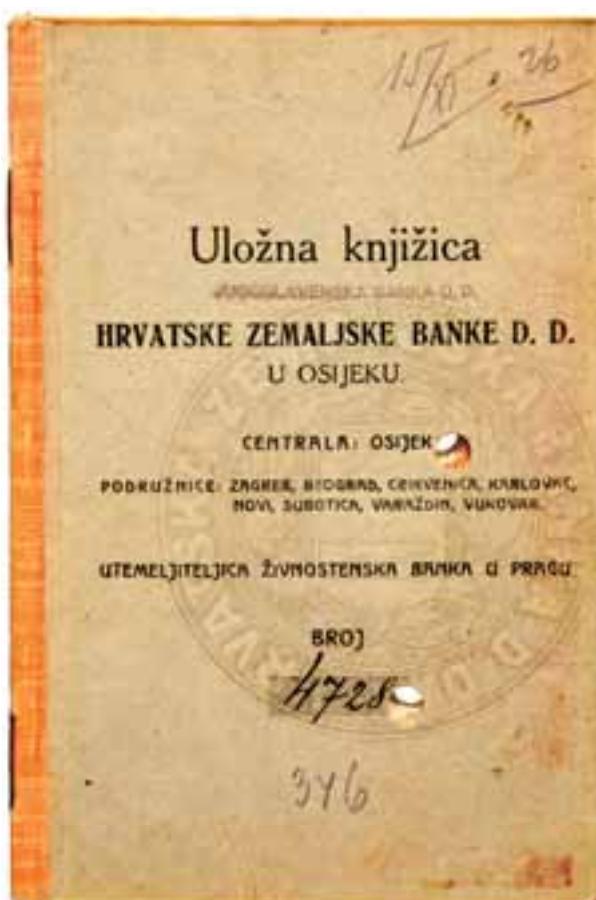

Hrvatska zemaljska banka u Osijeku, *Osječki zbornik*, 22/23, 1998.

tržištu. Iznimka je bila *Bank pro Čechy a Moravi*, čijim se kapitalom 1909. godine stvara Hrvatska zemaljska banka kao najveća osječka banka (kasnije Jugoslavenska banka).

Kapitalom ove banke bio je umnogome pomognut razvoj industrije u Osijeku, Slavoniji i šire.²²⁴ Postojale su jake društvene grupe koje su kočile napredak Hrvatske zbog različitih interesa. Ovo zaobilazljenje hrvatskih prostora bilo je porazno za razvoj proizvodnoga gospodarstva

Založnica i uložna knjižica Hrvatske zemaljske banke u Osijeku, Muzej PBZ-a

Novčarske institucije u Hrvatskoj od 1865. do 1913. godine

	Stanje			Porast u godini		
	Banke	Štedionice	Kreditne zadruge	Banke	Štedionice	Kreditne zadruge
1865.	—	2	—	—	—	—
1875.	6	32	23	6	30	23
1885.	6	39	49	—	7	26
1895.	12	50	61	6	11	12
1905.	33	97	642	21	47	581
1913.	61	146	832	28	49	190

Izvor: *Statistički atlas*, Zagreb, 1917., Tab. XCVIII

Josip Frank, *Obzor, Spomen-knjiga*, 1860. – 1935., Zagreb, 1935.

Fran Vrbanić, *Obzor, Spomen-knjiga*, 1860. – 1935., Zagreb, 1935.

u Hrvatskoj, jer bilo je premalo stranoga finansijskoga kapitala koji bi se usmjeravao u domaće gospodarske ciljeve, među kojima je na prvom mjestu bila organizacija zadruga koje su trebale postati produktivne i izvoziti robu. Na polju kolonizacije trebalo je poduprijeti naseljavanje Zagoraca u Slavoniju. Bankarstvo je, unatoč svemu, najrazvijenija privredna grana u Hrvatskoj u doba nagodbe. Ne samo hrvatski već i cijeli prostor jugoistočne Europe bio je umrežen preko austro-ugarskih i njemačkih banaka prije Prvoga svjetskog rata.²²⁵ Neke su se banke učvrstile pod neprepoznatljivim imenima i uspjele su zadržati svoju dominaciju i u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nakon 1918. godine. Ipak, većina tih banaka morala se katkad oštro boriti s francuskim kapitalom, koji je sve više ulazio u Srbiju.

Neuravnoteženo razvijanje finansijskih institucija i slabost kapitala tih ustanova kao i vlasništvo bile su glavne zapreke razvoju hrvatske privrede koja je zaostajala za razvijenim dijelovima Monarhije, u kojoj su razvoju bankarstva, štedionica i kreditnih zadruga pomagale i država i javne financije.

Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo dolazi u ruke Hrvatsko-srpske koalicije i Poljak ga kao tajnik zajedno s Miroslavom Kulmerom reformira 1907. godine.²²⁶ Umjesto da bude predvodnik razvoja hrvatskog sela, vodstvo sada pomaže onima koje smatra podobnima za dobivanje kredita i usluga od centrale na političkoj osnovi. To društvo slabi, a gubi se i povjerenje seljaštva, te se već 1908. ukida list *Seoski gospodar*, a i *Gospodarski list* postaje po opsegu manji, a po sadržaju skromniji.

Revizija finansijskog dijela Nagodbe ponovo je 1904. uzburkala scenu. U Zagrebu je 12. lipnja 1904. održana velika narodna skupština na kojoj su o gospodarskoj i finansijskoj samostalnosti Hrvatske govorili Josip Frank i Fran Vrbanić. Izrađena je i rezolucija, ali ona je ostala bez efekta jer je Nagodba ostala nepromijenjenom sve do kraja Prvoga svjetskog rata, što se opravdavalo ratnim razlozima.

Prva burza osnovana je u Zagrebu 1907. u sklopu Trgovačkog doma kao Sekcija za promet efektima i robom. Dobro je poslovala prvih godina nakon osnutka, a u doba ponovnog dolaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast počinje propadati, jer je 1. siječnja 1895. osnovana beogradska burza, koja je namjeravala poslovati na cijelom prostoru nakon stvaranja jugoslavenske države. Već 3. prosinca 1912. pod predsjedanjem dr. Đure

Šurmina traži se ponovno otvaranje zagrebačke burze, što se i dogodilo 1919., kada je s radom počela Zagrebačka burza za robu i vrednote.²²⁷ Zanimljivo je da su rad Zagrebačke burze jugoslavenski ekonomisti potpuno zaboravili i tek 1930. godine Ljubomir Kosier spominje njezino prikriveno postojanje u doba rata.

Stanje je u svim strukama bilo neodrživo. Nije bilo fakulteta koji su obrazovali privrednike. Previše je bilo strane stručne radne snage, a narod pritisnut prenaseljeničku sela počinje iskazivati nezadovoljstvo protiv stranaca i traži da se domaći ljudi školuju i zauzmu vodeća mjesta u gospodarstvu. Do novca se teško dolazi, a nisu rijetki ni slučajevi krivotvorena novca. Jedan od poznatijih slučajeva dogodio se u Koprivnici 1912., kada je otkrivena ilegalna tiskara novca koprivničkog fotografa Vladimira Kolombara i križevačkoga graditelja orgulja Viktora Erhatića.²²⁸

Za Pavla Raucha nazire se pokušaj osnivanja posebnog Odjela za narodno gospodarstvo u okviru Zemaljske vlade. Izrađen je prijedlog, ali car je okljevao s njegovim prihvaćanjem te je Stjepan Radić 8. travnja 1910. podnio interpelaciju banu Nikoli Tomašiću tražeći da se podnese izvještaj Saboru o zakonskoj osnovi o uređenju četvrtoga gospodarskog odsjeka Zemaljske vlade, uz koji je vezano postavljanje stručnih gospodarskih izvjestitelja barem u svakoj županiji. U odgovoru je navedeno da se o osnovi raspravlja između bana i predstavnika ugarske vlade i da poteškoće nastaju stoga što Nagodbom iz 1868. nije predviđeno da se Zemaljska vlada bavi gospodarskim pitanjima, ali da će se to vjerojatno s vremenom riješiti.²²⁹

Palača Burze, oko 1927., 11-376-II-6231-MGZ

Hrvatska je opterećena dugovima, a državni se krediti iskorištavaju samo u Ugarskoj. Takva je gospodarsko-financijska politika istjerala iz Hrvatske oko pola milijuna Hrvata sa svoga ognjišta i oni su emigrirali preko mora. Ugarska je izgradila željeznice na svom prostoru iskorištavajući bogate šume u bivšoj Vojnoj krajini, a istodobno u Hrvatskoj nije izgrađena pruga koja bi povezivala Hrvatsku s Bosnom i Dalmacijom. Porezni tereti bili su preveliki s obzirom na mogućnosti zarade naroda. Pomorske luke su zapuštene, osim Trsta i Rijeke, narod od Trsta do Kotora silno stradava, a cijela je Istra predana na upravljanje Talijanima, kao što je i Dalmacija postala samo dijelom austrijskog dijela carevine. Pucaju okviri društva, a bečki dvor ne shvaća nužnost promjena, dok Madžari tvrde da je sve u redu.

Novac u Prvom svjetskom ratu

Beč je mislio da će nakon višegodišnjih priprema vojske za rat lako svladati Kraljevinu Srbiju te da će rat biti kratkotrajan. Počinjene su velike pogreške u strategiji, a Monarhiji se osvetila i nerazvijenost željezničke mreže u Bosni, preko koje je izvela glavni napad na Srbiju. Srbija je izvela protuudar i potjerala austrougarsku vojsku sve do Vinkovaca. Nakon toga austro-ugarska je komanda uz pomoć njemačke komande, kojoj je predala vrhovno vodstvo, provalila u Srbiju 1915. sa sjevera te ušla u Beograd, a srpska je vlada iz Niša pobegla prema Albaniji i potom na Krf. Tek s probojem solunskog fronta 1918. srpska se vojska vraća u Beograd, prelazi Dunav i Savu, pa upada na područje Austro-Ugarske kao osvajač. Demoralizirana iznutra i izglađnjela Austro-Ugarska 9. studenoga 1918. tiho je kapitulirala, a srpski regent Aleksandar Karađorđević 1. prosinca 1918. proglašava "ujedinjenje" u centraliziranu Kraljevinu Srbija, Hrvata i Slovenaca nakon postojanja jednomjesečne i ni od koga priznate Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

U многим su zemljama demokratske vlade poslije Prvoga svjetskog rata zamijenjene diktatorskim režimima. Kapital u sprezi s liderima tih zemalja vodio je gospodarsku politiku u svom interesu rukovođen političkim ciljevima dominacije. Međutim, podloga za takvo stanje stvorena je u Prvom svjetskom ratu. Dotad je bilo mnogo pokušaja reformiranja političkoga, upravnoga i novčanog sustava, pri čemu je, primjerice, Kraljevina Srbija vodila mnogo uspješniju politiku od Austro-Ugarske jer je imala zalede u francuskim i belgijskim

Vojskovođe I. svjetskog rata, S. Tomerlin, ulje na platnu, HPM/PMH 21032

financijskim krugovima, koji su uvažavali geografsko-politički položaj Srbije, koji je, pak, pogodovao ometanju germanske dominacije srednjim i donjim Dunavom. Ne mogavši se širiti na zapad i izgubivši sve pozicije u Italiji, mogućnost za ekspanziju Austro-Ugarska vidjela je samo na račun slavenskih zemalja na jugoistoku, tj. na račun Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, što je stvaralo iznimne napetosti na svim područjima života, pa i na području novca. Međutim, do snažnog poremećaja na području novca dolazi tek po izbijanju Prvoga svjetskog rata, kada je svuda obustavljena zamjena papirnatog novca za zlato, a zlato se počelo povlačiti radi potreba država koje su neke sirovine potrebne za rat mogle plaćati samo u zlatu. Tako su se najviše obogatili Španjolska i SAD.

Već 31. srpnja 1914. Austro-ugarska banka, kao i druge notne banke, ukinula je zlatnu i deviznu osnovu te je zaustavljen trgovanje zlatom i devizama. Nakon 30 godina opet je i zakonski ukinut zlatni standard. Nekoliko dana potom odustalo se i od neograničenog

Hrvatska, Dalmacija, Slavonija i susjedne zemlje,
R. Ćop, 1918., HPM/PMH 3819

Plakat "Zlato za domovinu", Okružnice, oglasi, plakati i leci, HR-DARI

Patriotski prsten sabirne akcije „Zlato za željezo“, Hrvatska, 1914., HPM-PMH-21040/1, 21040/2 i HPM-33448

financiranja državne potrošnje putem emisijskih banaka. Ipak, rat se financirao ratnim zajmovima (60%) i emisijom novog novca (40%), no nitko nije uskladivao bilance. Austrijske i ugarske finansijske vlasti iskoristile su mogućnost zaduživanja kod emisijskih banaka, što je povećavalo količinu papirnatog novca u prometu. Ta je masa osobito porasla u 1917. godini, kada su počeli zakazivati instrumenti zajmova. To je snažno utjecalo na cijene robe, koje su brzo rasle. Propisa o novcu tijekom Prvoga svjetskog rata izdano je mnogo. Već 1914. pojavilo se geslo „Zlato za željezo“ za dobrotvornu akciju kojom se povlače zlatni predmeti i novac.²⁵⁰

Okružnicom je u listopadu 1915. zabranjeno nagomilavanje i skrivanje otkupnih novčanica i sitnoga kovanog novca.²⁵¹ Unatoč tomu krajem rata Austro-ugarska banka potraživala je od finansijskih ustanova približno 35 milijardi kruna.²⁵² Kako se cijeli finansijski sustav

ne bi urušio, Beč je ustrajavao na stabilnosti novca. No zbog "tihog rasta cijena", jer roba po utvrđenim cijenama nestaje, pa se može nabaviti samo potajice, novčanice se sve teže primaju, za razliku od kovanica, koje se rado primaju i skrivaju i zbog toga što su načinjene od plemenitog metalja (srebra i zlata) i zbog mogućnosti dugotrajnijeg čuvanja do svršetka rata, jer nitko nije pretpostavljao da će višestoljetna austrijska monarhija nestati u plamenu i vihoru rata. To se, međutim, dogodilo.

Početkom 1917. počeo je sve više zakazivati sustav ratnih zajmova, kojih je bilo sedam i koji su prividno obećavali veliku dobit, a koji su zapravo jako osiromašili srednje slojeve i osobito veleposjednike, a pripomogli jačanju špekulanata koji su se bavili opskrbom vojske. Započelo je opet tiskanje papirnatog novca, što je utjecalo na skok cijena. Od 1914. do 1918. količina novca s 3,4 milijarde porasla je na 42,6 milijardi kruna.²³³ Tri petine ratnih troškova financirale su se zajmovima, dvije petine emisijom novca, a porezni je sustav potpuno zakazao. Za vrijeme rata kupovna moć krune znatno je umanjena, a potkraj rata pala je na šestinu predratne vrijednosti. Austro-ugarska banka izdavala je svoje izvještaje samo na početku rata, a kasnije se izvještaji više ne izdaju i cijelo bankarsko poslovanje obavljeno je velom tajne. Tek je 8. veljače 1918. podnesen izvještaj na zboru dioničara za prethodne četiri godine. Tada su bankari postali svjesni da se umjesto 2.493.000.000 kruna s početka 1914. nalazi u optjecaju 18.439.000.000 kruna krajem 1917., a da je istodobno zlatna podloga smanjena s 1.562.000.000 na 381.000.000 kruna. Financijere je opravdano uhvatila panika i novac je tijekom 1918. godine naglo slabio, iako se uredbama prividno održavao na određenoj visini.²³⁴ To je omogućilo različite malverzacije na bankarskom polju.²³⁵

Savez novčanih institucija Hrvatske i Slavonije izborio je 1915. svoju gotovo potpunu samostalnost u odnosu na bečki i budimpeštanski Savez.²³⁶ On se dobrim dijelom oslanjao na budućnost Narodne banke Hrvatske, koja se razvila 1917. iz jedne samoborske banke, ali čiju je povijest teško rekonstruirati zbog uništavanja većine dokumenata u vremenu poslije rata. Poslovanje Zagrebačke burze, koja je radila s prekidima sve do 1918. godine, ne nastavlja se, unatoč pokušajima da se tadašnja burza Trgovačkog doma, sekcija za promet, obnovi i pretvorí u burzu s efektima, tj. vrijednosnicama i s robom bez poslovanja novcem, iako je te poslove obavljala već 1907. Pod predsjedanjem dr. Đure Šurmina, povjerenika za trgovinu, obrt i industriju u Narodnoj vladni,

Hrvatska trobojnica s grbom Trojedne Kraljevine
1868. – 1918., fotograf: Fedor Vučemilović,
HPM/PMH 32451

Uredaj za izračunavanje tečajeva, HNB

održana je u Zagrebu konferencija radi osnivanja burze s efektima i robom. Međutim, neki, a među njima i Dušan Plavšić, protive se otvaranju ovakve ustanove obrazlažući svoj stav time da se ne zna točno gdje će biti privredno središte države, a u zemlji može postojati samo jedna burza.²³⁷ Imenovan je poseban odbor koji je trebao obaviti sve predradnje za osnivanje burze. Napokon, nakon ujedinjenja 1919. godine osnovana je Zagrebačka burza za robu i vrednote, i to na osnovi odobrenja regenta Aleksandra I. Karađorđevića.²³⁸

Monarhistička Jugoslavija između dva rata

Inflacija se na području Hrvatske ubrzala krajem Prvoga svjetskog rata te je 1. prosinca 1918. u optjecaju bilo novčanica u iznosu od 35.500.000.000 kruna. To je ubrzo premašeno s 52.000.000.000 kruna, što je značilo da je austrijska kruna ušla u hiperinflaciju.²³⁹ Novčani sustav Austrije posve se raspao, kao i u Rusiji, Poljskoj, Madžarskoj, Grčkoj i Njemačkoj, dok je Čehoslovačka stajala nešto bolje. Austro-Ugarska se raspala na sedam država i svako je područje pitanje monete rješavalo na svoj način. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, nakon kratkotrajnog postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, zajedno sa Slovenijom

Pet stotina tisuća kruna, Republika Austrija, 1922., OeNB

Stotina tisuća kruna, Republika Austrija, 1922., OeNB

Tisuća kruna, Austro-Ugarska, 1902., Numizmatička zbirka, AMZ

i Vojvodinom ulaze 1. prosinca 1918. u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Pojavio se problem oko stvaranja jedinstvenog novca.

Prihvatljivo je mišljenje da je problem zamjene austro-ugarskog novca jedan od temeljnih pitanja naše novije, a ne samo gospodarske povijesti.²⁴⁰ No detaljno se ovaj problem ne istražuje ni danas, iako je sačuvano dosta materijala, pa i žigosanih i markiranih novčanica.²⁴¹ Unifikacija novčanog sustava Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca nije tekla bezbolno i izazvala je mnogo političkih napetosti na nacionalnoj osnovi.

Najveće banke Austrije nastojale su se poslije 1918. prilagoditi novim državama i uspostaviti suradnju i s Kraljevstvom Srba, Hrvata i Slovenaca, što im je u početku i uspijevalo jer je o tome ovisio izvoz hrane u Austriju, a također i uvoz robe u Kraljevstvo SHS. No ova je suradnja dobrom dijelom podrazumijevala špekulaciju, koju su vlasti u Beogradu nastojale eliminirati uspostavom kontrole nad kretanjem deviza, što je nakon nekoliko godina naposljetu i postignuto.

Krone i dinari u Hrvatskoj od 1919. do 1923.

Novostvorenog Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca dugo nije imala jedinstven novac. U Srbiji je u upotrebi ostao još neko vrijeme i dinar Kraljevine Srbije. Drugačije je bilo na području zemalja koje su bile pod Austro-Ugarskom. U prvih pet godina postojanja Kraljevine SHS za Hrvatsku je ključno bilo pitanje vrijednosti krune, koja je bila platežno sredstvo u redovitom prometu do siječnja 1923. godine. No, s osnivanjem Narodne banke Kraljevstva SHS proglašom od 15. ožujka

Dvadeset dinara (80 kruna), Kraljevstva SHS, 1919., Numizmatička zbirka, AMZ

1920. sve su nostrificirane krunске novčanice zamijenjene dinarsko-krunskim novčanicama Narodne banke Kraljevstva SHS. Zamjena se nije mogla obaviti odjednom, pa sve do početka 1923. nalazimo u prometu, i to izvan uže Srbije, koja je odmah uspostavila čvrstu dinarsku monetu, krunse žigosane i markirane novčanice koje su se obračunavale prema dinaru pri plaćanju poreza i obveza prema državi u omjeru 4 : 1.

Glavni problem Kraljevstva SHS bilo je sjedinjenje različitih novčanih sustava: austrijska kruna u "prečanskim" krajevima (područjima Kraljevstva SHS koja su prije bila u sastavu Austro-Ugarske), dinari u Srbiji, perperi u Crnoj Gori i turski novac u Sandžaku i Makedoniji. Osim toga, nalazila se u Srbiji i veća količina okupacijskoga njemačkoga i bugarskog novca kao i druge monete susjednih država. Zamjena tog novca izazvala je silne društvene napetosti, pa su i valutne reforme nakon Prvoga svjetskog rata bile na našem području češće praćene velikim nepovjerenjem privrednika.²⁴²

U Kraljevstvu SHS osjetila se tijekom 1918., 1919. i 1920. velika nestašica sitnog novca, posebno u gradovima. Došlo je i do poskupljenja hrane, jer sitnog novca jednostavno nije bilo, a pojavile su se i lažne novčanice, pa je novac trebalo provjeravati i s njim oprezno postupati. Zbog toga gradske općine Zagreba, Karlovca, Osijeka, Splita, Beograda, Sarajeva, Ljubljane i Maribora dobivaju dopuštenje za tiskanje sitnoga papirnatog novca, koji je kao sredstvo plaćanja vrijedio ograničeno vrijeme, tj. godinu dana.²⁴³

Gradska općina Karlovac izdala je 1919. novčanice od 10, 20 i 50 filira, koje su vrijedile do kraja lipnja 1920., kako bi pokrila potrebe

Stotina dinara (400 kruna), Kraljevstvo SHS, 1919., Numizmatička zbirka, AMZ

Karlovački gradonačelnik Gustav Modrušan,
Zbirka fotografija, fotografske opreme i
pribora, GMK

Zgrada gradskog poglavarstva grada Karlovca, Zbirka razglednica i čestitki, GMK

Osječki gradonačelnik dr. Ante Pinterović, HR-DAOŠ

Deset filira grada Osijeka, 1919., Numizmatička zbirka, AMZ

Splitski gradonačelnik dr. Ivo Tartaglia, Zbirka
fotografija, MGS

Deset helera grada Splita, 1919., Numizmatička zbirka, AMZ

Općina izdaje sitni novac. Pokrajinska vlada za Dalmaciju odobrila je zaključak općinskog vijeća u Splitu o emisiji općinskih doznaka za 10 i 20 helera, koje će u prometu kolati pri pomanjkanju sitnoga novca. Da se doskoči općemu pomanjkanju sitnoga novca, bez kojega se ne može obavljati dnevni promet ni izmjena dobara među građanstvom, općinsko će upraviteljstvo u Splitu, za područje splitske općine, izdati doznake od 10 i 20 krunskih helera do ukupnoga iznosa K 100.000. Raspaljavanje i podmirivanje ovih doznaka povjerava se Gradskoj Štedionicici u Splitu, koja će u svako doba za gotov novac izdavati i preuzimati ove doznake, računajući uvjek na potpune iznose kruna. Ove će doznake u poslovanju na području splitske općine u cirkulaciji vrijediti kano sitni novac, kada god ovoga ne bude, a za njihovo potpuno pokriće jamči splitska općina čitavom svojom imovinom. Odredbe ovoga zaključka staju na snagu s danom kada pravomoćno budu proglašene, a vrijede za godinu dana ili do ranije promjene putem zakona.

Članak o izdavanju sitnog novca, *Novo doba*, br. 175, 9. kolovoza 1919., Odjel serijskih publikacija, SKS

Gradska vijećница u Splitu, Grafička zbirka, SKS

za sitnim gradskim novcem. Poglavarstvo grada Osijeka je, za potrebe isplata radnika, pustilo u optjecaj dvije emisije gradskog novca s rokom važenja do kraja prosinca 1919. U prvoj emisiji tiskane su novčanice od 10, 20 i 50 filira, a u drugoj od 10 i 20 filira. Splitska je općina za potrebe urednog funkcioniranja grada 16. srpnja 1919. izdala novčanice od 10 i 20 krunskih helera na godinu dana.

Gradonačelnik Zagreba dr. Stjepan Srkulj dobio je od ministarstva financija dopuštenje da tiska sitni papirnat novac u iznosu od 200.000

Dvadeset filira grada Zagreba, 1919., HR-DAZG

Zagrebački gradonačelnik dr. Stjepan Srkulj, Zbirka zagrebačkih fotoreporter, MGZ

kruna koji je trebao vrijediti samo na području Zagreba, i to do kraja lipnja 1920. godine.²⁴⁴ Tiskano je 300.000 komada novčanica od deset filira, 600.000 komada novčanica od 20 filira i 100.000 komada novčanica od 50 filira. Troškovi izrade tog novca iznosili su 29.000 kruna. Taj novac, zvan srkuljčići, brzo je stekao veliku popularnost. Nisu prošla ni dva mjeseca od njihova stavljanja u promet, kad je 16. listopada 1919. Gradsко poglavarstvo Zagreba odlučilo tiskati još gradskoga sitnog papirnatog novca. No, do tiskanja nije došlo jer je gradsko zastupstvo uskoro raspušteno i provedeni su izbori za novo zastupstvo, na čije čelo nakon velikih problema s komunistički usmjerenim gradonačelnikom Svetozarom Delićem dolazi inženjer Vjekoslav Heinzel. On je pomogao gradu Zagrebu da prebrodi poslijeratnu krizu i da započne ciklus bujnog razvoja gospodarstva u novoj državi vodeći pametnu politiku prema Beogradu.²⁴⁵

U Hrvatskoj se rabi nostrificirana odnosno žigosana te zatim markirana kruna do siječnja 1923. i u njoj se isplaćuju radničke plaće i činovničke zarade, dok se porezi plaćaju u dinarima. Podcijenjenost krune u odnosu na dinar destabilizirala je političku scenu u Hrvatskoj jer su realne zarade bile mnogo manje nego na području uže Srbije. To je i doba inflacije i samo je Čehoslovačka uspjela uspostaviti umjerenu inflaciju. U Austriji je visoka inflacija bila zaustavljena 20. prosinca 1924., kada je uveden šiling, koji se dugo nazivao "alpskim dolarom", a stabilizirale su se i cijene. Za razliku od Austrije, Njemačka je upravo tada ušla u inflaciju, pa u hiperinflaciju, koja je prethodila pobjedi nacionalsocijalizma.

Palača poglavarstva kr. i slob. grada Zagreba, Zbirka Ivan Ulčnik, Fotografije, HR-DAZG-857

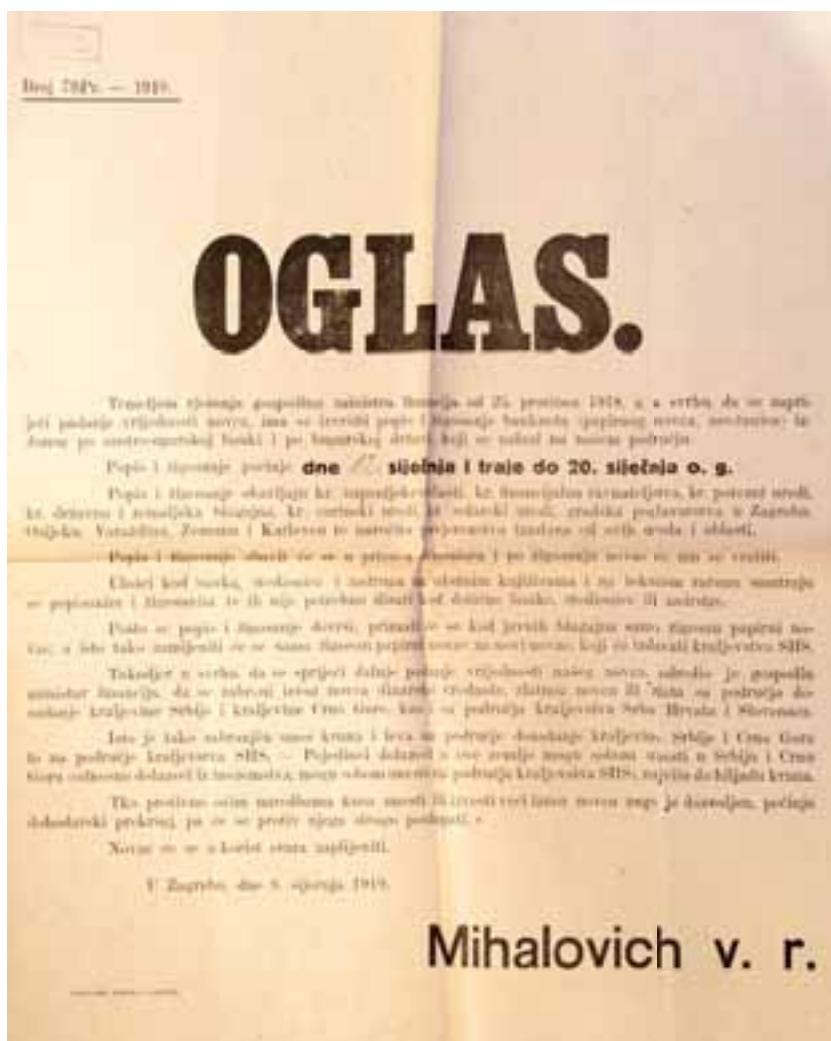
Pedeset kruna, Austro-Ugarska, 1914.,
žigosanih i markiranih u doba Kraljevstva SHS,
Numizmatička zbirka, AMZ

za dinar da se obavlja u omjeru 1 : 1, ali tako da se ne isplaćuje cijela protuvrijednost krune, već samo pola, a za drugu polovinu da se izda potvrda kojom bi se plaćali državni porezi i davanja. Dinar u Srbiji mijenjao bi se, pak, u omjeru 1 : 2.²⁴⁷

S uređenjem pitanja novca u novoj je državi bilo velikih problema. Prva mjera protiv nastavka inflacije bila je nostrifikacija krunskih novčanica žigovima. Međutim, za žigosanje su se upotrebljavali mnogobrojni različiti nekvalitetni žigovi. Ministar financija dr. Momčilo Ninčić naložio je žigosanje krune u vrlo kratkom roku, od 25. prosinca 1918. do kraja siječnja 1919. godine. Žigosanje austro-ugarskih kruna, obavljeno bez dobrih priprema i bez verificiranja žigova i koje je obavljao prevelik broj ureda i bez prave kontrole, bilo je potpuno promašeno i izazvalo je kaos na tržištu novca. U Hrvatsku su se, naime, iz Madžarske unesile krunске novčanice koje su i dalje tiskane u Budimpešti te su naknadno ilegalno žigosane, što je znatno povećavalo količinu novca u optjecaju. Te su nelegalno unesene krune obezvrijedile krunsku monetu u Kraljevstvu SHS.²⁴⁸

Podaci o tome koliko je bilo žigovima nostrificirano krunskih novčanica u Kraljevstvu SHS često su različiti. Prema podacima, koji se najčešće navode, i koje je prihvatile Narodna banka Kraljevstva SHS, do siječnja 1919. žigosano je 5.322.593.215 kruna (Srbija 421.017.405, Banat i Bačka 1.668.536.437, Bosna i Hercegovina 512.122.574,

Hrvatska i Slavonija 1.948.917.241, Slovenija 603.326.472, Dalmacija 163.060.440, Crna Gora 6.612.646).²⁴⁹

Kako se rješenje o zamjeni kruna odlagalo, više iz tehničkih nego iz načelnih razloga (novčanice za zamjenu nisu bile pravodobno izrađene), pokazalo se da je potrebna tehnički bolja oznaka krunskih novčanica, koja se ne bi mogla krivotvoriti. Uvidjelo se, naime, da je žigosanje novčanica bilo nedostatno. Ministarstvo financija Kraljevstva SHS odredilo je da se moraju do tada žigosanjem nostrificirane krunске novčanice markirati. Ministar financija Velja Vukičević naložio je markiranje raznobojnim markicama za različite vrijednosti novca. To je započeto 26. studenog 1919., a završeno 11. siječnja 1920., ali je na osnovi žalbi omogućeno i naknadno markiranje do 10. ožujka 1920.,

Štampanje dinara u Zagrebu. Sve predradnje oko štampanja dinara u zagrebačkoj tiskari i u Rožankovskovoj litografiji, već su skoro dovršene, te se još jedino sada radi na kamenu, s kojega će se dinari stampati. U Zagrebu će se stampati samo note po 20 dinara, a bit će više smedje boje. U prostoru gdje će se novac stampati, bit će smještena dan i noć jaka vojnička i finansijska straža, a prozori će biti providjeni željeznim rešetkama. Osim toga čuvaju cijelu zgradu vojne, tako da bude sigurnost štampanja potpuna.

Oglas o popisivanju i žigosanju banknota,
HR-DAZG-10

Obavijest o tiskanju dinara u Zagrebu, *Vjesnik županije Virovitičke*, br. 7-11, 1919., HR-DAOS

Pola dinara (dvije krune), Kraljevstvo SHS, 1919.,
Numizmatička zbirka, AMZ

a kasnije i za krajeve koji su se postupno vraćali u okvir Kraljevine SHS, a koje su držali Talijani. Novčanice malih vrijednosti od jedne, dvije i deset kruna nisu bile markirane, pa ih narod nije htio uzimati. Pri popisu markiranih novčanica pokazalo se da je na novčanom tržištu znatno više kruna više nego što bi trebalo, a to je bio rezultat različitih malverzacija. To je, dakako, krunu silno obezvrijedilo. Osim toga, bilo je slučajeva da su se skidale markice s jedne nominale i lijepile na drugu, a brojne su krivotvorine poprilično otežale trgovinu izazivajući nepovjerenje i u zemlji i u inozemstvu.²⁵⁰

Podaci i navodi o tome koliko je markiranjem utvrđeno krunskih novčanica u Kraljevstvu SHS često su različiti. Najčešće se navodi da je u novčanom prometu nakon markiranja bilo 5.686,606.730 kruna, što je za 363,606.730 kruna više nego što je bilo žigosano do siječnja 1919. godine.²⁵¹ To znači da se za toliki iznos, ne računajući novčanice od jedne i dvije krune, povećao ukupni optjecaj kruna unošenjem sa strane ili krivotvorenjem žigova. Po uzoru na Čehoslovačku, za 20% vrijednosti tog novca izdavani su bonovi koji su se mogli 1929., dakle u prvoj godini diktature, iskoristiti za plaćanje poreza ili financijskih kazni.²⁵² Nije ispunjeno ni obećanje da će se iz prometa povući novac koji ne udovoljava propisima. Preko Hrvatsko-slavonske zemaljske banke u Osijeku pušteno je ilegalno u promet 300,000.000 kruna iz

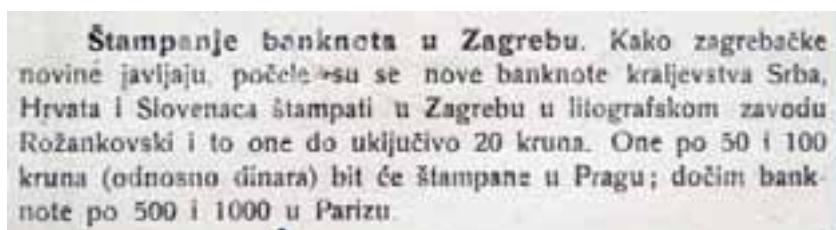
Madžarske, a i država je povukla od Austro-ugarske banke 300,000.000 kruna, no nije ih uništila, već ih je pustila u redovit novčani promet.²⁵³ Madžarska se kruna unosila ilegalno u Kraljevstvo SHS, gdje su je onda lokalne banke žigosalе. Najveća takva malverzacija otkrivena je krajem 1919. u Pečuhu, kada je policija zaplijenila 220.000 nežigosanih kruna pripremljenih za prenošenje u Kraljevstvo SHS, koje su "oprane" preko osječke zemaljske banke. Bio je to veliki skandal i ta je banka već 13. ožujka 1920. na izvanrednoj glavnoj skupštini promijenila ime u Jugoslavenska banka i preselila sjedište u Zagreb, a u Osijeku je zadržala samo poslovnicu. Akciju je proveo Dušan Plavšić, kasnije ravnatelj Jugoslavenske banke u Zagrebu, koji je još kasnije preuzeo Balkansku banku, zbog čije je likvidacije već 1923. godine uništeno više zagorskih veleposjednika.²⁵⁴

U novčanom prometu ostale su, do konačne unifikacije novca, i stare srpske dinarske banknote. Srpskih je dinarskih novčanica krajem 1918. u optjecaju bilo 340,6 milijuna dinara, s podlogom u zlatu i srebru od 79,32 milijuna dinara odnosno 23%.²⁵⁵

Budući da s dinarom nije bilo nikakvih manipulacija, on je postao tražen novac u cijeloj zemlji i njegova je vrijednost stalno jačala, dok je vrijednost krune sve više slabjela. Stalno se spominjalo da je odnos krune i dinara 1914. godine bio 1 : 1, a postalo je jasno i to da je prijedlog dr. Milorada Nedeljkovića da se zamjena obavlja u omjeru 4 : 1 u najmanju ruku neopravdan.²⁵⁶

Ministar financija dr. Velimir Janković progglasio je rješenjem od 31. prosinca 1919. da je službeni omjer dinara u odnosu na krunu 1 : 4 od prvog siječnja 1920. godine.²⁵⁷ Ovo rješenje izazvalo je veliko nezadovoljstvo jer se u Hrvatskoj smatralo da kruna ima veću vrijednost u odnosu na dinar, pa su se mnogi gospodarstvenici smatrali pogodenima jer su izgubili dobar dio svog novca, pogotovo stoga što je ministar financija (1920.) Kosta Stojanović odredio da se porez i sve obvezne prema državi moraju plaćati u dinarskoj vrijednosti bez obzira na to što je novac u Hrvatskoj kruna. Ministar financija (1921. – 1922.) dr. Kosta Kumanudi na isti je način naložio upis unutarnjeg zajma, iskoristivši ga onda isključivo za vojne potrebe i sanaciju prilika u Srbiji.²⁵⁸ Dinar je imao djelomično pokriće u francuskim francima i premda su svi narodi bivše Austro-Ugarske zadržali kao valutu krunu, jedino su Srbi prihvatali frankodinar, koji je brzo poništavao krunu.²⁵⁹

Povlačenje kruna, ali i drugih valuta, iz novčanog prometa bilo je velik posao. Zamjena krunskih novčanica konačno je proglašena 1. veljače 1920. i odnosila se na apoene od 1000, 100, 50 i 20 kruna, a trajala je mjesec dana, različito prema područjima, ali s krajnjim rokom do 3. lipnja 1920. Novim dinarsko-krunskim novčanicama zamijenjeno je ukupno 5.121.611.345,20 kruna, naime za 564.995.384,80 manje negoli je bilo utvrđeno markiranjem.²⁶⁰

Obavijest o tiskanju bankota u Zagrebu, *Vjesnik županije Virovitičke*, br. 5, 1919., HR-DAOS

Filijala Narodne banke u Zagrebu, *Narodna banka 1884. – 1934.*, Beograd, 1935.

Dinarsko-krunske novčanice od 1000 ili 4000, 100 ili 400, 20 ili 80, deset ili 40, pet ili 20, jedan ili četiri i pola dinara ili dvije krune puštene su u promet 1919. Na novcu su bile naznačene i dinarska i krunска vrijednost, pa se zato zovu dinarsko-krunske novčanice.²⁶¹ Sve su te novčanice bile loše kvalitete, pa su se pojavile brojne krivotvorine, koje se nastojalo povlačiti iz prometa i zamjenjivati novim serijama odnosno vrstama novčanica koje su se tiskale od 1922. do 1939. Zamjena tih novčanica bila je vrlo loše organizirana.

Krajem 1920. cirkuliralo je u Kraljevstvu SHS novčanica u iznosu od 3.344.127.710 dinara, a pokriće je iznosilo 64.174.367 dinara u zlatu, 15.540.387 dinara u srebru i 2.088.789 dinara u stranoj moneti te 349.558.936 dinara kod stranih korespondenata. Ukupno je bilo 431.362.479, pa je prema tome ukupno metalno i devizno pokriće svih novčanica iznosilo 12,9% i metalna fondacija nije odgovarala zakonskim propisima.²⁶²

Prvi metalni novac Kraljevine SHS pojavio se 1922. kako bi zamjenio krunske novčanice koje su se koristile u nedostatku sitnog novca. Rješenja o kovanju sitnoga metalnog novca od pet, deset i 25 para donio je Ministarski savjet 23. kolovoza 1920., što je kasnije potvrđeno Zakonom o kovanju sitnoga metalnog novca od nikla i game (legura 95,8% cinka i 1,5% bakra) od 30. prosinca 1921. Ovaj prvi metalni novac Kraljevine SHS imao je naznačenu godinu 1920. i na naličju grb Kraljevine SHS.²⁶³ Kasnija izdanja metalnog novca, iz 1925., 1931. i 1932., Kraljevine SHS/Jugoslavije imala su na licu lik kralja Aleksandra I. Karađorđevića, a na naličju označku vrijednosti i grb Kraljevine SHS/Jugoslavije, odnosno državno znakovlje. Metalni novac od 25 i 50 para te jednog i dva dinara izdan 1938. na licu ima vrijednost i godinu izdanja, a na naličju krunu i naokolo natpis "Kraljevina Jugoslavija". Na nominalama od deset, 20 i 50 dinara prikaz je Petra II. Karađorđevića, a na naličju grb Kraljevine Jugoslavije.

Tiskanje novog novca nije bilo jednostavno jer je Kraljevstvo SHS bilo mnogo veće nego prije Kraljevina Srbija, pa je trebalo i mnogo više novca. Stoga je osnovana Komisija za izradu novčanica Ministarstva financija.²⁶⁴ Uspostavljena je Narodna banka Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, nastala na temeljima stare Privilegirane narodne banke Kraljevine Srbije, osnovane 1883. godine. Svoju je djelatnost proširila 1920. godine na sve dijelove novog kraljevstva te je postala središnjom bankom za poslove s novcem, a preuzeala je i sve poslovnice Austro-ugarske banke.²⁶⁵ Ova je banka trebala postati narodnom bankom za cijelu zemlju već 1919. Međutim, njezino je vodstvo to uvjetovalo likvidacijom zagrebačke Narodne banke, osnovane u proljeće 1918. godine, koja je imala svoje prostorije u Ilici 7 i glavnici od 50,000.000 kruna. I tek kada je odlučeno da ova banka promijeni ime u Slavenska banka te da se izgradi i nova palača podno Schlosserovih stuba, Narodna banka Kraljevine Srbije promjenila je ime u Narodna banka Kraljevstva SHS. Iako je među guvernerima i viceguvernerima tijekom njezine povijesti u međuratnom razdoblju bilo i nekoliko Hrvata, banka je uvijek vodila politiku u interesu beogradske vlade, što je u Hrvatskoj uvijek izazivalo napetosti jer se takva politika sve do 1939. smatrala srbijanskom, odnosno masonskom. Dionice su glasile na ime i većinu od 60.000 dionica te banke imala je Beogradska zadruga, u kojoj je do svoje smrti u Marseillu 9. listopada 1934. glavni dioničar bio kralj Aleksandar I.

Narodna banka (kasnije Slavenska banka) u Zagrebu, FOT-16273, Fototeka, MGZ

Oglas Narodne banke, *Novo doba*, br. 140, 28.
lipnja 1919., Odjel serijskih publikacija, SKS

Karadorđević. Zahvaljujući dobroj kontroli i monopoliziranju među dioničarima po 1935. nije bilo Hrvata.²⁶⁶

Narodna banka u kojoj je primarne dionice imalo 20 srpskih obitelji, uglavnom iz Beograda, osnovana je na temelju Zakona o Narodnoj banci od 26. siječnja 1920. Ta je banka bila i emisijska banka te je političkim mjerama utjecala na kretanje novca u cijeloj zemlji. Do 1923. godine vladala je dvojnost novca, tj. u Srbiji se nije moglo plaćati krunama, već samo dinarom, dok je u ostalim područjima vrijedila nostrificirana kruna, ali nju se stalno obezvrjeđivalo. Pitanje sukcesije bilo je vrlo složeno zbog problema predratnih dugova i onih nastalih za Prvoga svjetskog rata. O njemu se počelo intenzivnije razgovarati 1920. godine. Službeno preuzimanje poslovica Austro-ugarske banke započelo je 1920. u Zagrebu, Varaždinu, Splitu, Osijeku, Ljubljani, Mariboru, Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Zemunu, Novom Sadu, Velikom Bečkereku, Subotici, Pančevu i Vršcu, a završeno je 23. kolovoza 1921.²⁶⁷ No već u svibnju 1920. dogovoren je da poslove Austro-ugarske banke (žiroposlove, poslove blagajne i lombard) preuzme Narodna banka. Dogovoren je prebacivanje zlatnih poluga u ukupnoj vrijednosti od 300,950.640 kruna.²⁶⁸ Zlatne su poluge prebačene iz Beča u Beograd krajem 1922. godine. Godine 1924. završen je proces likvidacije poslova Austro-ugarske banke s Anglo-austrijskom bankom u Beču i Anglo-češkom bankom u Pragu, te je tada postao slobodan i polog od 3,519.230 zlatnih kruna koje su ušle u trezor Narodne banke. Primljeno je i 716.042 zlatnih kruna, što je bio jugoslavenski udio u iznosu od 5,000.000 zlatnih kruna koji su platile Austrija i Ugarska za otkup svoje obveze kod Austro-ugarske banke. No još je postojao sekvestar na nekim svotama.²⁶⁹ Međutim, Narodna banka nije iskoristila to zlato za stvaranje zlatne podloge Narodne banke, već ga je dala Francuskoj kao doprinos stvaranju njezine zlatne rezerve izgubljene u Prvom svjetskom ratu, a zauzvrat je od nje dobila velik zajam. Rješavanje monetarnih odnosa s bivšom Austro-Ugarskom nastavilo se i kasnije, pa su konferencije za sukcesiju održane 1923. u Innsbrucku te 1925. u Pragu. Likvidacijska komisija obustavila je poslovanje u lipnju 1924. godine.

Beogradski finansijski krugovi bili su snažnim vezama povezani s francuskim bankarstvom. Na prostoru Hrvatske napušta se raniji njemački, srednjoeuropski finansijski sustav i zamjenjuje se francuskim. Čak je i u Zagrebu, radi njegovanja ekonomskih veza, osnovana već 1919. godine *D. d. Grand comptoir franco Balkanique* u Strossmayerovoj ulici br. 6. Intenzitet tih veza pokazuje i smještaj *Banque Franco-Serbe* (danas Arheološki muzej) na Zrinjevcu u Zagrebu.²⁷⁰ To je dokaz da je Francuska namjeravala voditi na području naše zemlje važne gospodarske poslove.

Međutim, stabilizacija dinara 1923. praćena njegovim previsokim tečajem djelovala je na stagnaciju privrede, koja se nastavlja i sljedećih godina, ali je tek 1926. prepoznata kao kritični problem na razini države, koji se pokušavao riješiti političkim sredstvima i zaustavljanjem prelijevanja kredita iz Narodne banke Kraljevine SHS u manje banke.²⁷¹ Kreditiranje države i privrede te nestabilnost tečaja dinara na stranim burzama utjecali su na preveliko kreditiranje i količinu novca u optjecaju, pa se počelo misliti o mjerama koje bi stabilizirale monetarne odnose u zemlji. Stoga je smanjeno kreditiranje, čak uz kreditne restrikcije, uravnotežen je proračun za 1923. i 1924. i donesen je devizni pravilnik 1922. Stabilizacija je trajala od 1925. do 1931. godine.²⁷²

Imovina Narodne banke Kraljevine SHS, J. Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, 1929.

Imovina Narodne banke SHS

Godine	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Metalna podloga								
u zlato	74,188,554.62	64,032,287.92	68,337,349.14	72,358,806.35	75,941,499.83	86,113,382.92	88,371,923.10	91,014,725.27
u srebro	16,733,112.50	16,546,411.20	17,276,385.20	17,457,510.20	17,486,290.70	17,513,272.60	17,570,623.60	17,535,849.—
u svinču novčić i u niklu	6,889,247.25	2,935,478.50	1,477,230.75	789,818.75	329,654.55	135,724.71	194,561.04	13,264,925.49
u streljaj moneti	310,431,368.94	268,741,536.14	381,228,088.90	384,535,449.98	366,794,040.43	335,148,510.27	346,392,788.36	230,524,276.41
Ukupno	408,242,253.31	352,233,934.06	438,819,262.99	473,091,291.20	460,452,473.49	450,910,980.30	452,929,896.10	352,339,775.03
Zajmovi								
na sticanje	557,745,271.77	1,471,215,166.43	1,331,713,853.11	1,289,282,930.85	1,207,932,563.17	1,241,934,687.40	1,482,006,440.09	1,470,563,153.80
zalog vrijedan papira	40,197,88.10	99,532,030.20	180,068,083.78	205,710,973.30	163,268,634.73	230,128,259.17	281,123,405.99	253,830,667.63
Ukupno	597,943,156.87	1,520,768,016.63	1,523,681,936.96	1,494,983,904.13	1,371,191,497.92	1,481,059,946.87	1,663,129,846.08	-
Primanja od države								
za otkop kraljevskih novčića po odbrani drž. učlanja u								
zalog	1,267,088,864.11	1,238,193,889.71	1,199,281,678.57	1,186,367,306.76	1,152,923,315.49	1,114,194,106.85	1,072,664,873.70	1,007,429,394.87
po ratu stalne razmjere	300,000,000.—	300,000,000.—	277,120,650.39	257,234,691.20	236,614,966.80	222,338,681.01	188,112,273.06	159,414,373.02
— — privat. razmjere	34,273,406.60	12,119,333.29	85,259,901.24	110,729,121.24	100,691,563.90	110,702,543.90	110,702,543.90	68,410,352.86
— — redovitog kredita								
— — od 1 milijarde	816,821,379.38	967,237,224.46	961,698,574.30	966,355,034.—	966,355,034.—	996,555,034.—	966,355,034.—	966,355,034.—
— — varredni. kredita	2,000,000,000.—	2,000,000,000.—	2,000,000,000.—	2,000,000,000.—	2,000,000,000.—	2,000,000,000.—	2,000,000,000.—	2,000,000,000.—
Ukupno	4,418,213,650.10	4,517,550,447.76	4,524,360,904.21	4,520,685,753.20	4,466,584,881.79	4,413,576,715.76	4,337,834,724.66	4,201,600,554.35
Vrijednost bank. fondova								
rezervnog	1,829,952.50	1,558,200.—	4,175,900.—	5,031,997.—	7,227,011.80	9,303,425.—	10,710,453.50	10,956,921.—
za popeske dividende	—	—	—	—	—	3,910,917.20	22,866,455.—	29,493,500.50
za nekontrolisani	840,382.50	795,320.—	2,355,300.—	2,730,713.50	1,735,233.—	2,287,060.—	2,323,512.50	8,847,821.—
za izdaje astraža	365,000.—	613,200.—	392,000.—	1,093,007.50	1,627,149.50	2,227,505.—	2,663,798.—	2,749,000.50
za ponaganje poljoprivred.	121,288.—	114,600.—	110,780.—	29,143.36	381,950.—	444,550.—	467,420.—	473,267.50
literaturu	105,600.—	136,800.—	129,000.—	121,600.—	178,228.80	206,320.—	261,129.—	307,548.—
Ukupno	3,457,250.—	3,028,420.—	7,062,040.—	8,242,054.—	11,300,572.80	18,379,777.50	40,292,258.—	52,818,358.50
Pensioni fond članovnika	1,955,187.50	4,455,712.—	8,125,480.—	8,807,432.—	11,526,302.—	13,481,737.50	20,359,206.50	24,907,997.—
Bankice nepokretnosti	5,480,584.35	12,063,725.35	29,308,661.30	42,538,722.09	74,018,154.84	79,211,468.56	92,982,541.85	112,770,586.45
Namjedal i prihod	889,268.80	1,484,809.94	2,353,388.29	3,029,496.83	3,667,148.68	2,843,114.59	2,804,269.51	2,867,936.10
Ostave na čuvanje	35,529,487.73	37,672,204.90	40,309,223.74	38,750,617.09	37,241,121.68	38,733,945.85	40,758,149.65	36,416,294.65
Ostave na raznim računima								
— i knaciie	2,206,753,762.97	4,422,583,202.55	4,439,195,728.88	4,640,910,560.01	4,723,966,825.35	5,016,076,261.86	4,940,219,397.88	6,014,839,424.87
Vrijednost zač. dñ. domaća	2,178,337,163.—	2,138,377,163.—	2,138,377,163.—	2,138,377,163.—	2,138,377,163.—	2,138,377,163.—	2,138,377,163.—	2,138,377,163.—
Depot kovanog novca	—	—	—	—	27,234,150.—	28,387,700.—	32,455,700.—	31,115,300.—
Kurs diferenčia	—	—	—	595,481,198.41	726,673,570.53	545,405,554.54	888,361,747.08	702,952,364.29
Razni rezumi	—	—	211,600,287.47	—	—	—	—	—
SVEUKUPNO	9,916,821,794.65	13,011,219,835.19	13,380,593,973.24	13,969,906,291.98	14,053,631,513.73	14,218,461,276.03	14,670,904,714.31	15,398,348,389.88

Filijala Narodne banke u Splitu, *Narodna banka 1884. – 1934.*, Beograd, 1935.

Dr. Milan Stojadinović počeo je 1923. provoditi reforme povezane sa stabilizacijom dinara. On je, naime, ojačao dinar poslije 1923. učinivši ga skupim i stabilnim, što je do 1925. djelovalo na snižavanje cijena. Međutim, zbog loše finansijske politike i dinar je izgubio stabilnost na züriškoj burzi, pa je nekoliko godina vladala velika nestabilnost, koju je trebalo zaustaviti. To je i učinjeno Zakonom o novcu u svibnju 1931. godine. Ipak, to je vrijeme bilo nesretno odabrano jer se većina zemalja pod utjecajem krize odrekla zlatne podloge.²⁷³

Privatne banke i štedionice u hrvatskim zemljama imale su vrlo važnu ulogu u hrvatskom gospodarstvu i njihova brojnost potvrđuje da su ukupna srednja i mala privreda, a ne samo krupna, ovisile o toj povezanosti. Zakonom o Narodnoj banci od 1. veljače 1920. Narodna banka postaje vodećom finansijskom institucijom, koja od države dobiva privilegij da izdaje novčanice. Pod svoju upravu preuzima sve poslovnice bivše Austro-ugarske banke u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Time je Narodna banka došla do poslovnica u hrvatskim gradovima, ali poslovanje na području Hrvatske preuzela je tek kada je promijenila ime u Slavenska banka. No s obzirom na to da je ova banka ipak nastavila obavljati neke svoje poslove, osobito devizne, bila je trn u oku Narodnoj banci Kraljevine SHS, pa ju je 1925. uspjela gurnuti u stečaj. Do 1929. propale su, osim Slavenske banke, i Balkanska banka, koju je vodio dr. Dušan Plavšić, i Srpska zemljoradnička banka. Slavenska banka propada već 1926., iako je bila među najvećim hrvatskim bankama. Na posljednjoj skupštini koju je održala kao Narodna banka u Zagrebu 12. ožujka 1920. njezina čista dobit iznosila je 1,484.661 krunu. Bila je to bez sumnje najperspektivnija banka u Hrvatskoj, a u nju su stizale iseljeničke doznake.²⁷⁴

Najveće banke povezuju se s beogradskim kapitalom. Banke u Hrvatskoj često se spajaju i mijenjaju imena. Hrvatska eskomptna

banka ujedinila se s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom hipotekarnom bankom 1928. u Jugoslavensku udruženu banku. Hrvatska zemaljska banka, osnovana 1909. u Osijeku, promjenila je već 1920. ime u Jugoslavenska banka i preselila se u Zagreb. Prva hrvatska štedionica nije mijenjala ime. Vrlo važnu ulogu imale su gradske štedionice, koje su kao lokalne novčane ustanove uživale povjerenje građana, pa je i Gradska štedionica u Zagrebu, iako osnovana tek 1914., postala već do velike svjetske krize snažan novčani zavod domaćih građana, koji je imao znatnog utjecaja na komunalne poslove grada, a i izgradnju.

Narodna banka odmah nakon preuzimanja poslovica Austro-ugarske banke započela je s upisom novih dionica, ali u zlatu. Dionička glavnica je povećana na 50.000.000 dinara u zlatu. Međutim, od 40.000 dionica do kraja 1920. upisana je samo 4421 dionica jer je emisijski tečaj bio previšok, pa nitko nije htio kupovati dionice po nominiranoj cijeni. Stoga je tek 1921. izdana treća emisija. Ukupan broj dionica bio je upisan 2. ožujka 1922. Narodna banka imenovana je novčarskom bankom i država joj je u tu svrhu dala 300.000.000 dinara s pravom da izdaje novčanice tri puta toliko koliko ima osnove u plemenitim metalima. Narodna banka postala je središnjom bankom i zadržala je taj položaj sve do 1941. regulirajući masu novca u optjecaju i odnos prema devizama.²⁷⁵ Iako Narodna banka nije službeno proglašena državnom bankom, ona je tu funkciju preuzimala pomalo, osobito preko obračunavanja monopolskih i carinskih prihoda, a osim toga kupovala je i devize za račun države. Na taj je način ona postupno, premda je bila privatna institucija, sve više postajala državnom privilegiranom bankom.²⁷⁶

Kako bi pokrila rastuće troškove državne uprave, jugoslavenska se država počela zaduživati. Hrvatska je 1921. dala zajam državi preko svojih banaka veći od 100.000.000 kruna za potrebe željeznica i nabavu ugljena, jer je promet zapao u krizu.²⁷⁷ Očito se više trošilo nego zarađivalo, pa su neki već krajem 1921. prognozirali bankrot države. Dr. Kosta Kumanudi, ministar financija, raspisao je 1921. unutarnji zajam od 500.000.000 dinara, a 1922. godine raspisan je u Americi Blairov zajam od 100.000.000 dolara. Dakako, to je izazvalo dodatno opterećenje stanovništva, a čuvanje krunskih novčanica do početka 1923., koje su prema dinaru imale omjer 4 : 1, snažnije je opterećivalo stanovništvo izvan uže Srbije.²⁷⁸

Iako je Privremeno predstavništvo Kraljevstva SHS počelo djelovati u ožujku 1919., a 1921. godine i Parlament, uredbom od 21. kolovoza 1920. donesen je državni proračun za 1920. i 1921. godinu, koji se zasnivao na dvanaestinama, a ne na realnim prihodima i izdacima, tj. nije bilo moguće sastaviti uravnotežen proračun. Tako je uveden i porez na ratne dobitke, dakle unatrag: u Srbiji su ga plaćali oni koji su imali najmanje 5000 dinara dobitka, a u banskoj Hrvatskoj oni koji su imali najmanje 2250 dinara (9000 kruna). Pri prodaji nekretnina u Srbiji i Sloveniji plaćao se porez od 4%, a u Hrvatskoj od 5%. Živjeti u Hrvatskoj bilo je mnogo skuplje nego živjeti u Srbiji, pa započinje migracija stručnjaka prema Beogradu. Istim finansijskim zakonom određeno je da "prečani" plaćaju istu svotu zemljarine, kućarine i tecivarine (porez od dobitka) 1. i 2. razreda, ali ne u krunama,

Palača Gradske štedionice na Jelačićevom trgu, Obzor, *Spomen-knjiga, 1860. – 1935.*, Zagreb, 1935.

već u dinarima, što znači da su ti porezi bili od 1. siječnja 1920. učetverostručeni. Porezi su se množili jer se plaćao i invalidski porez, a i općinski i gradski prikezi bili su visoki.

Zbog postojanja različitog zakonodavstva Narodna banka, koja je poslovala u skladu sa Zakonom o akcionarskim društvima i bila u nadležnosti Ministarstva trgovine i industrije, bila je u stalnom sukobu s privatnim bankama, koje su poslovale po ugarskom, vrlo liberalnom zakonu i bez kontrole ministarstva, pa su neke posegnule za pranjem novca, spašavajući se tako od udara koji je započeo na krunu obezvrjedivanjem četiri petine njezine vrijednosti. Međutim, i Narodna banka pri preobrazbi Narodne banke Srbije u Narodnu banku Kraljevstva SHS postupala je na osnovi različitih pravila, a prijelazne naredbe bile su površne i nepotpune, pa se to osobito odnosilo na državna zaduženja, zamjenu novčanica kruna i slično.²⁷⁹

Zadržavanje dvostrukosti novca sve do 1. siječnja 1923. i stalno obračunavanje krune prema dinaru kojim se plaćao porez izazivali su teškoće u gospodarstvu i omogućavali snalažljivima bogaćenje, a istodobno dovodili do osiromašenja one koji su štedjeli kao i različite zaklade. Osobito je teško bilo trgovati jer od jeseni 1921. cijela je trgovina bila povezana preko Narodne banke Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno preko izvoznica koje je izdavalо Ministarstvo trgovine u Beogradu. Teško je bilo biti uvoznik u Zagrebu, pa se posezalo za kojekakvim inače nedopuštenim sredstvima, među ostalim i za pranjem novca. U teškoj situaciji našli su se umirovljenici koji su primali mirovine u krunama. Političke su nevolje nakon početnog oduševljenja što je stvorena velika južnoslavenska država brzo rasle potpomognute krizom krune, koja je pogadala ona područja koja su se njome služila.

Žene na radu u tvornici papira, Rijeka, Zbirka fotografija, MGR

Posljedice finansijske pljačke Hrvatske nisu spasile jugoslavensku državu od slabljenja dinara. Taj je fenomen kao ključan za političku nestabilnost naglasio i Mijo Mirković.²⁸⁰ Pad krune povlačio je u propast i dinar. Slabljenje jugoslavenskog novca prouzročilo je veliku skupoču uvezene robe u zemlji, a morale su se povisiti i plaće činovnika jer su državni izdaci neprestano rasli, a to je imalo za posljedicu povećanje poreza, carina, trošarina, biljega, poštarina i vozarina.

Slabljenje krune uzrokovalo je i slabljenje dinara. Hrvatska je kruna prije donošenja Vidovdanskog ustava 1921. vrijedila na burzi u Zürichu četiri švicarska franka i 50 centima, a u studenom 1921. samo 1,35 franaka. Problema je imala i Narodna banka Kraljevstva SHS, jer joj je država dugovala 1920. za njezine usluge na poslovima zamjene novčanica, ali i za tri kredita, 3.283.291.500 dinara, a 1919. taj je dug iznosio samo 601.976.295 dinara. Do kraja 1922. dug je porastao na 4.517.550.448 dinara.²⁸¹ Slabljenje dinara prilično je uznemirilo bankarske krugove. Ministar financija ukinuo je službene tečajeve, pa i devizni odbor, tvrdeći da se uz njih ne mogu obavljati nikakvi poslovi s inozemstvom. Govorilo se o velikim malverzacijama, ali i da je tako nepovoljna situacija samo trenutačna te da se i u Europi govori o tome kako je u zemlji situacija nesređena. Na slabljenje dinara utjecala su još dva činitelja. Prvi je to što je Čehoslovačka odredila da se sve slabije devize izbace iz rezera banke, a to je pogodilo dinar Kraljevine SHS. Drugi je činitelj to što je bivši ministar financija dr. Kosta Kumanudi surađivao s privatnim bankama dopuštajući da sva državna potraživanja prolaze kroz njihove kanale, što je znatno smanjivalo vrijednost dinara Kraljevine SHS. Ministar dr. Milan Stojadinović je izjavio: "Kako se pronose senzacionalne vijesti u stranom svijetu o

Pod zidom (Kaptol, Zagreb), S. Grković,
Fotografija u službi zaštite kulturne baštine,
Zagreb, 2007.

Zemljovid Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,
1922., A. Gavazzi, HPM/PMH 15870

našoj zemlji i o neredovitu stanju naše ekonomije i financija, to će se ovih dana osnovati jedan biro, koji će obavještavati naš i strani svijet o ovim svim našim ekonomskim pitanjima.”²⁸² Spomenuti je ured i osnovan u Beogradu, a u njemu su radili ljudi od najvećeg povjerenja, politički bliski radikalima.

Novac Kraljevine SHS

Uvođenje jedinstvene monete za cijelu državu trebalo je stabilizirati novčani sustav. To se doista i dogodilo. Financijskim zakonom za 1924. i 1925. godinu od 31. ožujka 1924. i Pravilnikom o kovanju novca od 18. studenog 1924. određeno je da se pusti u promet 50.000 zlatnika od 20 dinara, ukupne vrijednosti 1,000.000 dinara. Ti aleksandori bili su iste težine i finoće kao i napoleondori i bili su vrlo traženi. Od nikla je trebalo izraditi 50,000.000 komada od dva dinara u vrijednosti od 100,000.000 dinara, 75,000.000 komada od jednog dinara, tj. ukupne vrijednosti od 75,000.000 dinara, te 50,000.000 komada od 50 para u vrijednosti od 25,000.000 dinara. Ove su kovanice, s naznakom 1925. godine, iskovane u inozemstvu. No zlatnici su pušteni u promet tek 1927. godine.²⁸³

Kada se promijenio vladar, morale su se mijenjati i novčanice. U izrađivanju nekih matrica za taj novac sudjeluju i hrvatski umjetnici.²⁸⁴ Velika se pozornost posvećuje vodenim žigovima i drugim zaštitnim elementima u izradi novčanica, kako bi se onemogućilo njihovo krovotvorene.²⁸⁵

Mnoge banke koje su do 1918. bile u rukama bečkoga i peštanskoga kapitala postaju tada bankama beogradskih bankara jer su oni i u nadzornim odborima i u ravnateljstvima mnogih novčanih ustanova kao i svih važnijih privrednih poduzeća. Uspaničene privatne banke pokušavaju naći vezu s financijašima koji kreiraju finansijsku politiku države te se mnogi pokušavaju uključiti u državni sustav. Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka učinila je nevjerojatnu prilagodbu time što je od nekadašnje madžarske Hrvatsko-slavonske zemaljske banke postala Union banka (Jugoslavenska udružena banka), iza koje je također stajao madžarski kapital.

Mnoge banke mijenjaju ime brišući uglavnom hrvatske oznake. Samo je Prva hrvatska štedionica ustrajala barem na svojem imenu, premda je i ona vodila politiku u dogovoru s Narodnom bankom Kraljevine SHS, što joj je omogućilo daljnji razvoj, a njezin predsjednik Miroslav Kulmer bio je 1930. i 1931. i viceguvernerom Narodne banke.²⁸⁶

Problemi s novcem plijenili su pozornost naših stručnjaka. Tajnik Zagrebačke burze za robu i vrednote (1924. – 1945.) i viceguverner Narodne banke (1935. – 1941.) dr. Ivo Belin pratilo je kretanje novca te o tome izvještavao i mnogo pisao u raznim časopisima. On je redovito u

Pedeset para, Kraljevina SHS, 1925., Numizmatička zbirka, AMZ

Jedan dinar, Kraljevina SHS, 1925., Numizmatička zbirka, AMZ

Grof Miroslav Kulmer, *Narodna banka 1884. – 1934.*, Beograd, 1935.

Palača Jugoslovenske udružene banke u Zagrebu, J. Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, 1929.

Dionica Jugoslovenske udružene banke, Muzej PBZ-a

Novoj Evropi popunjavao rubriku o novcu i kreditnoj politici, analizirajući sve oscilacije u kretanju novca.²⁸⁷ Država nastoji preuzeti financije u svoje ruke i stvoriti uravnotežen proračun, ali to znači povećavanje poreza. Oskar Weismayer, predsjednik Jugoslavenske banke, kritizirao je 1925. rad ministra financija dr. Milana Stojadinovića smatrajući da je dobro to što je dinar stabiliziran u Zürichu, ali smatra da nije potreban prirez na porez ako je ta svota veća nego dohodak, osobito zbog toga što ima mnogo mesta s velikim općinskim nametom. Napada i politiku izvoznih i uvoznih carina govoreći kako je to uništilo mlinarsku industriju te da nije dobro što je ministar gospodarstva i trgovine Ivan Krajač podređen ministru financija, dr. Milanu Stojadinoviću, koji i ne nalazi među tvorničare te ne poznaje situaciju.²⁸⁸ Poreznu je politiku kritizirao i bivši povjerenik Narodnog vijeća SHS Franjo Braum, jedan od najboljih finansijskih stručnjaka u zemlji.²⁸⁹ Sve se mjerilo stranačkom politikom, što je onemogućavalo pošteno poslovanje, pa su se i mnogi židovski trgovci iz Srijema počeli povlačiti u Slavoniju i dalje prema Zagrebu, gdje su radili kao trgovački agenti.

Kako mu je politika išla na ruku, i dinar je počeo dobivati na vrijednosti. No, bilo je to kratkotrajno poboljšanje krajem 1922. godine.²⁹⁰ Ministar financija dr. Milan Stojadinović najjačim razlogom pada dinara smatrao je inflaciju i stavljanje u promet prevelikih količina papirnatog novca. Drugi razlog, prema dr. Stojadinoviću, bio je u pasivnoj međunarodnoj trgovackoj bilanci, jer se više trošilo nego što se privređivalo, više se kupovalo nego prodavalno. Dr. Stojadinović je bio zagovornik politike smanjivanja uvoza robe i zakona o carinama kojima se uvoz smanjuje. Kao treći razlog pada dinara dr. Stojadinović vidi političke prilike i nepovjerenje u državni novac.²⁹¹

Od veljače 1923. konačno je počeo oporavak tečajne vrijednosti dinara. Početkom ožujka 1923. dinar se na švicarskim burzama približio iznosu od šest švicarskih franaka (za 100 dinara). Restriktivna monetarna politika bila je činitelj koji je potpomogao jačanje dinara. Dinar je ponovo ojačao krajem siječnja 1924. godine. Poticaj deviznoj politici dao je pritok stranih deviza u zemlju zahvaljujući novom povoljnem kreditu od 15 milijuna švicarskih franaka koji je iz Basela dobila Državna hipotekarna banka. Početkom rujna 1924. osjetan

je rast dinara. Bila je to posljedica rasta izvoza, kao i konačnoga korištenja deviza na osnovi Blairova kredita za intervencije na tržištu. Pad Davidovićeve vlade u listopadu 1924. nije ugrozio ovu pozitivnu tendenciju. Početkom 1925. moglo se već dobiti šest švicarskih franaka za 100 dinara. No, povećavanjem vrijednosti dinara u inozemstvu, za razliku od vrijednosti dinara u zemlji, smanjena je konkurentnost nacionalnoga gospodarstva. Precijenjenost dinara, čiji su efekti već postali vidljivima, postala je problem s kojim će se nacionalno gospodarstvo suočavati još mnogo godina.²⁹²

Od 1923. ulagani su veliki napori u povećanje izvoza, pa je sljedećih godina on bio veći od uvoza. Ipak, to je imalo i lošu stranu: zbog skupog dinara izvoz se počeo usporavati. Ušlo se u fazu deflacije, koju je narod teško podnosio jer je propalo mnogo poduzeća sa slabim kapitalom i Hrvatska je na to reagirala kao na političku krizu jer je nestašica zaustavila mnoge akcije i otežala situaciju u privatnom bankarstvu, s obzirom na to da se više nisu mogli dobiti krediti od Narodne banke. Čak je i država štedjela na svim poljima, pa se zaduženost države kod Narodne banke smanjila, iako je u međuvremenu dinar prolazio i pad i stagnaciju i rast. Dr. Milan Stojadinović ustrajava na privilegiranom državnom bankarstvu. Državni se novac čuva u Privilegiranoj hipotekarnoj državnoj banci, koja proteže svoje poslovanje 1927. kao obvezno i na područje Hrvatske, a osim toga stvaraju se privilegirane banke za obrt 1927. i za agrar 1929. godine. Te privilegirane banke, u kojima je znatan udio imala država, trebale su umanjiti utjecaj privatnih banaka i smanjiti političke tenzije zbog podjele najvažnijih društvenih slojeva, seljaka i obrtnika.

Jedna četvrtina dinara (25 para), Kraljevina SHS, 1921., Numizmatička zbirka, AMZ

Stabilizacija dinara Kraljevine Jugoslavije 1931.

Tijekom Velike ekonomске krize privatne su banke u potpunosti zakazale. Nisu mogle ispunjavati svoj zadatak, tj. privredi dati na raspolaganje gotov novac kako bi se mogla razvijati. One koje su to činile zbog nepovezanosti banaka došle su u uvjetima nestabilnoga gospodarskog poslovanja u tešku situaciju. Velika ekonomski kriza i slom privatnog bankarstva otkrili su svu njihovu krhkost i slabost. Povjereni novac štedišta nije bio osiguran od gubitaka i s općeprirednoga gledišta privatno je bankarstvo zakazalo, a ono državno nije htjelo pomoći sanaciji privatnih banaka sve do trenutka kad su one posve osiromašile i izgubile onu ulogu koju su imale u hrvatskom gospodarstvu.

Na tržištu nije bilo slobodnoga dobrog novca, a država je spoznala da može protivno kreditno-političkom *laissez faire* preuzeti nadzor ne samo tržišta novca nego i kredita, što je činila preko Narodne banke i Privilegirane državne hipotekarne banke. Krediti tih dviju državnih banaka prema privatnim bankama su zatvoreni, što je stvorilo silne potrebe za novcem u privatnom bankarstvu i većinu banaka dovelo pred stečaj. Ipak, jedan je dio banaka izbjegao stečaj zatraživši zaštitu od države u obliku proglašavanja moratorija isplate uštede štedišama, premda je to imalo poreznih posljedica za srednji sloj, koji je svoju uštedu držao u privatnim bankama.

Vlaška ulica, Zagreb, V. Horvat, UZKB – F, Ministarstvo kulture

Zakonski okvir za provođenje stabilizacije dinara 1931. bili su sljedeći akti doneseni te godine: Zakon o novcu Kraljevine Jugoslavije od 11. svibnja, Ugovor za izvršenje Zakona o novcu između države i Narodne banke od 13. lipnja, Zakon o Narodnoj banci od 17. lipnja i Statut Narodne banke od 25. lipnja.²⁹³ Tim je propisima određeno da glavni cilj Narodne banke treba biti održavanje stabilnosti i sigurnosti novca uz ostale regulatorne funkcije u vezi s novcem, a kreditiranje privrede druga je funkcija. Dinar je morao odgovarati vrijednosti težine 26,5 miligrama čistog zlata. Prihvaćen je francuski novčani sustav, u kojem pokriće novčanica i obveza po viđenju (a vista) iznosi 35%, od čega 25% u zlatu, a 10% u devizama. Država je zbog međunarodnog pritiska morala provesti stabilizaciju novca.²⁹⁴ Stabilizacija novca bila je imperativ tadašnjeg vremena i provedena je na jedini mogući način, premda u najnezgodnije vrijeme, u doba kulminacije Velike ekonomске krize. Odljev deviza zabilježen je prvi put 1930. kao posljedica poremećaja na sjeverno-američkom tržištu, a nastavio se 1931. u smislu povlačenja stranoga kapitala. Početkom 1931., u roku od dva

Sajmeni dan s vozovima sijena, Zagreb, V. Horvat, UZKB – F, Ministarstvo kulture

Luka i brodogradilište, Kraljevica, G. Szabo, UZKB – F, Ministarstvo kulture

Brodovi i vodenice na Savi kod Slavonskog Broda, M. Smokvina, *Hrvatska na povijesnim fotografijama*, Rijeka, Zagreb, 2001.

Savska obala, Zagreb, B. Paušek, UZKB – F,
Ministarstvo kulture

do tri mjeseca, došlo je do odljeva deviza za gotovo 300,000.000 dinara. Na novčane prilike Kraljevine Jugoslavije utjecali su slom Wiener Kreditanstalta, velikoga bečkog novčanog zavoda, zatim Huverov moratorij od 20. lipnja 1931. za njemačke reparacije i ratne dugove, čime je smanjen priljev deviza za 450,000.000 dinara godišnje neto. Usljedio je događaj koji je svuda u svijetu izazvao nepovjerenje prema valuti. Bilo je to napuštanje zlatne podloge u Engleskoj, 21. rujna 1931.²⁹⁵ Dolazi do sloma Prve hrvatske štedionice zbog naglog povlačenja novca *Bank pro Čehy a Moravi* i novca štediša, premda je zatražen moratorij. Nakon toga povjerenje štediša u štednju izgubljeno je. Moratorij su zatražile i mnoge druge banke. Iznimka je Gradska štedionica u Zagrebu, koja nije bila zahvaćena krizom 1932. godine i iza koje je stajao kapital gradske općine Zagreba.

Ravnoteža u zemlji bila je poremećena jer su državne i privatne banke vodile tih rat, iz kojeg, dakako, izlaze kao pobjednici privilegirane

Gradski trg, Požega, M. Smokvina, *Hrvatska na povijesnim fotografijama*, Rijeka, Zagreb, 2001.

Pod zidom, tržni prostor, Zagreb, S.
Grković, Fotografija u službi zaštite
kulturne baštine, Zagreb, 2007.

Ukopavanje temelja za novu tržnicu Dolac, Zagreb, V. Horvat,
UZKB – F, Ministarstvo kulture

državne banke, pa i Narodna banka Kraljevine Jugoslavije. Ukupno novčano poslovanje postaje tada krajnje štedljivo. Privatne banke u Hrvatskoj, osobito Prva hrvatska štedionica, nisu se nikad oporavile od tog sloma. Prva hrvatska štedionica prestaje financirati privredu, što se odrazilo na ukupan gospodarski razvoj hrvatskih prostora. U službu državnih banaka stavili su se najbolji novčarski eksperti. Dušan Plavšić imenovan je za kontrolora nekih najvažnijih banaka u Hrvatskoj, koje su bile zaštićene. On je sastavio opširne izvještaje o radu tih banaka i posao ih Narodnoj banci Jugoslavije.²⁹⁶ U doba Velike gospodarske krize cijela je privreda bila u rukama države, na što je svakako utjecao proces u Njemačkoj, gdje je državni kapitalizam, odnosno politika *Reichsbank* (Njemačka banka), postao glavnim činiteljem ratne njemačke konjunkture.

Kako bi oživjela gotovo posve umrtvljeni izvoz, Kraljevina Jugoslavija sklopila je 1932. klirinški sporazum s Austrijom o izvozu i uvozu, pa se tako razmjenjivala roba i povremeno se obavljalo poravnanje. To je osobito velike razmjere poprimilo pri sklapanju trgovačkog ugovora s Trećim Reichom, koji je potraživao sve naše viškove, pa i više od toga, što je imalo za posljedicu nestašicu i skupoću određene robe, ali i izlazak zemlje iz krize. Od travnja 1932. Narodna banka jedina je imala pravo otkupljivanja i prodaje stranih valuta i deviza, a to je zapravo značilo da se i Jugoslavija odrekla zlatne osnove svojeg novca i putem prima, sličnog ažiju, regulirala promet novca.²⁹⁷

O krizi našeg novčarstva održan je niz sastanaka i tribina. Napisan je i velik broj rasprava.²⁹⁸ Tako je Plavšić napisao nekoliko elaborata o sanaciji novčarstva, pa se vodila i opširna diskusija. Plavšić je 1933. objavio tri rada o krizi našeg novčarstva i to ga je osposobilo za sanaciju

zagrebačkih banaka, jer vlasti nisu mogle zatvarati oči pred činjenicom da je riječ o velikom financijskom stručnjaku. U Zagrebu je u ožujku 1933. održano nekoliko tribina privrednika, na kojima se vrlo oštro kritizirala postojeća monetarna i fiskalna politika.²⁹⁹ Velika gospodarska kriza u svijetu pogodila je ponajviše banke. No u nas imamo drugaciju stvarnost. Narodna banka Kraljevine Jugoslavije silno je ojačala i potisnula pokrajinske banke, a slomom Prve hrvatske štedionice u Zagrebu u jesen 1931. uništila je trajno moć te najveće novčarske institucije na jugoistoku Europe. Dakako da dolazi do iznimno velikog pada cijena, niske rentabilnosti nekih privrednih grana, primjerice drvne industrije, ali glavno je obilježe poslovanja novčarstva to što su privatni novčarski zavodi postali nelikvidnima i što sve više jača moć države koja se u sve miješa, jednako u industrijsku proizvodnju i u izvoz. No izvoz opada zbog visoke cijene dinara koja je određena Zakonom o novcu u svibnju 1931., dakle u doba sloma privatnih banaka. Doba diktature iskorišteno je za pretvaranje Beograda u financijsko i gospodarsko središte zemlje. Privatno bankarstvo ne može se obraniti od diktature koja je zahvatila i bankovni sustav. Pod zaštitom Narodne banke stvaraju se velike novčane institucije ili se preuzimaju postojeće. Tako je Anglo-austrijska banka preuzela Hrvatsku eskomptnu banku. Hrvatska banka u Zagrebu izaziva zanimanje banke *Banca Commerciale Italiana*. U to doba strani kapital upravlja s dvanaest velikih banaka,

Administrativna podjela Kraljevine Jugoslavije, 1930., M. Šenoa,
HPM 32004

među kojima je Union, Jugoslavenska banka, Sveopći jugoslavenski bankovni savez, Hrvatska opća kreditna banka, Hrvatska banka, Prva hrvatska obrtna banka, Komercijalna banka, Jugoslavenska kreditna banka, Jugoslavensko industrijalna trgovačka banka. Privilegirani su samo državno bankarstvo i državna poduzeća. Ministar financija je zatražio da se provede etatizacija i Narodne banke jer je smatrao da je neprimjereno da ona zbog teškoća u privredi ostane u rukama nekoliko beogradskih obitelji. Međutim, ta akcija nije provedena zbog žestokog otpora beogradske financijske elite. Domaći privatni bankari u Hrvatskoj su nezadovoljni, a nezadovoljni su i privrednici, što dolazi do izražaja na zasjedanju Trgovačke komore, no to je i razumljivo jer je Beograd tijekom diktature težio za centralizacijom bankarske i uopće gospodarske moći u Beogradu, a to nije bila posljedica utjecaja Velike ekonomske krize na Hrvatsku, već posljedica politike Beograda prema pokrajinama. U centraliziranoj državi vodila se regionalna politika zasnovana na nacionalnosti. Srbi u Hrvatskoj, koji su većinom bili suradnici Svetozara Pribićevića, koji je u to doba morao emigrirati, jednako su Beogradu nepodobni kao i Hrvati, te su i jednakо nezadovoljni. Nacionalno pitanje bilo je posve odbačen problem, ali to ne znači da je bilo riješeno. Naprotiv, otpori su sve više jačali, a netrpeljivost je postajala sve većom.

Banaka i štedionica još ima previše, što rezultira njihovom malom kreditnom i poslovnom moći. Uredba o zaštiti zemljoradnika iz 1932. trebala je zaštititi i novčarske institucije od potpune propasti, jer je njihova povezanost bila neosporna. Međutim, to je bio spas samo do 1937. godine. Seljaci su se tada počeli izvlačiti na račun povećanja cijene pšenice, kukuruza i osobito stoke, ali je uredba o likvidaciji seljačkih dugova prenijela zemljoradničke zajmove s hrvatskih privatnih banaka na Privilegiranu agrarnu banku 1937., što je silno umanjilo poslovanje malih štedionica i one su zapravo životarile ili su se potiho gasile.

Potkraj razorne velike krize pojavljuje se na našem financijskom polju jedan novi činitelj, a to je Njemačka banka, na čelu s dr. Hjalmarom Schachtom, koji je 1934. uveo kupnju svih viškova naše države putem kliringa, tj. platnog obračuna uvoza i izvoza između Njemačke i Kraljevine Jugoslavije. Bio je to "Drang nach Osten" u okviru njemačkog *Grosswirtschaftsrauma*.⁵⁰⁰ Schacht je počeo otkupljivati dionice i vrijednosne papire zapadnoeuropskih tvrtki, francuskih, talijanskih, belgijskih, austrijskih i madžarskih, postajući tako većinskim vlasnikom najvećih jugoslavenskih tvornica i banaka, osobito onih koje su imale neke veze s ratnom opremom. Na taj je način Treći Reich utjecao i na strukturu našega financijskoga kapitala, ali i na strukturu naših tvornica, jer se osnivaju samo tvornice za koje je bila zainteresirana ratna privreda Njemačke, a to su solane u Tuzli, pogoni za preradu drva u Drvaru, rudnik željeza u Ljubiji, Zenici itd. Rijetko se pruža zaštita zanatskim djelatnostima. Privatna poduzeća postaju izvozna samo ako su u iznimno dobrim vezama s vlastima, što na određeni način dovodi do koncentracije privredne moći u rukama malog broja privrednika koji su bliski vlasti, tj. do državnoga kapitalizma. Nakon atentata i smrti kralja Aleksandra I. Karađorđevića u Marseillu postavljeno je na vlast namjesništvo koje je trebalo upravljati državom umjesto malodobnog prijestolonasljednika Petra

Deset dinara, Kraljevina Jugoslavija, 1931.,
Numizmatička zbirka, AMZ

II. Karađorđevića. Zemlja je bila izložena snažnom pritisku i Zapada i Njemačke, a u laviranju između ta dva bloka zemlja se nije mogla gospodarski stabilizirati. Francuzi i Englezi izvlače sirovine, a Nijemci i sirovine i radnu snagu plaćajući to kliringom.

Nova financijska politika

U tom razdoblju svaka je država bila upućena sama na sebe i na bilateralne sporazume. Nestaje jedinstvenoga monetarnog sustava. Novo se uređenje naziva Rooseveltovom politikom valutne manipulacije, a zahtijeva iznimnu sposobnost financijskih stručnjaka. Taj je sustav bio u suprotnosti s korporativnim novčanim sustavom u Italiji i autorativnim sustavom u Njemačkoj, gdje je Reichsbanka preuzeila potpunu kontrolu nad valutnim tržištem.

Ljubomir Kosier izvještava o stanju novčanog tržišta. Sličnim se poslovima bave i Dušan Plavšić i dr. Ivo Belin. Vrijedan je spomena i Eugen Mautner, brat Maxa Mautnera, inicijatora Zagrebačkog zabora 1909., koji je smatrao da je privredna propaganda vrlo važna za razvoj gospodarstva. Mautner prenosi ideje koje su nastale i o kojima se diskutiralo u Zagrebu u beogradske listove. Valja spomenuti i urednika časopisa *Narodno blagostanje* Velimira Bajkića. Svi su ti ekonomisti i financijski stručnjaci smatrali da je stvaranje Jugoslavije korisno i da su pogreške na tom putu, pa i na području financija samo prolazna faza. Tek s dolaskom dr. Milana Stojadinovića na mjesto predsjednika Vlade u lipnju 1935. godine započeo je novi financijski ciklus i izmijenjena je privredna politika koja se sve više vezala uz Treći Reich i kliring.³⁰¹

Na züriškoj burzi 1934. za sto dinara moglo se dobiti sedam švicarskih franaka. Godine 1935. određeno je da samo 20% bančinih obveza po viđenju treba biti pokriveno zlatom u rezervima Narodne banke, a smanjen je i postotak pokrića obveza s 35% na 25% u zlatu i devizama. Međutim, 1936. dolazi do devalvacije švicarskog franka, pa se za 100 dinara moglo dobiti deset švicarskih franaka.³⁰²

Nakon smrti kralja Aleksandra I. Karađorđevića trebalo je izmijeniti i postojeći novac. Na temelju Zakona o povlačenju iz optjecaja staroga novca i o kovanju novoga metalnog novca, koji je donesen tek 31. srpnja 1937. na Narodnoj skupštini u Beogradu, trebalo je sukcesivno povlačiti stari metalni novac i postupno puštati novi, s tim da se stari novac mogao zamijeniti još šest mjeseci nakon uvođenja novog novca. Bilo je određeno da se izda srebrni novac od 20 dinara u iznosu od 500,000.000 dinara i 50 dinara u iznosu od 800,000.000 dinara s likom kralja Petra II. Karađorđevića, nikleni novac od deset dinara u ukupnom iznosu od 250,000.000 dinara te sitan novac od legura u iznosu od 312,000.000 dinara.³⁰³ Na Topčiderskom brdu u Beogradu u rujnu 1938. započela je s radom kovnica novca te se moglo ubrzano pristupiti primjeni Zakona o povlačenju staroga i kovanju novoga metalnog novca. Osim zlatnika iskovanih 1925., koji se nisu povlačili iz upotrebe, trebalo je kovati novi srebrni novac od 20 i 50 dinara. Kovance od deset dinara bile su od nikla, kovance manjih vrijednosti od 0,25 dinara od bronce, a kovance od pola, jednog i dva dinara od legure aluminija i bronce. Natpis je bio na latinici i na cirilici na svim vrijednostima, a izradio ih je medaljer i kipar

Jedan dinar, Kraljevina Jugoslavija, 1938..
Numizmatička zbirka, AMZ

Dr. Vlatko Maček, HPM/MRNH C 3296

Frano Meneghelli Dinčić. Na najvećim nominalama, srebrnom novcu od 20 i 50 dinara, bilo je na obodu ispisano: "Bog čuva Jugoslaviju". Na licu se nalazio lik kralja Petra II. Karađorđevića, a na naličju državni grb. U promet je do 1940. stavljeno kovanica u ukupnoj vrijednosti od 1.862.000.000 dinara.³⁰⁴

Politička scena potresena je gospodarskim problemima. Dr. Vladko Maček, predsjednik Hrvatske seljačke stranke, traži da se gospodarstvo uravnoteži s obzirom na regije i narodne potrebe, pa traži od dr. Rudolfa Bičanića da napiše knjigu *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja*. Međutim, dr. Rudolf Bičanić objavljuje i knjigu *Pogled iz svjetske perspektive* tražeći da se vodi više računa o izvoznoj politici Jugoslavije i o njezinu položaju među evropskim državama.³⁰⁵

Knjiga dr. Rudolfa Bičanića *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja* (Zagreb, 1938.) nastala je na Mačekov zahtjev, a na osnovi onoga što je ostavio Josip Predavac. Dr. Rudolf Bičanić pokušao je "znanstveno utemeljiti" hrvatske zahtjeve za političko preuređenje Hrvatske, tvrdeći da je Hrvatska ekonomski podjarmljena zajedno sa Slovenijom, Bosnom i Vojvodinom. Smatrao je da se to može izmijeniti preko državnih mehanizama, a osobito na finansijskom području jer središte ekonomske moći ne mora biti Beograd, to može biti i Zagreb. Dr. Rudolf Bičanić vrlo je vješto svoju knjigu podijelio na tri dijela. U prvom je dijelu ustvrdio da je Kraljevina Jugoslavija višenacionalna država s relativnom srpskom prevlašću, ali je pokušao pokazati što je Hrvatska unijela u novu državu raspravljujući i o predratnim dugovima i o pretjeranom zahtjevu brze obnove Srbije poslije rata, a zatim pokazuje što se dogodilo s krunom pri zamjeni u dinar. Drugi dio nosi naziv "Priča o državnom i narodnom jedinstvu ili srpska hegemonija kao sistemu". U njemu je autor analizirao u tri odjeljka kako srpska birokracija pomoću nasilja i korupcije finansijski vlada zemljom. Posebnu je pozornost posvetio državnim ulaganjima u vojsku i poslovanje državnih poduzeća i banaka, ustvrdivši da je država postala najveći poslodavac, ali i najveći ulagač, najveći kupac, najveći trgovac, vlasnik telekomunikacija i prometnih sredstava. Hrvatskoj su državne banke oduzele akumulirani kapital. U trećem i zaključnom poglavju, pod naslovom "Posljedice i perspektive ili pokušaji srpskog imperijalizma", savjetuje da se vlast reformira i da se prestane sa sustavnim izrabljivanjem hrvatskih i "prečanskih" krajeva. Ipak, ne bismo se mogli složiti baš u svemu s njim, jer bilo je i u radikala pokušaja da se što bolje uredi gospodarsko stanje u državi. Pokušaj osnivanja Državnoga privrednog vijeća predugo se odugovlačio i to se pitanje nikako nije rješavalo te se privreda nije povjeravala istaknutim privrednicima. Neki srpski političari predlažu dijalog, dok drugi prelaze šutke preko cijelog pitanja smatrajući ga "politikom". No u svakom slučaju Bičanićeva je knjiga potaknula i Slovence na zauzimanje čvrstih stajališta.³⁰⁶ U međuvremenu je dr. Rudolf Bičanić postao visoki državni činovnik, pa je i sam mogao utjecati na jugoslavensku gospodarsku politiku, što je imalo veze s podržavljenjem Narodne banke Jugoslavije 1940. godine.

Pitanjem novca bavili su se mnogi finansijski stručnjaci iz Hrvatske, od Zlatka Herkova do Ive Belina. Problemom novca bavio se i Jozo Tomašević, koji je 1932. doktorirao u Baselu s tezom o državnim

dugovima Jugoslavije. Radio je u Narodnoj banci Jugoslavije i objavio u Zagrebu 1935. knjigu *Financijska politika Jugoslavije 1929. – 1934.*, a 1938. knjigu *Novac i kredit*. Predgovor Tomaševićevoj knjizi *Novac i kredit* napisao je Ivo Belin, jedan od najboljih poznavatelja kretanja novca u međuratnom razdoblju u Jugoslaviji.

Iako je bilo pozitivnih naznaka, odnosno pokušaja mijenjanja zakona nabolje, političke su prilike u svijetu unosile i u našu zemlju nesigurnost i destabilizirale svaki pokušaj sanacije državnoga i gospodarskog poretku. Danas donesena odluka već je sutradan bila zastarjela i nije funkcionalala na svjetskom tržištu, pogotovo zbog toga što je Liga naroda gubila moć zbog neuspjelih i slabih intervencija u ratovima, a dogovor na svjetskoj razini zamijenili su bilateralni ugovori često protkani političkim simpatijama. Dr. Milan Stojadinović uspio je 1937. urediti novčano tržište. Takvo je stanje trajalo samo do 1939., kada na novčano tržište počinju utjecati Münchenski sporazum i propast Čehoslovačke kao samostalne države kao i talijanska okupacija Albanije.

Banovina Hrvatska i monetarna politika uoči Drugoga svjetskog rata

Sredivanje novčanog tržišta u Kraljevini Jugoslaviji trajalo je samo malo više od godine dana. Događaji na međunarodnom planu imali su snažan utjecaj na novčano tržište. Okupacija Čehoslovačke i Albanije prisilila je Narodnu banku Kraljevine Jugoslavije da već u svibnju 1939. iznese veći dio zlatnih rezervi u Englesku i da ga deponira u *Bank of England* u Londonu i *Federal Reserve Bank* u New Yorku.

Karta Banovine Hrvatske, 1939., Z. Špoljar, HPM/
PMH 31917

Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, HPM/
MRNH 27216

Na ovo su odmah reagirali i štediše, koji su počeli povlačiti svoje štedne uloge iz svih banaka, a Narodna banka Jugoslavije odobrila je potrebna sredstva za normaliziranje odnosa na novčanom tržištu. No, u rujnu 1939. započinje Drugi svjetski rat, a s njim i opća finansijska kriza u Kraljevini Jugoslaviji. Štediše ponovo hrle na šaltere banaka i izvlače svoj novac.

Država je morala započeti s posebnim mjerama, pa 28. kolovoza 1939. donosi odluku o vezivanju dinara za američki dolar na osnovi paritetnog tečaja od 55 dinara za američki dolar. Američki je dolar uzet za osnovu ove stabilizacijske mjere jer je bio najstabilnija valuta. Potom je donesena Uredba o praznicima za novčane ustanove i burze, pa te ustanove, kao ni nedjeljom, nisu radile još četiri dana u tjednu. Uredba o isplatama uloga kod novčanih zavoda donesena je 7. rujna 1939., pa su se veće svote mogле podići samo ako se to prethodno dogovorilo, a za podizanje osobito velikih svota bilo je potrebno to najaviti tri mjeseca unaprijed. O svakom podizanju uloga morala je biti obaviještena Narodna banka Kraljevine Jugoslavije. Iznošenje zlatnih rezervi iz Jugoslavije nastavilo se i tijekom 1940., pa se u trenutku napada Trećeg Reicha na Kraljevinu Jugoslaviju u trezorima Narodne banke nalazila neznatna količina zlata.³⁰⁷ Razbuktavanje rata, ulazak Amerike u rat i događaji u svijetu odražavali su se i na Kraljevinu Jugoslaviju.

Početkom 1940. tržište novca donekle se stabiliziralo jer je postojalo uvjerenje da će Kraljevina Jugoslavija izbjegći međunarodni sukob svojom "mudrom politikom nemiješanja", odnosno laviranja, kakvu je oduvijek savjetovao dr. Vladko Maček. Međutim, ova je politika, prema izjavi ministra financija Jurja Šuteja, člana HSS-a, podrazumijevala znatne intervencije na novčanom tržištu i u gospodarstvu.³⁰⁸ Mogućnost održavanja neutralnosti iskazala se tek početkom 1940. godine, kada je poslanikom u Berlinu imenovan Ivo Andrić.

U međuvremenu su dugovi Vlade kod Narodne banke rasli. Naime, Vlada Kraljevine Jugoslavije ovlastila je Narodnu banku da izda u kolovozu 1939. obveznice narodne obrane u vrijednosti od 600.000.000 dinara, a samo mjesec dana potom u rujnu 1939., kada je rat već počeo, ali i kada je stvaranje Banovine Hrvatske postalo realno, odobrila je vojsci "izvanredne nabavke" i ovlastila ju da kupi stoku i vozila do vrijednosti od 300 milijuna dinara.³⁰⁹ Međutim, krajem ljeta 1940. pokrenuto je u Kraljevini Jugoslaviji pitanje pretvaranja Narodne banke kao dioničkog društva u državnu banku, za što su se zalagali osobito hrvatski ekonomisti dr. Rudolf Bićanić, August Košutić, Ante Malbaša i, dakako, dr. Juraj Šutej, prijeteći da će osnovati svoju Narodnu banku Banovine Hrvatske pozivajući se na njezinu autonomiju.³¹⁰ Dotad je Narodna banka Kraljevine Jugoslavije imala dioničku glavnici od 180.000.000 dinara, podijeljenu u 60.000 dionica, vrijednih po 3000 dinara. Od tri ponuđene opcije podržavljenja banke prihvaćena je ona koja je predviđala povećanje bančina osnovnoga kapitala za 120.000.000 dinara, s tim da bi državne ustanove imale većinu, tj. 52% dionica. Uredbom o izmjenama i dopunama Zakona o Narodnoj banci Kraljevine Jugoslavije dogovoren je da će se povećanje dioničkoga kapitala provesti putem državnih obveznica koje će izdati Državna hipotekarna banka.³¹¹ Bilo je dogovoren da najveća moguća

dividenda na te dionice bude 6%, a ako dobit bude veća, razlika treba pripasti državnoj blagajni. Ovo podržavljenje Narodne banke unijelo je novost u njezino poslovanje. Pojedini su dioničari mogli ući u upravu ne na osnovi broja dionica, već jedino na osnovi ukaza koji trebaju potpisati predsjednik Ministarskog savjeta i ministar financija. Uredba o izdavanju bonova (obveznica) donesena je 18. studenog 1940., pa se s tom uredbom ušlo u hiperinflaciju. Tržištem su sve više cirkulirale papirnate novčanice koje su se izdavale bez pravog pokrića, navodno za financiranje vojne obrane, pa iako je odaziv na upis bio slab, količina novčanica u optjecaju povećala se. Posredovanjem Državne hipotekarne banke Narodna banka izdala je bonove narodne obrane u iznosu od 3.378.000.000 dinara, ali je do kraja 1940. otkupljen samo manji dio.³¹² Sve je to pothranjivalo inflaciju, koja je počela nagrizati novčani sustav. Zaduživanje države zbog izvanrednih potreba izazvalo je duboku krizu u cijelom privrednom mehanizmu, što je bilo praćeno

Hrvatski dnevnik, HPM/MRNH T 10620

porastom cijena, oskudicom hrane i snažno izraženom socijalnom i gospodarskom krizom, za koju se nerijetko krivilo Banovinu Hrvatsku.

Kako bi Banovina Hrvatska mogla uspješno djelovati, u članku 3. Uredbe o Banovini Hrvatskoj (donesene 26. kolovoza 1939.) navedeno je da joj treba osigurati potrebnu financijsku samostalnost. Dakako, ne i poseban novac. Ta se samostalnost treba sastojati u samostalnom prikupljanju određenih prihoda i raspoređivanju tih sredstava, pri čemu se u tom krila zamka jer su bili predviđeni novi porezi za financiranje poslovanja banske vlade i njezinih uredaba. No Uredbom je bilo objavljeno i da će se posebnim uredbama odrediti detalji što će od državnih fondova, imovine i dugova pripasti Banovini Hrvatskoj. To je bilo vremenski nedefinirano, osim što je rečeno da će se krediti predviđeni u državnom proračunu za 1939. i 1940. prenijeti Banovini, a ako to ne bude dovoljno, dodjeljivat će se naknadni krediti.

Državna obveznica Kraljevine Jugoslavije, 1939.,
Muzej PBZ-a

Takva finansijska nedorečenost stavila je Banovinu Hrvatsku u vrlo neugodnu situaciju, pa je ona zapravo bila poludržava bez sigurnih i stalnih prihoda te je odmah morala započeti s propisivanjem prikeza. Tako je hrvatska "samouprava" bila u početku obilježena "banovinskim nametom", dok je porez, kao i prije, odlazio u Beograd.³¹³ U Beogradu je došlo do velikog otpora u Narodnoj banci, pa i u Vladi jer mnogi ministri nisu htjeli dogovorene poslove prenijeti na bansku vlast u Zagrebu, tvrdeći da država ne može normalno funkcionirati. Narodna banka u Beogradu nije bila državna banka, ali je odgovarala na zahtjeve Vlade, a dr. Rudolf Bićanić u to je doba bio ravnatelj Direkcije za vanjsku trgovinu te je tražio da se Narodna banka podržavi. Naime, Bićanić je izjavio u srpnju 1940. kako smatra da bi Narodna banka trebala doći u državne ruke jer će se time sprječiti bogaćenje dioničara Narodne banke.³¹⁴ Ipak, hrvatski su ministri ustrajavali u svome te je prenošenje financija započelo tek početkom 1941., no došlo je do vojnog puča 27. ožujka 1941. godine. Zbog finansijskih, a osobito burzovnih špekulacija privreda Hrvatske našla se u doba Trojnog pakta gotovo potpuno u njemačkom finansijskom okviru. Učinkovita propaganda stvorila je i mišljenje da nered u zemlji mogu dokinuti samo Nijemci. Štedionica Savske banovine postala je Štedionica Banovine Hrvatske, ali ograničena u djelovanju ni 1939. godine nije mogla imati ulogu narodne banke zbog ograničenih sredstava. Zajam te štedionice dan Gospodarskoj slozi i financiranje njezinih akcija za prehranu gladnog pučanstva Hercegovine te nabavku modre galice dan je uz kamatu od 7%, što je teško opterećivalo financije Gospodarske slove odnosno njezinih članova. Gospodarsku politiku karakterizira krajnja štednja, može se čak reći škrtost.³¹⁵

Nakon napada Trećeg Reicha i ratnih saveznica, Italije, Madžarske i Bugarske na Kraljevinu Jugoslaviju, te okupacije jugoslavenskog područja, proglašena je 10. travnja 1941. Nezavisna Država Hrvatska, koja u srpnju 1941. godine počinje mijenjati jugoslavenske dinare u hrvatske kune³¹⁶, nakon osnutka Hrvatske državne banke.³¹⁷

Natpisna ploča Poreske uprave Bakar,
1939., GMB

Zaključak

Novac je roba i, kao svaka roba, podložan je promjenama. Trojednica Hrvatska, Slavonija i Dalmacija zbog svojega geografskog položaja bila je pod snažnim utjecajima s više strana, što je financijske i monetarne prilike činilo još složenijima. Višegraničje, uvjetno tako nazvano, omogućavalo je u povijesti kolanje raznolikog novca na našim prostorima. Zanimljivo je da su svi vladari od Anžuvinaca pa do Habsburgovaca i Karađorđevića i na novcu isticali da su vladari i Hrvatske, odnosno Trojednice Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. No unatoč tome što je Hrvatska bila podijeljena u okviru Habsburške Monarhije odnosno Austro-Ugarske, pa i Kraljevine SHS i Jugoslavije, ipak se na novcu nalaze natpisi i(li) slike koji upućuju na određenu hrvatsku samosvojnost. Naime, i na novcu se iskazuje posebnost Hrvatske pomoću imena i(li) grba. Pitanje hrvatske financijske i monetarne suverenosti stalno se nametalo u odnosima Zagreba, Beča, Budimpešte i Beograda. A osim toga, u Dalmaciji se osjećao talijanski utjecaj. Međutim, nesamostalna Trojednica Hrvatska, Slavonija i Dalmacija nije mogla razviti svoj samostalni novčani sustav. Sveopća nestalnost, politička razjedinjenost, nesloga i izmjene vladara činile su složenijim i problem novca i novčanog prometa u Hrvatskoj. Upravo stoga povijest novca u Hrvatskoj u novom vijeku povezana je s poviješću susjednih država koje su vladale našim područjem, osvajale ga ili su na njemu trgovale. Zasigurno, povijest novca i novčarstva na području Hrvatske do 1941. jednako je zanimljiva, pa i teška, kao i politička povijest.

Bilješke

1. KOS, 1998., str. 134 – 135; NOVAK, 1924., str. 657 – 658; RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1953., str. 6
2. KOS, 1998., str. 322 – 323
3. ŠIŠIĆ, 1962., str. 57
4. KOS, 1998., str. 320 – 321
5. METCALF, 1965., str. 147. Prvi pisani dokument o plaćanju novcem u Hrvata potječe iz 1018. godine.
6. HORVAT, 1924., str. 66 – 68; ŠIŠIĆ, 1907.; TOMAŠIĆ, 1910.
7. MARKOVIĆ, 2003., str. 36 – 37
8. ROSA, 1992., str. 48 – 61
9. MIMICA, 1994., str. 9
10. TRUHELKA, 1897., I/III: str. 4: Istud specialius adiendo statuimus, quod licet nunquam moneta regalis in regno banatus siue ducatus facta fuerit ab aliquo rege, tamen a successoribus nostris si fieri contingeret, quod non credimus, populos ecclesie tam episcopi quam capituli, mercimonia sua vendendo vel emendo dare non compellantur pro eadem, nec etiam monetarii ad aliquod forum episcopi causa exercende monete, accedere aliquomodo praesumant.
11. To je pravo Hrvatski sabor prepustio 1790. Madžarskoj dvorskoj kancelariji dok Hrvatska ne bude cjelevita te se time odrekao financijske samostalnosti sve do 1918. godine. Ulaskom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca Hrvatska je ponovo ostala bez mogućnosti upravljanja svojim financijama.
12. HERKOV, 1956., str. 178 – 179; HERKOV, 1952., str. 95 – 149; KOPAČ, 1971., str. 1 – 18; HERKOV, 1978., str. 49 – 53
13. KUČINIĆ, 1993., str. 16. Mjere, pa i novac, istraživao je dr. Zlatko Herkov. Mnoštvo podataka nalazimo u njegovu glavnom djelu *Građa za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, 1 i 2, Zagreb, 1956. Herkov se bavio i porezima i bio je najbolji poznavatelj finansijskog sustava u prošlosti sredinom 20. stoljeća.
14. NUBER, 1897., str. 169 – 179; TRUHELKA, 1897., str. 1 – 160; RENGJEO, 1959., str. 18 – 38
15. TRUHELKA, 1897., I/III: str. 37 – 38; PANDŽIĆ, 1982., str. 6 – 8; KORČMAROŠ, 1992., str. 38 – 47
16. MIRNIK, 2006., str. 106 – 108
17. MIRNIK, 1999., str. 99 – 107; BAN i MIRNIK, 2001., str. 105 – 124; MIRNIK, 2005., str. 186 – 189
18. MIRNIK, 2002., str. 31 – 50
19. TKALČIĆ, 1889., str. 301
20. ŠIŠIĆ, 1962., str. 254
21. TKALČIĆ, 1894., str. 164
22. TKALČIĆ, 1873., str. 46 – 47
23. TKALČIĆ, 1894., str. 164 – 165
24. MIRNIK, 1999. – 2000., str. 207 – 248
25. SCHRÖTTER, 1930., str. 167
26. TKALČIĆ, 1889., str. 88 – 89
27. STAHL, 2003.; Stahl, 2009.; PAPADOPOLI, 1893.; Opširnije vidi u *Corpus Nummorum Italicorum*; počeli su ga izradivati u doba Vittoria Emanuela III. Savojskog numizmatički eksperti, a izlazio je od 1910. do 1943. godine. Venetsko područje, uključujući Dalmaciju i Albaniju, obrađeno je u 6. svesku.
28. TKALČIĆ, 1894., str. 58 – 61
29. VILAR, 1990., bilješka 19.
30. LOPAŠIĆ, 1894., str. 125
31. ŠIŠIĆ, 1916., str. 321 i 347
32. HORVAT, 1994., str. 35
33. BUDAK, STRECHA, KRUŠELJ, 2003., str. 6
34. BEUC, 1939., str. 61 – 121
35. ŠIŠIĆ, 1962., str. 239, 269 – 270. Treba uočiti da zbog ratnih prilika i bojazni od Osmanlija ni u zavjernici ni u carinskoj ispravi nema ni riječi o trgovini ili novcu.
36. Talir je veliki srebrni novac, nazvan po Joachimstalu (Jáchymov) u Češkoj, gdje se prvi put počeo kovati 1518. godine. Zbog pada vrijednosti maloga srebrnog novca povećala se potreba za kovanjem većih nominala. Uz povećanje proizvodnje srebra i usavršavanje kovanja novca, moglo se pristupiti kovanju velikoga srebrnog novca. Dobra čistoća srebra, težina oko 27,20 grama, kasnije 26,39 grama, i visoki umjetnički dometi

- pridonijeli su tome da se talir prihvati u svim njemačkim zemljama, a također i u drugima, te da postane uzor za kovanje sličnog novca. U početku je talir imao vrijednost od 60 krajcara, zatim 68, a onda i 72 krajcara, a od 1580. godine 90 krajcara. Sadržaj srebra u taliru u različitim je zemljama bio drugačiji. Novčanim ugovorom između Austrije, Liechtensteina i njemačkih zemalja od 27. siječnja 1857. za talir je utvrđena jedinstvena težina sa sadržajem čistog srebra od 16,67 grama. Novčanom reformom 1871. – 1873. godine vrijednost mu je izjednačena s tri zlatne marke. Od toga vremena počelo je i njegovo povlačenje iz optjecaja. Konačna demonetizacija talira nastupila je 1907. godine. (MILLER zu AICHHOLZ, 1948., str. 337)
37. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. VII; PLEŠE, 1963., str. 11 – 20; PETROVIĆ, 1986., str. 16 – 18
38. MIRNIK, 1992.; DOLENEC, 1993., str. 73 – 78
39. REŠETAR, 1924. i 1925.; DOLENEC, 1993., str. 43 – 59; PIERUCCI, 2001.
40. HORVAT, 1994., str. 35
41. ŠIŠIĆ, 1916., str. 278
42. HORVAT, Zagreb, 1994., str. 37 – 38
43. HORVAT, 1994., str. 38 – 39
44. HORVAT, 1994., str. 39 – 42
45. DOLENEC, 1993., str. 108 – 112
46. ROSA, 1989., str. 51 – 59; ROSA, 1990., str. 55 – 74
47. Gulden (njem. *Guldiner*) je naziv za razne vrste njemačkog i austrijskog novca, u nas nazivanog forint ili forinta. Te su riječi nastale kao prijevod s latinskog: *aureus (nummus) = Goldener (Pfennig) = zlatni novac* *Guldiner = zlatnik*. Takvi guldeni kovani su u 14. st. u Njemačkoj kao imitacije fiorentinskih zlatnih florena (od floren je nastao i naziv forinta). Kad se u 15. st. počeo kovati srebrni ekvivalent zlatnog guldenu, krupni talir, dobio je ovaj naziv *Guldengroschen*, a dotadašnji gulden nazvan je *Goldgulden* (zlatni zlatnik). Zakonom od 1559. godine određeno je u Njemačkoj kovanje srebrnoga državnog guldenu u vrijednosti od 60 krajcara (*Reichsguldiner*), a isto je vrijedio i rajske gulden (*Rheinischer Gulden*), u nas poznat pod narodnim nazivom u množini "rajnčki". Godine 1857. uzet je u Austriji gulden kao naziv za glavnu novčanu jedinicu, vrijednu 100 krajcara ili novčića. (MIRNIK, 2011., str. 293; SCHRÖTTER, 1970., str. 245 – 247)
48. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XI
49. ZÖLLNER, SCHÜSSEL, 1997., str. 163 – 164
50. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XIII
51. VILAR, 1990., str. 243 – 245
52. ERNST, 1906., str. 169 – 194
53. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XIV – XV
54. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XXI
55. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XV
56. KRANISTER, 1989., str. 52 – 79; GEIGER, 1989., str. 100 – 112; BAZDAN, 1993., str. 167 – 174; INNES, 2007., str. 8 – 40
57. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XVI
58. Imali su težinu od 28,10 grama, od čega je srebra bilo 24,65 grama, odnosno 14 lota.
59. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XVI – XVII
60. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XVIII
61. HERKOV, 1956., str. 421
62. Marka je težinska i težinsko-novčana jedinica. U prvoj polovini 11. stoljeća marka je dobila značenje novčane jedinice, najprije u Skandinaviji, a potom i u Njemačkoj. U početku je iznosila dvije trećine karolinške funte, a kasnije je u raznim zemljama težina bila različita. U 15. stoljeću najrasprostranjenija je kelnska marka. Na našem području u izvorima se spominju bečka, istarska, segedinska, kaločka, peštanska i zagrebačka marka kao i druge marke. Kao novac marka se više kuje od 16. stoljeća u Skandinaviji i Njemačkoj. Od 1871. godine u Njemačkoj je uveden jedinstven novac – zlatna marka, koja se dijelila na 100 pfeniga. Zlatna podloga ovoga novca nije se mijenjala do 1914. godine. Poslije velike inflacije, koja je trajala do 1923., kada je američki dolar vrijedio 4200 milijardi maraka, marka je vratila prijeratnu zlatnu podlogu, čiji je odnos prema zlatu zadržala, formalno, do 1944. godine. (PETROVIĆ, 2000., str. 134)
63. HERKOV, 1956., str. 81 – 87, 109 – 110
64. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XXI – XXII
65. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XXII
66. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XXIII
67. PICK, 1967., str. 86 – 93, 98 – 108, 116 – 124, 244 – 245, 280 – 281; PICK, 1978., str. 66 – 67, 125 – 127, 169 – 170, 260 – 261, 270 – 272, 323 – 325
68. Ekvivalent guldenu u ugarskom dijelu Monarhije bila je forinta.
69. BUCZYNSKI, 1994., str. 146 – 164
70. PICK, 1967., str. 245 – 246; PICK i RICHTER, 1986., str. 16 – 22; ADAMOVSKY, 2009., str. 14 – 59
71. HERKOV, 1956., str. 372; BUCZYNSKI, 1994., str. 147

72. FABRY, 1996., str. 27 – 34
73. BUCZYNISKI, 1994., str. 147
74. ŠIŠIĆ, 1962., str. 241 – 242; KLAJĆ, 1988., str. 610
75. KLAJĆ, 1973., str. 260 – 261. Neven Budak ističe da hrvatsko ime nije bilo u uporabi u Slavoniji prije 16. stoljeća. BUDAK, 2007., str. 209
76. VANIČEK, 1875.; VALENTIĆ, 1965.; MOAČANIN i VALENTIĆ, 1981.; BUCZYNISKI, 1997.
77. LASZOWSKI, 1915., str. 344 – 347; KORČMAROŠ, 1992., str. 38 – 47
78. SCHMIDT, 1938., str. 50
79. ŠIŠIĆ, 1912., str. 153 – 154
80. PERIĆ, 2000. – 2001., str. 37 – 38
81. ŠIŠIĆ, 1962., str. 268 – 275
82. KLAJĆ, 1988., str. 616
83. ADAMČEK, 1979., str. 110
84. MATUZ, 1992., str. 82
85. KRUHEK, 1995., str. 156
86. HORVAT, 1913., str. 151
87. Prvi svezak Hrvatskih saborskih spisa za razdoblje 1526. – 1536. izašao je 1912. godine, drugi 1915., treći 1916., četvrti 1917. itd., a na tom poslu najangažiraniji je bio Ferdo Šišić.
88. BUCZYNISKI, 1994., str. 158 – 159
89. BUDAK, STRECHA, KRUŠELJ, 2003., str. 82 – 84
90. MIRNIK, 1992., str. 49, 53 i 75; MIRNIK, 2006., str. 111 – 113
91. MIRNIK, 2006., str. 111 – 113
92. MIRNIK, Zagreb, 1992.
93. LASZOWSKI, 1942., str. 60 i 97; MIRNIK, 1992., str. 27 i 75
94. ŠIŠIĆ, 1897.; MIRNIK, 1992., str. 49 – 53; MIRNIK, 2006., str. 113; DOLENEC, 1993., str. 75 – 78
95. ŠIŠIĆ, 1962., str. 276 – 277
96. RENGJEO, 1957., str. 14 – 15
97. RENGJEO, 1959.; 2500 godina..., 1998., str. 158
98. DOLENEC, 1993., str. 44
99. HARRIS, 2006., str. 383 – 409
100. REŠETAR, 1939.
101. REŠETAR, 1924. i 1925.; MIMICA, 1994.; PIERUCCI, 2001.
102. REŠETAR, 1924. i 1925.
103. HARRIS, 2006., str. 173 – 174
104. DOLENEC, 1993., str. 44 i 59
105. MIMICA, 1994., str. 37 – 41
106. PAPADOPOLI, 1893.
107. DOLENEC, 1993., str. 47
108. ŽIVANOVIĆ, 1996., str. 173 – 176
109. MIRNIK, 1984., str. 248
110. CORPUS..., 1922.
111. DOLENEC, 1993., str. 98
112. PEDERIN, 1996., str. 190 – 191. Šibenski bagatin težio je 2,135 grama, splitski 1,89, zadarski 1,72, a hvarske približno dva grama.
113. DOLENEC, 1993., str. 98
114. Područje od Stona do ulaza u Boku kotorsku nazivalo se Mletačka Albanija (*Albania Veneta*).
115. DOLENEC, 1993., str. 100 – 101
116. MOAČANIN, 1996., str. 40 – 41; MOAČANIN, 2001., str. 5 – 11
117. SMIČIKLAS, 1891., str. 30; MOAČANIN, 2001.
118. TRUHELKA, 1934. – 1936., str. 3
119. UGRIČIĆ, 1967., str. 94 – 95
120. BUCZYNISKI, 1994., str. 147 – 148
121. BUDAK, STRECHA, KRUŠELJ, 2003., str. 117 – 120
122. PICK, 1967., str. 119 – 124; PICK, 1978., str. 126 – 127
123. RENGJEO, 1955., str. 6 – 9; RAK, 1987., str. 94; DOLENEC, 1993., str. 94. Unca (*uncia*) je stara novčano-obračunska jedinica i oznaka za uteg i novac, a težila joj je varirala u raznim vremenima i područjima. (PETROVIĆ, 2000., str. 159 i 250) Zadarska unca bila je izjednačena s talijom. (RAK, 1987., str. 94)
124. BUCZYNISKI, 1994., str. 148

125. TKALAC, 2002., str. 25 – 26
126. MATIS, 1972., str. 51. Disažio (*disagio*) je naziv kojim se označuje da nominalna vrijednost novčanice ili vrijednosnog papira premašuje njegovu tečajnu vrijednost, a ažio (*agio*) je naziv kojim se označuje u postocima veća vrijednost novca ili vrijednosnog papira nego što je naznačeno. (MIMICA, 2006., str. 154)
127. BUCZYNISKI, 1994., str. 148
128. BEER, 1877., str. 8, 14 i 41; MIMICA, 2006., str. 154
129. BUCZYNISKI, 1994., str. 149
130. BUCZYNISKI, 1994., str. 149
131. ROKSANDIĆ, 1988., str. 140
132. MAROVIĆ, 1965., str. 12 – 17; RAK, 1987., str. 93; *Tiskovine, DAZD*, 30/20 i 62/20
133. BUCZYNISKI, 1994., str. 151; MIMICA, 2006., str. 154
134. PICK, 1967., str. 246; PICK, 1978., str. 260
135. BUCZYNISKI, 1994., str. 151
136. BEER, 1877., str. 41 – 45; BUCZYNISKI, 1994., str. 150; MIMICA, 2006., str. 155
137. ORŠIĆ SLAVETIĆKI, 1943., str. 79 – 80 i 87
138. BUCZYNISKI, 1994., str. 151
139. BEER, 1877., str. 83 – 88, 395 – 396; BUCZYNISKI, 1994., str. 153; MIMICA, 2006., str. 156
140. BUCZYNISKI, 1994., str. 159 – 160
141. *Deutsche Thaler...*, 1967., str. XXIV i XXV
142. BUCZYNISKI, 1994., str. 153 – 154
143. DOLENEC, 1993., str. 115
144. BUCZYNISKI, 1994., str. 158 – 160
145. RENGJEO, 1953., str. 57; DOLENEC, 1993., str. 125 – 137 i 180 – 182; BARAC, 1998., str. 7 – 8 i 13.
146. SIKIRIĆ ASSOULINE, 2006., str. 42, 45, 46 i 49
147. Dieta je parlament.
148. KARAMAN, 1972., str. 16 – 17
149. KLEN, 1962. – 1963., str. 575 – 597
150. Dokument je potpisao senator Josip Kermptović, tajnik Mojsije Georgijević, a spis je sastavio Jakob Špoljarić, podbilježnik osječke varoši. Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka Ježić Slavko, kut. 1., br. 62. – *Dělo odbora u Osěku 7a Aprila 1848. god. glede narodnih željah držanog i od strane varoškog poglavarstva u sědnici 14-a Aprila i. g. posve primljeno i potvrđeno*.
151. ZORIČIĆ, 1879.; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i FELETAR, 1994.
152. Anastas Popović (Zagreb, 1786. – Zagreb, 1872.). "Porodica mu doselila iz Grčke i on preuzeo trgovinu 'Kod sedam zvjezdi' na Opatovini i oženio Zagrepčanku. zajedno s Lj. Gajem, D. Demetrom i drugim ilircima odlučio je 4. ožujka 1846. osnovati Prvu hrvatsku štedionicu, i ona je počela radom 14. prosinca 1846. S velikim poteškoćama Prva hrvatska štedionica je životarila prve godine dok nije Austro-ugarska nagodba oslobođila bankarsko poslovanje stroge državne kontrole i propisa." Popović je bio također i prvi predsjednik zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, od njezina osnutka 1852. godine pa sve do 1866. godine. KOSIER, 1926., str. 285 – 287
153. SZABO, 1985., str. 33
154. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i FELETAR, 1994.
155. SZABO, 1985., str. 32
156. KARAMAN, 1974., str. 93; KARAMAN, 1991., str. 111 – 112
157. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1991., str. 59 – 74
158. IVELJIĆ, 2007., str. 64 – 65
159. Urbarna zemlja dio je feudalčeva posjeda koju su kmetovi dobili na korištenje pod određenim uvjetima. Godine 1848. ta je zemlja trebala prijeći u vlasništvo seljaka otkupom, tj. upisom hipoteke u gruntovnici.
160. I najbogatije plemstvo zainteresirano je za bankarstvo. Kulmeri su u Prvoj hrvatskoj štedionici, grofovi Rudolf Erdödy, Teodor Drašković i Oskar Keglević u ravnateljstvu su Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke, Pejačevići su povezani sa zavodima u Našicama i Osijeku, barun Gustav Prandau na čelu je Osječke gornjogradske štedionice i tako dalje.
161. SZABO, 1985., str. 31 – 72
162. KARAMAN, 1972., str. 23 – 37
163. *Zahtijevanja naroda*, 1848.
164. *Österreichische Industriegeschichte...*, 2004., str. 96 – 97
165. BUCZYNISKI, 1994., str. 155
166. RENGJEO, 1953., str. 44 – 57; BARAC, 2002., str. 48 – 56; Dokumentarna zbirka, Muzej Slavonije, Osijek
167. Državni arhiv u Buckeburgu, Arhiv Dvorske komore kneževske obitelji Schaumburg-Lippe.

168. MILLER zu AICHHOLZ, 1948., str. 332; RENGJEO, 1931., str. 11 – 12; DOLENEC, 1993., str. 81 – 83
169. Prema mišljenju dr. Ivana Mirnika kao i stručnjaka koji su se tom temom prije njega bavili, taj je stroj bio vrlo loše kvalitete, ali je ipak bio je u uporabi sve do druge četvrtine 19. stoljeća. Gornji kalup bio je pričvršćen na vijak koji se pomicao pomoću dvokrake poluge. Na krajeve te poluge bili su naslagani utezi od 20 i više kilograma.
170. DOLENEC, 1993., str. 130
171. RENGJEO, 1962., str. 4 – 13; HR-DAZG-845, Zbirka Makanec Alfred, Bansko vijeće, 690 – 691, Zapisnik o uništenju i sažimanju asignata banskih
172. *Katalog der Münzen- und Medallen... – Stempel – Sammlung des K. K. Hauptmünzamtes*, II, +Tafelband, Beč, 1901., str. 557 br. 1697; Tabla XXXI, 11; RENGJEO, 1931., str. 13 – 14; DOLENEC, 1993., str. 82 – 83
173. DOLENEC, 1993., str. 83; MIRNIK, 1999., str. 8 – 9
174. *Katalog der Münzen- und Medallen... – Stempel – Sammlung des K. K. Hauptmünzamtes*, II, +Tafelband, Beč, 1901., str. 557, br. 1696; Tabla XXXI, 10.
175. MIRNIK, 1999., str. 8 – 9. U Arheološkome muzeju u Zagrebu čuva se pet primjeraka – dva originala i tri patvorine. No, 1850., kada je provedena inventura Hrvatsko-slavonske zemaljske kase, bilo je u njoj 428 primjeraka te medalje.
176. Svaki važniji predmet morao je vidjeti ban Jelačić te mu se dokumenti šalju na bojište u Madžarsku, gdje ih on proučava u tko zna kakvim uvjetima, pa su i rješenja često donošena naprečac i često ne najbolja. MARKUS, 1998.
177. Uvodnik, 1849.
178. *Stoletni horvatski kolendar..., ili: dnevnik stoljetni od ljeta 1840 do ljeta 1940 kažući. Pervić po Tomášu Mikloušić, negdašnjem Plebanušu vu Stenjevcu ispuštan i na svetlo van dan; sada pako predelan i popravljen po I/gnjatu/ K/ristjanoviću/, P.J. i P.K., Vu Zagrebu 1849.*, str. 249 – 252
179. *Banken...*, 2004., str. 106
180. HOBSBAWM, 1989., str. 59
181. BUCZYNSKI, 1994., str. 155
182. BEER, 1877., str. 272 – 273 http://www.oenb.at/de/ueber_die_oenb/bankh_archiv/archivbestaende/2_12/ii4_wiener_waehrung_wv.jsp
183. BUCZYNSKI, 1994., str. 156; HORVAT, 1994., str. 43
184. BEER, 1877., str. 374; BUCZYNSKI, 1994., str. 156
185. *Österreichische Industriegeschichte...*, 2004., str. 98;
- BUCZYNSKI, 1994., str. 156
186. BUCZYNSKI, 1994., str. 156 – 157
187. STIPETIĆ, 2001., str. 653 – 662
188. IGNJATIJEVIĆ pl. TKALAC, 2004. Tu su objavljeni izvještaji Tkalca carsko-kraljevskom ministarstvu u Beču 1852. do 1859. s posebnim prikazom novčanih i kreditnih odnosa.
189. VESELICA, 2007., str. 9 – 54
190. KVATERNIK, 2005.
191. IVELJIĆ, 2007., str. 68
192. Kvaternikov dnevnik ni do danas nije objavljen u cijelosti, i unatoč radovima Tomislava Markusa, Ljerke Kuntić, Vladimira Izrailevića Freidzona, Jaroslava Šidaka i Vladimira Veselice, ovaj je političar i diplomat još nedovoljno znanstveno obrađen.
193. TURKALJ, 1996., str. 121 – 138
194. KARAMAN, 1991., str. 113 – 114
195. KARAMAN, 1974., str. 119 – 120
196. IVELJIĆ, 2007., str. 268 – 270
197. UTJEŠENOVIC OSTROŽINSKI, 1864.; UTJEŠENOVIC OSTROŽINSKI, 1879. Oba su rada pisana na njemačkom kako bi se privukli vlasnici kapitala s njemačkoga govornog područja, ali je korist trebala biti obostrana i za narod u Hrvatskoj i za strance.
198. Madžari se nisu složili s tekstrom prema kojem im Rijeka nije bila dodijeljena. Stoga su se ponovo gotovo tajno sastale delegacije hrvatske i madžarske strane te je Rijeka dodijeljena Madžarskoj. Takvu nagodbu izglasao je madžarski sabor, a na hrvatskom je tekstu "priljepljena krpica" i taj tekst nikada nije došao do hrvatskog sabora.
199. KRESTIĆ, 1969.
200. VILAR, 1990., str. 13
201. *Österreichische Industriegeschichte...*, 2004., str. 98; VILAR, 1990., str. 402
202. To je *Compass. Finanzielles Jahrbuch fuer Oesterreich-Ungarn* (Beč, 1868. – 1944.), a od 1872. sličnu ediciju u Budimpešti izdaju i Madžari (*Mihók'scher Ungarischer Compass. Finanzielles und commercielles Jahrbuch, odnosno Magyar Compass*). Iako ne uvijek posve pouzdani, u tim izdanjima nalazimo mnogo iznimno važnih podataka za rad novčarskih ustanova. *Compass*, zapravo, nije bio državni informator, već ga je pokrenula skupina vještih novčarskih stručnjaka svjesna da se bez dobre obavještenosti više nije moglo uspješno poslovati.

203. BUCZYNKI, 1994., str. 157
204. *Gospodarski list*, br. 5, Zagreb, 30. I. 1873., str. 19 – 20; *Gospodarski list*, br. 7, Zagreb, 13. II. 1873., str. 25 – 27; *Gospodarski list*, br. 8, Zagreb, 20. II. 1873., str. 29 ("Pravila za predujmione"). Među prvima osnovane su brdovečka, a onda i velikogorička predujmiona.
205. LALJAK, 2000. – 2001., str. 240 – 255
206. *Gospodarski list*, br. 9, Zagreb, 27. II. 1873., str. 35
207. VRBANIĆ, 2005., str. 175 – 179; GROSS, 1985., str. 1 – 29; GROSS, 1988., str. 89 – 122
208. *Banken...*, 2004., str. 108
209. SZABO, 2000., str. 109
210. PERŠIĆ, 1933.; PAVLIČEVIĆ, 1980.
211. TIMET, 1967., str. 160
212. *Compass...*, 1898., str. 330 – 331
213. GROSS, 2000., str. 740
214. BARTOLOVIĆ, 1888.; BOROŠA, 1902. Borošina je knjiga bila toliko popularna da su odmah objavljena dva izdanja.
215. *Österreichische Industriegeschichte...*, 2004., str. 98
216. Heler (*Heller*) je sitan novac, pfenig grada Hallea, u kojemu je već 1228. kovan sitan srebrni novac. Zbog standardne težine ubrzo se njegovo kovanje proširilo po njemačkim zemljama i Češkoj. Kasnije se kuje od jeftinijih metala, nikla i bakra. Od 1892. godine heler je stotina austrijske krune (PETROVIĆ, 2000., str. 264) Trenkovi panduri ovaj su novac, u sedmogodišnjem ratu, prozvali filir. Ličani su ga zvali elar, a Zagorci jelir. (LIHL, 1892., str. 75)
217. PICK i RICHTER, 1986., str. 51 – 61; ADAMOVSKY, 2009., str. 171 – 201
218. *Österreichische Industriegeschichte...*, 2004., str. 98; PANČUR, 2003., str. 239 – 284
219. PANČUR, 2003., str. 268 – 275. Za škudu križevaču dobivalo se 2,30 forinti, za specijalnu škudu, tj. dvije forinte konvencionalne vrijednosti 2,10 forinti. Za staru dvadeseticu konvencionalne vrijednosti dobivale su se 0,34 forinte. Za novu dvadeseticu Franje Josipa dobivalo se 0,35 forinti, za deseticu konvencionalne vrijednosti 0,17 forinti, a za peticu konvencionalne vrijednosti 0,08 forinti. Groš konvencionalne vrijednosti mogao se zamijeniti za 0,05 forinti, a šestica od godine 1848. i 1849. za 0,08 forinti. Sve je to bilo pod uvjetom da novac nije jako istrošen. LIHL, 1892., str. 77
220. Viktor von Miller zu Aichholz (1845. – 1910.) bio je član bogate industrijske obitelji i veliki pomagač umjetnosti, ali i glasoviti numizmatičar te je od 1880. bio članom Numizmatičkog društva u Beču. Posjedovao je zbirku novca od oko 25.000 primjeraka i izradio je rukopis koji je poslužio za izradu monografije o austrijskim kovnicama novca. *Österreichisches biographisches Lexikon: 1815-1950*, Beč, 6, str. 304. Već 1920. izašlo je djelo *Österreichische Münzprägungen*, koje je kasnije upotpunjavano do 1938. godine. Viktor von MILLER zu AICHHOLZ, Eduard HOLZMAIR, August von LOEHR, *Österreichische Münzprägungen 1519-1938*, 1 – 2, Beč, 1948.
221. Petokrune..., 2010., str. 3
222. ZÖLLNER i SCHÜSSEL, 1997., str. 266 – 268; STAVRIJANOS, 2005., str. 428 – 445
223. Gospodarsko društvo..., 1906., str. 41 – 43
224. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1995., str. 209 – 228
225. MITROVIĆ, 1988., str. 51 – 71
226. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1992., str. 255 – 289
227. KOSIER, 1930., str. 145 – 146; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1998., str. 8 – 10
228. Rasprava za krivotvorene vođene je 1912. u Bjelovaru i Kolombar je dobio 18 mjeseci teške tamnice, a teretili su ga Klobučarić i Filip Herman, koprivnički povjerenik. *Nezavisnost*, 40, Bjelovar, 31. kolovoza 1912.
229. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 1190.
230. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zbirka spisa o radničkom pokretu 1890. – 1918., br. 1288, Prs. od 1914.
231. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zbirka spisa o radničkom pokretu 1890. – 1918., br. 1118, Prs. 1915. – Okružnica Zemaljske vlade br. 63253 od 19. listopada 1915. Isticano je da novac koji se čuva ne nosi kamatu, a ban Skerlecz izvještava kako je akcija u Njemačkoj o spremanju zlatnog novca u državnu banku uspjela i zlatnici su zamijenjeni papirnatim novcem u vrijednosti od 100,000.000 maraka. No u nas to nije bilo lako provesti i vladin komesar za grad Zagreb, Žepić, obavještava zagrebačkoga gradonačelnika Holjca 1916. da je primijećeno da u Zagrebu i nekim gradovima razne osobe kupuju zlatni novac i plaćaju 50% njegove vrijednosti i time štete gospodarstvu države, koja gubi zlatnu osnovu. Holjac poziva oglasom od 28. ožujka 1916. građane da što prije predaju zlatni novac Austro-ugarskoj banci u Jurišićevoj ulici 15. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zbirka spisa o radničkom pokretu 1890. – 1918., br. 291, Prs. od 28. ožujka 1916.
232. *Österreichische Industriegeschichte...*, 2004., str. 99
233. *Österreichische Industriegeschichte...*, 2004., str. 99
234. GEIGER, 1996., str. 41 – 46

235. F., 1917., str. 769
236. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1997., str. 163
237. Efektne i robne burze..., 1918.
238. Iako zamišljena kao glavna burza ona je tijekom vremena slabjela, unatoč tome što je 1927. dovršena zgrada burze koja je danas glavna zgrada Hrvatske narodne banke. (Zagrebačka burza, *Svijet*, 25, Zagreb, 18. VI. 1927., str. 535 – 541, 546)
239. GEIGER, 1996., str. 41
240. SOKOLOVIĆ, 1977., str. 32 – 35; AMBRUS, 1976., str. 18 – 26; AMBRUS, 1976., str. 20 – 29; AMBRUS, 1977., str. 247 – 271; SUNDHAUSSEN, 1985., str. 19 – 39; GEIGER, 1996., str. 41 – 46
241. KELLER, 1962.; GEIGER, 1996., str. 41 – 46; GEIGER, 1998., str. 307 – 396
242. UGRIČIĆ, 1967., str. 95 – 103; BECIĆ, 2003., str. 121 – 149
243. FABRY, 1972., str. 62; DOLENEC, 1993., str. 139 – 148; BARAC, 1998., str. 26 – 28; BARAC, 2002., str. 8, 9, 45, 49, 50, 54, 129 i 223; BECIĆ, 2003., str. 132
244. *Financijalni viestnik...*, 1919., str. 214
245. Sjećanja S. Srkulja..., 1934., str. 106 – 107
246. HORVAT, 1921.
247. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1997., str. 163 – 185
248. SOKOLOVIĆ, 1977., str. 33 – 34; SUNDHAUSSEN, 1985., str. 23 – 25; GEIGER, 1996., str. 42 – 43; BECIĆ, 2003., str. 125 – 126
249. NEDELJKOVIĆ, 1919., str. 3; BIĆANIĆ, 1938., str. 41; UGRIČIĆ, 1967., str. 101; SOKOLOVIĆ, 1977., str. 33 – 34; GEIGER, 1996., str. 42; BECIĆ, 2003., str. 126
250. UGRIČIĆ, 1967., str. 101; SOKOLOVIĆ, 1977., str. 34 – 35; SUNDHAUSSEN, 1985., str. 26; GEIGER, 1996., str. 43 – 44; BECIĆ, 2003., str. 127 – 128
251. BIĆANIĆ, 1938., str. 41; UGRIČIĆ, 1967., str. 101; SOKOLOVIĆ, 1977., str. 35; GEIGER, 1996., str. 44; BECIĆ, 2003., str. 128
252. *Narodna banka...*, 1935., str. 133; UGRIČIĆ, 1967., str. 102 – 103
253. KOSIER, 1924., str. 289
254. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1998., str. 149 – 162
255. UGRIČIĆ, 1967., str. 100
256. NEDELJKOVIĆ, 1919. Napisano je mnoštvo radova na tu temu.
257. *Financijalni viestnik...*, 1920., str. 13
258. HORVAT, 1921.
259. PETANJEK, 1921. Ovaj članak vjerojatno je napisao Rudolf Horvat.
260. UGRIČIĆ, 1967., str. 101 – 102; BECIĆ, 2003., str. 128 – 129
261. HADŽI-PEŠIĆ, 1995., str. 41 – 60; JELINČIĆ, 1997.; BECIĆ, 2003., str. 130 – 134
262. *Narodna banka...*, 1935., str. 145 i 278
263. UGRIČIĆ, 1967., str. 63 – 67; BECIĆ, 2003., str. 131
264. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Komisija za izradu novčanica 1919. – 1923.
265. KOSIER, 1924.
266. BIĆANIĆ, 1936., str. 439 – 442. Sličnu analizu pokušao je 1933. izraditi potpredsjednik HSS-a Josip Predavec, ali je ubijen, pa je djelo ostalo u konceptu. Tim se materijalima očito koristio Rudolf Bićanić za studiju *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja* (Zagreb, 1938.).
267. *Narodna banka...*, 1935., str. 114 – 115
268. *Compass*, 1939., str. 83
269. *Bankarstvo*, 1925., str. 335
270. ILIČIĆ, MIRNIK, 2009., str. 343 – 376
271. TODOROVIĆ, 1926., str. 8
272. UGRIČIĆ, 1967., str. 103 – 109; BECIĆ, 2003., str. 146
273. UGRIČIĆ, 1967., str. 104 – 110 i 131 – 135; NIKOLIĆ, 2003., str. 91 – 92 i 127 – 149
274. *Tribuna*, 1920., str. 3
275. KOSIER, 1924.; *Narodna banka...*, 1935., str. 106 – 110 i 127 – 129
276. UGRIČIĆ, 1967., str. 131 – 132
277. ĐUROVIĆ, 1975., str. 67 – 82
278. Plaćanje poreza..., 1922., str. 14
279. PLAVŠIĆ, 1930., str. 11 – 13
280. MIRKOVIĆ, 1950., str. 27 – 28 i 71 – 73
281. *Narodna banka...*, 1935., str. 306 – 309
282. Ekspoze ministra financija..., 1923.
283. BROZ, 1958., str. 4 – 13; UGRIČIĆ, 1967., str. 112 – 113; HADŽI-PEŠIĆ, 1995., str. 93 – 105

284. GEIGER, 1984., str. 91 – 99
285. GEIGER, 1989., str. 100 – 112; GEIGER, 1992., str. 136 – 142
286. *Narodna banka...*, 1935., str. 144; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i FELETAR, 1994., str. 42
287. BELIN, 1924.
288. WEISZMAYER, 1925., str. 446
289. BRAUM, 1927., str. 126. Preuzeto iz *Privrednog arhiva: mjesecne finansijsko-privredne revije*, 1 – 2, Zagreb, 1927., str. 1 – 24. (Porezne anomalije i nevolje)
290. NIKOLIĆ, 2003., str. 90 – 91
291. STOJADINOVIC, 1925.
292. NIKOLIĆ, 2003., str. 96 – 100
293. UGRIČIĆ, 1967., str. 106
294. TOMAŠEVIĆ, 2004., str. 179 – 182
295. *Narodna banka...*, 1935., str. 205 – 206; UGRIČIĆ, 1967., str. 106 – 109
296. KUKOLEČA, 1941.
297. UGRIČIĆ, 1967., str. 108 – 109
298. ŠEN, 1939.
299. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Plavšić, kut. 35 i 41
300. SUNDHAUSSEN, 1983., str. 20 – 56
301. UGRIČIĆ, 1967., str. 104 – 110 i 131 – 135; NIKOLIĆ, 2003., str. 127 – 149
302. UGRIČIĆ, 1967., str. 109
303. BROZ, 1960., str. 24 – 27; HADŽI-PEŠIĆ, 1995., str. 143 – 156
304. UGRIČIĆ, 1967., str. 114; BROZ, 1960., str. 24 – 33; HADŽI-PEŠIĆ, 1995., str. 143 – 156
305. MAUTNER, 1938., str. 1
306. LAZAREVIĆ, 2006., str. 151
307. KRŠEV, 1998., str. 153 – 154; JAREB, 1997.
308. *Dan...*, 1941.
309. HOPTNER, 1973., str. 172
310. KRŠEV, 1998., str. 158 – 159
311. *Službene novine...*, 1940.
312. KRŠEV, 1998., str. 155
313. HORVAT, 1943., str. 237
314. Izjava g. Rudolfa Bićanića..., 1940., str. 8
315. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 1996., str. 309 – 320
316. Naziv dolazi od životinje kune, čijim su se krznom Hrvati koristili kao robnim novcem do 9. stoljeća. Kunski sustav postojao je i u Rusiji od 7. stoljeća pa do kraja 14. stoljeća. Uspostavom NDH kuna je novčana jedinica od 1941. do 1945. godine, a dijelila se na 100 banica. Od 1993. kuna je novčana jedinica Republike Hrvatske, koja se dijeli na 100 lipa. (FABRY, 1993., str. 78 – 79; BROZOVIĆ, 1994., str. 8 – 13; PETROVIĆ, 2000., str. 115)
317. UGRIČIĆ, 2000., str. 167 – 178

Kazalo

A

akče 48, 54
 aleksandori 156
 altini 54
 američki dolari 143, 153, 170
 anticipacijske cedulje (otkupne novčanice) 66
 artiluci 47
 asignat paški 34
 asignati (asignacije) 31, 33-34, 57, 95, 96, 98
 aspre 37
 ažio (*agio*) 61, 100, 105, 121, 164

B

bagatini (pinez, bolanča) 13-15, 49
 – hvarski 49
 – splitski 49
 – šibenski 49
 – trogirski 49
 – zadarski 49
 bakrenjaci stari napuljski 49
 banknote 56, 72, 127, 145, 147
 banko-cedulje 31, 32-34, 55, 60, 62, 64-65, 67, 71
 "beč" (bakreni sitan novac) 15
bezzo 49
 bonovi narodne obrane 171
 bonovi platni 75-76

C

capucia 46
 cekini 16, 48
 centime 58, 143, 155

Č

četvrttaliri 29

D

debeljaci 43
 denari
 – hrvatski 12-17, 22, 29, 36-37, 43-44, 48, 76
 – bečki 15
 – ugarski 14-17, 21-22, 43
 dinari 138-139, 142-148, 150-160, 162, 165-168, 170-171, 173
 dinarići 45-47
 dinarsko-krunске novčanice 139, 147-148, 153
 disažio (*disagio*) 61, 64, 66, 90, 102, 104, 117-118, 121, 124
 dukati 15-17, 47-49, 73, 126
 – dubrovački 47
 – mletački 47
 – ugarski 22, 49
 – turski 48, 51

F

ferto (ferton, fertalj) 13, 15, 28
 filiri 21, 124, 126, 139-142
 floreni, *vidi* forint(a)
 florini, *vidi* forint(a)
 forinti (forinte) 15-16, 22, 29, 94-96, 105, 118
 franci
 – francuski 45, 58, 61, 64, 122, 143, 147
 – švicarski 155, 158-159, 167
 frankodinari 147
 funte
 – carinske 28, 71, 106
 – engleske 143

G

groši 15, 17, 22-23, 26-27, 29, 43, 104-105
 – matapani 48
 – Nikole III. Zrinskog 44
 guldeni 22-23, 27, 29, 31-34, 55-56, 60, 62, 64-66, 70-73, 79, 82,
 90, 95, 98, 100, 102-106, 118, 121, 124, 126
 – dvostruki 29
 – rajnski 22, 28

H

harubi 54
 heleri 124, 126, 140-141
 hrvatske kune 173
 hrvatski frizatci 11-12

J

Jelačićevi "križari" 92-93, 95, 97-98

K

karantani 92, 94
 "kipper" kovanice 23, 25
 kovnica banska u Pakracu 13
 kovnica banska u Zagrebu 13, 36-37
 kovnica Jelačićeva 92, 95, 97
 kovnica u Beču 29
 kovnica u Dubrovniku 47
 kovnica u Kremnici 22
 kovnica Zrinskih u Gvozdanskom 44
 krajcare (krajcarji) 14, 17, 22-23, 27, 29, 64, 73, 75-76, 90-92,
 94-95, 98, 103-105, 124
 krune 23, 81, 124, 126-128, 134-135, 137-139, 142-150, 152-155
 – češke 143
 kvartine 16

L

libertine 45, 47

libre 13, 49
 – franačke 28
 lire
 – dalmatinske 49
 – mletačke 49-50
 – turske 54
 livre 57
 lujdori 71

M

marcello 49
 marke
 – kelske 28-29, 71, 106
 – konvencijske 41
 – njemačke 26
 – rabotne 75-76
 markiranje novčanica 138-139, 142-147
 matapani, *vidi* groš
 medalje 8, 39
 – "Jelačićeva forinta" ("Jelačićev gulden") 97-98
 medžidiye 54
mezzanin 49
 minca (mqed) 46-47, 49
moneta nova 25

N

napoleonori (Napoleonovi zlatnici) 57, 62, 156
 nostrificiranje krune 139, 142, 144-145, 150
 note državne (*Staatsnoten*) 90
 novac
 – konvencijski 30, 64, 70-72, 103-104
 – robni 7, 10
 – depozitni 31
 – lokalni 30
 – obračunski 30, 71
 – trocarski 22
 – zadarski opsadni 34, 57, 63-64
 – zamjenski 31, 66, 75
 novčići 102, 126

O

oboli (poludenari) 13-15
 obveznice 33, 60, 65, 87, 170-171
 – platežne 32
 – zajamske 32
 onlici 54
 osmani 54
 otkupne novčanice (cedulje) 64-66, 72-73, 118, 127, 134

P

pare 54, 148, 156-157
 pense (penezi) 13, 15, 28

perperi 47, 139
 pijastre 54
 poludinari dubrovački 47
 poluguldeni 27
 polusilikve 10
 poluškude 45, 47
 polutaliri 21-22, 29
 prisilni tečaj 33, 71, 90, 100, 126
 Prva hrvatska štedionica (Praštrediona) 79-83, 87-88, 153, 157, 162, 164-165

Q

quattrino 49

S

selimi 54
 soldini 49
 soldi 47, 49-50
 spomen-taliri Ferdinanda I. 23
 srkuljičići 142

Š

šajni 91
 "šampanjski novac" 70
 šilinzi („alpski dolari“) 142
 škude 47, 73
 škude mletačke 22-23, 49

T

taliri 21-23, 25-29, 30, 41, 58, 64, 71, 104-106
 – marijaterezijanski 29, 49
 – rajnski (rajnske forinte, „rajnški“) 15, 22, 29, 103
 – dubrovački 32, 45
 – bradani 47
 – burgundijski (albertinski) 27
 – Habsburške Nizozemske 25, 28
 – konvencijski (konvencijska valuta) 29, 104
 – mletački 49, 73
 – njemački 22
 – pruski 26, 28, 70-71
 – vižlini 47
 – Zrinskih 21, 43-44
trillina 49

V

vlastelinske dozname ili zadužnice 94

Z

Zagrebačka burza za robu i vrednote 131, 135-136

Ž

žigosanje novčanica 138-139, 142-147

Izvori i literatura

Državni arhiv u Zagrebu
Zbirka Ježić Slavko

Hrvatski državni arhiv, Zagreb
fond *Predsjedništvo Zemaljske vlade*
fond *Komisija za izradu novčanica 1919. – 1923.*
fond *Plavšić*
Zbirka spisa o radničkom pokretu 1890. – 1918.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb
ŠEN, Slavko, *Naš valutni problem*, Zagreb, 1939. (rukopis)

Državni arhiv u Buckeburgu
Arhiv Dvorske komore kneževske obitelji Schaumburg-Lippe

Dokumentarna zbirka, Muzej Slavonije, Osijek

2500 godina kulture štendne i novčarstva na povijesnom hrvatskom tlu
(ur. Borna BARAC), Zagreb, 1998.

ADAMČEK, Josip, Vlastelinstva Čazma, Ivanić i Dubrava u srednjem vijeku, Čazma u prošlosti i danas: 1226-1976.: zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme održanom u Čazmi studenoga 1976., Čazma, 1979.

ADAMOVSZKY, István, *Magyar bankjegy katalógus 1759-1925*, Budimpešta, 2009.

AMBRUS, Béla, Az Osztrák – Magyar Bank bankjegyeinek békelyezései (1918-1920), Az Érem, 1., Budimpešta, 1976.

AMBRUS, Béla, Az Osztrák – Magyar Bank bankjegyeinek békelyezései (1918-1920). Provincialis békelyezésel, Az Érem, 2., Budimpešta, 1976.

AMBRUS, Béla, *Bankjegyeinek békelyezései 1918-1920*, Budimpešta, 1977.

ANDREE, Richard, *Allgemeiner Handatlas*, Beč, 1912.

ARALICA, Tomislav, ARALICA, Višeslav, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, Zagreb, 1996.

BAN, Herbert, MIRNIK, Ivan, Die Münzen des Jan Vitovec de Gereben, *Numismatische Zeitschrift*, Beč, 2001., str. 105 – 124.

Bankarstvo, Zagreb, 1925.

Banken und Industriefinanzierung, Beč, 2004.

BARAC, Borna, *Papirni novac Hrvatske 1778. – 1998.*, Zagreb, 1998.

BARAC, Borna, *Papirni novac bivše Jugoslavije i zemalja na području*

bivše Jugoslavije/Banknotes of the Yugoslavia and the States of the Former Yugoslavia 1767 – 2002., Zagreb, 2002.

BARTOLOVIĆ, Ivan, *Obnova hrvatsko-ugarske financijalne nagodbe za treći periodu*, Zagreb, 1888.

BARTOLOVIĆ, Ivan, *Račun Béle Lukácsa za financijalno-samostalnu Hrvatsku*, Zagreb, 1884.

BAZDAN, Zdravko, Upadi u monetarne sustave krivotvorenijem novčanica 1793. – 1993., *Numizmatičke vijesti*, 46., Zagreb, 1993.

BECIĆ, Ivan M., *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918 – 1923.*, Beograd, 2003.

BEER, Adolf, *Die Finanzen Österreich im 19. Jhd.*, Prag, 1877.

BELIN, Ivo, *Problem naše valute, Studija za sanaciju naše privredne krize*, Zagreb, 1924.

BEUC, Ivan, Kojim pravom postaje Marija Terezija hrvatskim kraljem?, *Vjesnik Kraljevskog državnog arkiva*, Zagreb, 1939.

BIĆANIĆ, Rudolf, *Ekonomска подлога хrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938.

BIĆANIĆ, Rudolf, Kako i Narodna banka Jugoslavije pljačka hrvatski narod?, *Evolucija*, 4., Zagreb, 1936.

BOROŠA, Stjepan, *Kako nas Ugarska uzdržava: hrvatskomu narodu u oči nove financijalne nagodbe s Ugarskom*, Rijeka, 1902.

BRAUM, Franjo, Porezne anomalije i nevolje, *Privredni arhiv*, 1. – 2., Zagreb, 1927.

BRAUM, Franjo, Tajna Vidovdanskog misterija, *Književna republika*, Zagreb, 1927.

BROZ, Petar Krešimir, Jugoslavenski kovani novac, 1. i 3. dio, *Numizmatičke vijesti*, 12. i 14., Zagreb, 1958. i 1960.

BROZOVIĆ, Dalibor, *Kune i lipe. Novac Republike Hrvatske*, Zagreb, 1994.

BUCZYNSKI, Aleksandar, Bečka financijska politika i krajiški monetarni sustav, *Numizmatičke vijesti*, 47., Zagreb, 1994.

BUCZYNSKI, Alexander, *Gradovi Vojne krajine*, 1. i 2., Zagreb, 1997.

BUDAK, Neven, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.

BUDAK, Neven, STRECHA, Mario, KRUŠELJ, Željko, *Habsburzi i Hrvati*, Zagreb, 2003.

- Compass. Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn 1898.*, Beč, 1898.
- Compass*, 1939., sv. 2., Jugoslavien
- CORPUS nummorum italicorum*, VI. *Veneto (zecche minori) Dalmazia – Albania*, Rim, 1922.
- Časopisu za suvremenu povijest*, 3., Zagreb, 2005.
- Dan*, Novi Sad, 16. siječnja 1941.
- Deutsche Thaler, Vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende der Talerprägung*, München, 1967.
- DOLENEC, Irislav, *Hrvatska numizmatika: kovani novac, papirni novac, radne marke, privatna izdanja kovanog novca – žetoni: od početaka do danas*, Zagreb, 1993.
- DUROVIĆ, Smiljana, Kriza uglja na teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919. godine, *Acta historico-oeconomica: Iugoslaviae*, 2., Zagreb, 1975.
- Efektne i robne burze, *Hrvatski ekonomista*, 59., Zagreb, 30. studenog 1918.
- Ekspoze ministra financija o uzrocima pada dinara, *Hrvatski list*, Osijek, 21. siječnja 1923.
- ERNST, Carl von, *Das österreichische Privilgium des Quentchens, Numismatische Zeitschrift*, Beč, 6., 1906., str. 169 – 194
- F, Austro-ugarska banka u ratu, *Hrvatska njiva*, 43., Zagreb, 27. prosinca 1917.
- FABRY, Edgar, Asignat grada Paga iz 1778. godine, *Zbornik radova 1. međunarodni numizmatički kongres u Hrvatskoj, Opatija, 12. – 15. X. 1995.*, Zagreb, 1996.
- FABRY, Edgar, Papirnati novci naših gradova 1919-1920 godine, *Filatelija*, 3., Zagreb, 1972.
- FABRY, Edgar, Od kune do kune, *Banka*, IV., Zagreb, 1993.
- Financijalni viestnik za Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb, 1919., 1920.
- FRANK, Josip, *Financijalni odnošaj izmedju Hrvatske i Ugarske*, Zagreb, 1887.
- GEIGER, Vladimir, O krivotvorenju i krivotvorinama novčanica, *Numizmatičke vijesti*, 42., Zagreb, 1989., str. 100 – 112.
- GEIGER, Vladimir, Hrvatski gradovi na novčanicama, *2500 godina kulture štednje i novčarstva na povijesnom hrvatskom tlu* (ur. Borna BARAC), Zagreb, 1998.
- GEIGER, Vladimir, Krivotvoreni vodenii znakovi na novčanicama i vrijednosnim papirima (postscriptum: O filigranologiji i vodenim znakovima na papirnatom novcu), *Numizmatičke vijesti*, 45., Zagreb, 1992.
- GEIGER, Vladimir, Naši likovni umjetnici, autori jugoslavenskih novčanica međuratnog razdoblja (1918-1941), *Numizmatičke vijesti*, 38., Zagreb, 1984.
- GEIGER, Vladimir, Nostrifikacija austro-ugarskih novčanica nakon I. svjetskog rata u Kraljevini SHS, *Zbornik radova 1. međunarodni numizmatički kongres u Hrvatskoj, Opatija, 12. – 15. X. 1995.*, Zagreb, 1996.
- GEIGER, Vladimir, O krivotvorenju i krivotvorinama novčanica, *Numizmatičke vijesti*, 42., Zagreb, 1989.
- Gospodarski list*, br. 5., 7. i 8., Zagreb, 1873.
- Gospodarsko društvo i Hrvatska poljodjelska banka, *Gospodarski list*, br. 6, Zagreb, 20. ožujka 1906.
- GRKOVIĆ, Sanja *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb, 2007.
- GRLOVIĆ, Milan, *Album zasluznih Hrvata XIX. stoljeća*, 1992., Rijeka
- GROSS, Mirjana, Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868.-1880., *Historijski zbornik*, 41., Zagreb 1988.
- GROSS, Mirjana, Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret, Zagreb, 2000.
- GROSS, Mirjana, Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodbe, *Historijski zbornik*, 38., Zagreb, 1985.
- GROSS, Mirjana, Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868.-1880., *Historijski zbornik*, 41., Zagreb 1988., str. 89 – 122.
- GROSS, Mirjana, Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret, Zagreb, 2000.
- HADŽI-PEŠIĆ, Jovan, *Novac Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941.*, Beograd, 1995.
- Hand-Atlas der Erde und des Himmels in 50 Blättern*, 1863.
- HARRIS, Robin, *Povijest Dubrovnika*, Zagreb, 2006.
- HERKOV, Zlatko, *Grada za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, 1. i 2., Zagreb, 1956.
- HERKOV, Zlatko, 'Horvacki novac' – hrvatska novčana jedinica XVIII stoljeća, Starine JAZU, 44., Zagreb, 1952.
- HERKOV, Zlatko, Moneta Croatica?, *Numizmatika*, 6., Zagreb, 1978.
- Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, 1. (ur. Jaroslav ŠIDAK), Zagreb, 1952.
- HOBSBAWM, Eric, *Doba kapitala 1848. – 1875.*, Zagreb, 1989.
- HOPTNER, Jakob B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1973.

- HORVAT, Karlo, Prilozi za hrvatsku povijest iz arhiva rimskih, *Starine JAZU*, 34., Zagreb, 1913.
- HORVAT, Rudolf, Ljetopis Hrvatske 1918. do 1942., *Naša domovina*, Svezak 1., Zagreb, 1943.
- HORVAT, Rudolf, O našim novcima, *Slobodni dom*, 48., Zagreb, 28. studenoga 1921.
- HORVAT, Rudolf, *Povijest Hrvatske*, 1., Zagreb, 1924.
- HORVAT, Rudolf, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1994.
- IGNJATIJEVIĆ pl. TKALAC, Imbro, *Mladenačke uspomene iz Hrvatske: (1749 – 1823; 1824 – 1843)*, Karlovac, 2002.
- IGNJATIJEVIĆ TKALAC, Imbro, *Hrvatsko gospodarstvo polovicom XIX. stoljeća: izvještaji carsko-kraljevskom ministarstvu u Beču*, Zagreb, 2004.
- ILIČIĆ, Emilio, MIRNIK, Ivan, Povijest palače Arheološkog muzeja u Zagrebu od njegove izgradnje do 1954. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 41., br. 1, Zagreb, 2009.
- INNES, Brian, *Prijevare i krivotvorine: istinite priče o najvećim prijevarama u povijesti: zločinci, prijevare i žrtve*, Zagreb, 2007.
- IVELJIĆ, Iskra, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007.
- Izjava g. Rudolfa Bićanića povodom članka g. Tihomira Panića, Država i Narodna banka, *Politika*, Beograd, 20. srpnja 1940.
- JAREB, Jere, *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.: dokumentarni prikaz*, Zagreb, 1997.
- JELINČIĆ, Zmago, *Dinarsko kronska serija/Dinar Crown series*, Ljubljana, 1997.
- KARAMAN, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Zagreb, 1991.
- KARAMAN, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.
- KARAMAN, Igor, Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između nagodbe i njezine revizije (1868. – 1873.), *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 6., Zagreb, 1974.
- Katalog izložbe, Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb, 2009.
- KELLER, Arnold, *Die Abstemplungen des österreichisch – ungarischen Papiergeledes 1918 – 1920*, Berlin – Wittenau, 1962.
- KLAIĆ, Nada, "Ostaci ostataka" Hrvatske i Slavonije u XVI. st. (od Mohačke bitke do seljačke bune 1573. g.), *Arhivski vjesnik*, 16., Zagreb, 1973.
- KLAIĆ, Vjekoslav, *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, 5., Zagreb, 1988.
- KLEN, Danilo, Nastojanja oko osnivanja dioničkih društava za trgovinu prema Rijeci, 1822. – 1848., *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942-1962*, 1., Zadar, 1962. – 1963.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Samoupravne štedionice Hrvatske, *Spomenica Ljube Bobana: 1933. – 1994.*, Zagreb, 1996.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo kao središnja zadruga: (1907. – 1925.): u povodu 150-godišnjice osnutka društva, *Povjesni prilozi*, 11., Zagreb, 1992.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Prva hrvatska burza osnovana već 1907., *Hrvatski zemljopis*, 30., Zagreb, 1998.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Savez novčarskih institucija Hrvatske u Zagrebu: (1916-1946), *Historijski zbornik*, 50., Zagreb, 1997.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Sukob Eugena Kvaternika i baruna Lazara Hellenbacha oko stvaranja prvoga kreditnog zavoda u Hrvatskoj, *Acta historicoco-economica*, 18 (1), Zagreb, 1991.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine? Prilog poznavanju povijesti Hrvatske zemaljska banke 1909.-1945. godine, *Osječki zbornik*, 22. – 23., Osijek, 1995.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Tri dokumenta koji objašnjavaju zašto je poslije žigosanja krune u siječnju 1919. došlo i do njenog markiranja u prosincu iste godine ili afera Hrvatske zemaljske banke d.d. u Osijeku, *Historijski zbornik*, god. LI, Zagreb, 1998.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Prva hrvatska burza osnovana već 1907., *Hrvatski zemljopis*, 30., Zagreb, 1998., str. 8 – 10.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, FELETAR, Dragutin, *Kratka povjesnica Prve hrvatske štedionice*, Koprivnica, 1994.
- KOPAČ, Viktor, 'Nummus Croaticus' ili 'denarius Croaticus', *Bilten Hrvatskog numizmatičkog društva*, 21., Zagreb, 1971.
- KORČMAROŠ, Ladislav, Prestanak kovanja slavonskih banovaca i rad zagrebačke kovnice do 1540. godine: argumenti i hipoteze, *Numizmatičke vijesti*, 45., Zagreb, 1992., str. 38 – 47.
- KOS, Peter, *Leksikon antičke numizmatike*, Zagreb, 1998.
- KOSIER, Ljubomir, Anastas Popović, *Bankarstvo*, 6., Zagreb, 1926.
- KOSIER, Ljubomir, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1884-1924*, Zagreb, 1924.
- KOSIER, Ljubomir, Prvi decenij zagrebačke burze, 4., *Bankarstvo*, Zagreb, 1930.
- KRANISTER, Willibald, *The Moneymakers International*, Cambridge, 1989.

- KRESTIĆ, Vasilije, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, 1969.
- KRMPOTIĆ, Ljudevit, *Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog kraljevstva od 16. do 18. stoljeća*, Hannover, Karlobag, Čakovec, 1997.
- KRŠEV, Boris, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad, 1998.
- KRUHEK, Milan, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995.
- KUČINIĆ, Diana, Sedam stoljeća medvedgradske kamenice, *Večernji list*, 26. veljače 1993., str. 16.
- KUKOLEČA, Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918. – 1938.*, Beograd, 1941.
- KVATERNIK, Eugen, *Hrvatski glavnica ili Putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjem blagostanju*, Zagreb, 2005.
- LAKATOŠ, Josip, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, 1929.
- LALJAK, Stjepan, Prva hrvatska predujmiona u Novim Dvorima 1873. godine, *Zaprešički godišnjak*, 10. – 11., Zaprešić, 2000. – 2001.
- LASZOWSKI, Emiliј, *Rudarstvo u Hrvatskoj*, I., Zagreb, 1942.
- LASZOWSKI, Emiliј, Zagrebačka kovnica novca 1525., *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, 3. i 4., Zagreb, 1915.
- LAZAREVIĆ, Žarko, Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti (Velika gospodarska kriza in položaj Slovencev), *Prispevki za novejo zgodovino, Kresalov zbornik*, 1., Ljubljana, 2006.
- LIHL, Dragutin, *Novi novci. Narodno-gospodarske crtice o primjeni vriednote. Uputa glede porabe i promiene, preračunavanja i prometa austro-ugarske vriednote*, Zagreb, 1892., str. 75.
- LOPAŠIĆ, Radoslav, *Hrvatski urbari*, Zagreb, 1894., str. 125.
- MARKOVIĆ, Mirko, *Hrvatske pokrajine: prirodno-geografska i povijesno-kulturna obilježja*, Zagreb, 2003.
- MARKOVIĆ, Mirko, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb, 2001.
- MARKUS, Tomislav, *Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848. – 1850*, Zagreb, 1998.
- MAROVIĆ, Ivan, Papirnate novčanice iz Zadra izdane za vrijeme opsade 1809. god., *Numizmatičke vijesti*, 23., Zagreb, 1965.
- MATIS, Herbert, *Österreichs Wirtschaft 1848-1913; konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.*, Berlin, 1972.
- MATUZ, Josef, *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992.
- MAUTNER, Eugen, Regionalizam u privredi. Za 20 godišnjicu ujedinjenja, *Privredni pregled*, 50., Beograd, 1938.
- METCALF, David Michael, *Coinage in the Balkans 820-1355*, Thessaloniki, 1965.
- METTERNICH-WINNEBURG, Clemens Lothar Wenzel Von, *Aus Metternich's Nachgelassenen Papieren, Herausgegeben Von Dem Sohne des Staatskanzlers Fürsten Richard Metternich-Winneburg, Geordnet und Zusammengestellt Von Alfons V. Klinkowström: Teil 2. Friedens-Aera, 1816-1848*, 1999.
- MILLER zu AICHHOLZ, Viktor von, HOLZMAIR, Eduard, LOEHR, August von, *Österreichische Münzprägungen 1519-1938*, 1. – 2., Beč, 1948.
- MIMICA, Bože, *Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske*, Rijeka, 1994.
- MIMICA, Bože, Austrijska financijska politika na razmeđu 18. i 19. stoljeća, *Doba modernizacije*, Rijeka, 2006.
- MIMICA, Bože, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, Rijeka, 1994.
- MIRKOVIĆ, Mijo, *Ekonomска struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1950.
- MIRNIK, Ivan, Skupni nalaz bizantskog brončanog novca 6. stoljeća iz Kaštel Starog, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 9., Zagreb, 1976., str. 161 – 167.
- MIRNIK, Ivan, Ostava bizantskog novca s Majsana, *Numizmatičar*, 5., Beograd, 1982., str. 141 – 146.
- MIRNIK, Ivan, Skupni nalaz srebrnika 14. – 16. stoljeća iz Tkalaca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 16. – 17., Zagreb, 1984.
- MIRNIK, Ivan, *Srebra Nikole Zrinskog: Gvozdanski rudnici i kovnica novca*, Zagreb, 1992.
- MIRNIK, Ivan, Tragovi skupnih nalaza zlatnika srednjeg i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Zagrebu, *Numizmatičke vijesti*, 47., Zagreb, 1994., str. 43 – 49.
- MIRNIK, Ivan, O nekim nalazima novca 11. stoljeća u Hrvatskoj, *Zvonimir, kralj Hrvatski: zbornik radova* (ur. Ivo GOLDSTEIN), Zagreb, 1997., str. 191 – 206.
- MIRNIK, Ivan, 150 obljetnica Jelačićeva "križara", *Matica: časopis Hrvatske matice iseljenika*, 9., Zagreb, 1999.
- MIRNIK, Ivan, Krapinski srebrnjaci bana Jana Vitovca: nova značajna akvizicija Arheološkoga muzeja u Zagrebu, *KAJ, časopis za kulturu i prosvjetu*, 4. i 5., Zagreb, 1999., str. 99 – 107.
- MIRNIK, Ivan, Skupni nalazi novca iz Hrvatske XI-XIII., *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32. i 33., Zagreb, 1999. – 2000., str. 207 – 248.
- MIRNIK, Ivan, Opticaj ugarskog novca u Trojednom kraljevstvu,

- Croatо-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mаđarskih povijesnih veza* (ur. Milka JAUK-PINHAK i dr.), Zagreb, 2002., str. 31 – 50.
- MIRNIK, Ivan, Kovnica novca u Krapini, *Krapina i priče o Čehu, Lehu i Mehu* (ur. Marijan Tenšek), Krapina, 2005., str. 186 – 189.
- MIRNIK, Ivan, Pravo hrvatskoga plemstva na vađenje rudače i kovanje novca, *Povijesni prilozi*, 31., Zagreb, 2006.
- MITROVIĆ, Andrej, Mreža austrougarskih i nemačkih banaka na Balkanu pred prvi svetski rat, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3. i 4., 1988.
- MOAČANIN, Fedor, VALENTIĆ Mirko, *Vojna krajina u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, 1981.
- MOAČANIN, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001.
- MOAČANIN, Nenad, Upravna podjela hrvatskih zemalja u sklopu Osmanskoga Carstva, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996.
- Narodna banka 1884 – 1934*, Beograd, 1935.
- NEDELJKOVIĆ, Milorad, *Pred rešenje valutnog pitanja*, Zagreb, 1919.
- Nezavisnost*, 40., Bjelovar, 31. kolovoza 1912.
- NIKOLIĆ, Goran, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941.*, Beograd, 2003.
- NOVAK, Grga, Dim(os) i Herakleja, *Strena Buliciana – Bulićev zbornik: naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja IV. oktobra MCMXXI*, Zagreb – Split, 1924., str. 657 – 658.
- NUBER, Carlo Franjo, Prinos kronologiji slavonskih banovaca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 9., Sarajevo, 1897., str. 169 – 179.
- Obzor, Spomen-knjiga, 1860. – 1935.*, Zagreb, 1935.
- ORŠIĆ SLAVETIĆKI, Adam grof, *Rod Oršića*, Zagreb, 1943.
- Osječki zbornik*, 22/23, Osijek, 1998.
- Österreichische Industriegeschichte: 1848 bis 1955. die verpasste Chance* (ur. Linz Johannes JETSCHGO i dr.), Beč, 2004.
- Österreichisches biographisches Lexikon: 1815-1950*, 6., Beč
- PANČUR, Andrej, *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*, Celje, 2003.
- PANDŽIĆ, Miljenko, Najstariji pisani spomen zagrebačkih denara, *Obol*, 34., Zagreb, 1982., str. 6 – 8.
- PAPADOPOLI, Nicolò, *Le monete di Venezia*, Venecija, 1893.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980.
- PEDERIN, Ivan, *Jadranska Hrvatska u povijesti staroga europskog bankarstva*, Split, 1996.
- PERIĆ, Ivo, *Hrvatski državni sabor: 1848. – 2000*, 1., Zagreb, 2000. – 2001.
- PERŠIĆ, Ivan, *1883-ča. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi madžarskih grbova*, Zagreb, 1933.
- PETANJEK, Gabor, Seljačko mišljenje o kruni i dinaru, *Slobodni dom*, 8., Zagreb, 23. veljače 1921.
- Petokrune, *Nezavisnost*, br. 1., Bjelovar, 3. prosinca 1910.
- PETROVIĆ, Slavoljub, *Numizmatički rečnik*, Šabac, 2000.
- PETROVIĆ, Slavoljub, O talirima, *Obol*, 38., Zagreb, 1986.
- PICK, Albert, *Papiergeld*, Braunschweig, 1967.
- PICK, Albert, *Papiergeld Lexikon*, München, 1978.
- PICK, Albert, RICHTER, Rudolf, *Papiergeld-Spezialkatalog Österreich 1759-1986*, Dornbirn, 1986.
- PICK, Albert, RICHTER, Rudolf, *Papiergeld-Spezialkatalog Österreich 1759-1986*, Dornbirn, 1986.
- PIERUCCI, Paola, *Vrata prema istoku. Dubrovačka kovnica novca (17. – 18. st.)*, Dubrovnik, 2001.
- Plaćanje poreza, *Slobodni dom*, 6., Zagreb, 6. veljače 1922.
- PLAVŠIĆ, Dušan, *Država i Narodna banka. Nekoliko pogleda na pitanje o zakonskoj stabilizaciji dinara*, Zagreb, 1930.
- PLEŠE, Juraj, Razvoj novca talirskih veličina, njihovo značenje i karakteristike, *Numizmatičke vijesti*, 20., Zagreb, 1963.
- RAK, Željko, Novac na zadarskom području od 1410. do 1813. godine, *Dvadeset stoljeća upotrebe novca na zadarskom području*, Zadar, 1987.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje, K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali, Herakleja i Korkyra Melania, *Numizmatika*, 5., Zagreb, 1953., str. 3 – 9.
- RENGJEO, Ivan, *Novci i medalje bana Jelačića*, pretisnuto iz kalendara: *Napredak* 1932., Sarajevo, 1931.
- RENGJEO, Ivan, Papirni novac u Hrvatskoj g. 1848., 1849. i 1850., *Numizmatika*, 5., Zagreb, 1953.
- RENGJEO, Ivan, Zadarski opsadni novac iz godine 1813., *Numizmatičke vijesti*, 5., Zagreb, 1955.
- RENGJEO, Ivan, Talir grofa Nikole IV. Zrinskog Sigetskog, *Numizmatičke vijesti*, 8./9., Zagreb, 1957., str. 14 – 15

- RENGJEO, Ivan, *Corpus der Mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, Graz, 1959.
- RENGJEO, Ivan, Asignacija bana Jelačića, *Numizmatičke vijesti*, 17. – 18., Zagreb, 1962.
- REŠETAR, Milan, *Dubrovačka numizmatika*, I – II., Sremski Karlovci, 1924., Beograd – Zemun, 1925.
- REŠETAR, Milan, *Početak kovanja dubrovačkog novca*, Rad JAZU, 266., Zagreb, 1939.
- ROKSANDIĆ, Drago, *Vojna Hrvatska: krajško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*, 1., Zagreb, 1988.
- ROSA, Karlo, Dalmacia – Croacia – Sclavonia na novcima ugarskih kovnica od 1359. do 1623. god., *Numizmatičke vijesti*, 43., Zagreb, 1990.
- ROSA, Karlo, Dalmacia – Croacia na Talirima Kovnica Jachymov i Vratislav, *Numizmatičke vijesti*, 42., Zagreb, 1989.
- ROSA, Karlo, Pregled kovanog novca s karakteristikama hrvatskih zemalja od 1194. do 1918. godine, *Numizmatičke vijesti*, 45., Zagreb, 1992., str. 48 – 61.
- RUMENJAK, Natalija, Čelnici ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. godine: osvrt na srpsku elitu 1882. – 1900. godine, *Povjesni prilozi*, 18., Zagreb, 1999.
- SCHMIDT, Rudolf (prir.), Statutum civitatis Illok anno MDXXV / Statut grada Iloka iz godine 1525., *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium*, 12., knj. 3, Zagreb, 1938.
- SCHRÖTTER, Friedrich Freiherr von, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin, 1930.
- SHEPERD, William Robert, *Historical Atlas*, 1911.
- SIKIRIĆ ASSOULINE, Zvjezdana, *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika; govor na Hrvatskom saboru 1832. godine*, Zagreb, 2006.
- Sjećanja S. Srkulja, *Kalendarium*, Zagreb, 1934.
- Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 16. IX. 1940.
- SMIČIKLAS, Tadija, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, 1., Zagreb, 1891.
- SMOKVINA, Miljenko, *Hrvatska na povijesnim fotografijama*, Zagreb, 2001.
- SOKOLOVIĆ, Vitomir, Papirni novac Jugoslavije 1918-1978. I deo – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929. I. 1. Žigosanje i markiranje neprijateljskog novca. Problem unifikacije novčanog saobraćaja, *Filatelistica*, 170., Beograd, 1977.
- SREĆKOVIĆ, Slobodan, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Beograd, 1987.
- STAHL, Alan M., The Coinage of Venice in the Age of Enrico Dandolo, *Medieval and Renaissance Venice*, Urbana, Chicago, 1999.
- STAHL, Alan M., The Grosso of Enrico Dandolo, *Revue Belge de Numismatique*, 145., 1999.
- STAHL, Alan M., "Ducat" and "Money Changing", *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, Oxford, New York, 2003.
- STAHL, Alan M., The circulation of medieval Venetian coinage in the Balkans, *Coinage in the Balkans, 9th to 14th Centuries* (ur. Ernest Oberländer Târnoveanu i Julian BAKER), 2009.
- Statistički atlas*, Zagreb, 1917.
- STAVRIJANOS, Leften, *Balkan posle 1453*, Beograd, 2005.
- STIPETIĆ, Vladimir, *Povijest hrvatske ekonomiske misli: (1298. – 1847.)*, Zagreb, 2001.
- STOJADINOVIC, Milan, Zašto dinar raste?, *Dom*, 12., Zagreb, 22. srpnja 1925.
- Stoletni horvatski kolendar, ili: dnevnik stoljetni od leta 1840 do leta 1940 kažuci. Pervič po Tomášu Mikloušič, negdašnjem Plebanušu vu Stenjevcu ispisani i na světlo van dan; sada pako predělan i popravljen po Ignatu/ Křistjanoviči, P.J. i P.K., Vu Zagrebu 1849.*
- SUNDHAUSSEN, Holm, Die jugoslawische Währungsreform von 1920: Zur Interdependenz ökonomischer und politischer Integrationsprobleme in einem multinationalen Staat, *Österreichische Osthefte*, 27/1, Beč, 1985., 19 – 39.
- SUNDHAUSSEN, Holm, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart, 1983.
- SZABO, Agneza, O političkoj djelatnosti Đure Stjepana Deželića, *Gjuro Stjepan Deželić: obrisi moderne kulture i politike: zbornik radova*, Ivanić-Grad, Zagreb, 2000.
- SZABO, Agneza, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846.–1880., *Historijski zbornik*, 38., 1985.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Hrvatski saborski spisi 1558. – 1578.*, 3., Zagreb, 1916.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, O starom hrvatskom novcu, *Narodne novine*, 165 – 166., Zagreb, 22. i 23. srpnja 1897.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Kralj Koloman i Hrvati godine 1102.: s tri priložena snimka*, Zagreb, 1907.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Acta comititalia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I., Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 33., Zagreb, 1912.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Hrvatski saborski spisi 1558. – 1578.*, 3., Zagreb, 1916.

- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1962.
- TESLA-ZARIĆ, Dobrila, STOJKOVIĆ, Slobodan, *Katalog novca osmanske imperije sakupljenog na području SFR Jugoslavije*, Beograd, 1974.
- TIMET, Tomislav, Razvitak hipotekarnih i komunalnih zajmova klausuliranih za izdane hipotekarne založnice i komunalne zadužnice kod novčanih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, 1967.
- Tiskovine*, Državni arhiv u Zadru (DAZD), 30/20 i 62/20.
- TKALAC, Imbro, *Mladenačke uspomene iz Hrvatske*, Zagreb, 2002.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII i XIII stoljeća*, 1., Zagreb, 1873.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj, *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, 1., Zagreb, 1889.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj, Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba, 2., Zagreb, 1894.
- TODOROVIĆ, M., Bojazan od popravke dinara, *Ekonomist*, 1., Beograd, 1926.
- TOMAŠEVIĆ, Jozo, *Novac i kredit*, Zagreb, 2004.
- TOMAŠIĆ, Nikola pl., *Temelji državnog prava Hrvatskoga kraljevstva: najstarije doba: Pacta Conventa*, Zagreb, 1910.
- Tribuna*, 82., 28. veljače 1920.
- TRUHELKA, Ćiro, Slavonski banovci, (Prinos hrvatskoj numizmatičarima), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo), 9/1897., I/III: str. 1 – 160.
- TRUHELKA, Ćiro, Zakon sultana Sulejmana I. o srebrnim rudnicima i kovnicama akča u Bosni i susjednim zemljama, *Numismatika*, 2. – 4., Zagreb, 1934. – 1936.
- TURKALJ, Jasna, Gospodarska problematika u listu Hrvatska 1871., *Časopis za suvremenu povijest*, 1. i 2., Zagreb, 1996.
- UGRIČIĆ, Miodrag, *Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata s naročitim osvrtom na metode finansiranja okupacije*, Beograd, 2000.
- UGRIČIĆ, Miodrag, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd, 1967.
- UTJEŠENOVIC OSTROŽINSKI, Ognjeslav, *Denkschriftüber die Notwendigkeit und die Bedeutung einer Eisenbahn von Semlin nach Fiume*, Beč, 1864.
- UTJEŠENOVIC OSTROŽINSKI, Ognjeslav, *Naturschätze im nordliche Croatién*, Beč, 1879.
- Uvodnik, *Südslawische Zeitung*, 155., Zagreb, 26. rujna 1849.
- VALENTIĆ, Mirko, Osnovni problemi u ekonomici hrvatsko-slavonske Vojne krajine, *Historijski zbornik*, 4., Zagreb, 1965.
- VANIČEK, Franz, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellen und Quellenwerken geschöpft*, Beč, 1875.
- VESELICA, Vladimir, Ekonomski ogledi i pogledi Eugena Kvaternika, u: KVATERNIK, Eugen, *Hrvatski glavičar ili Putokaz k narodnoj obrnosti a kroz ovu k narodnjem blagostanju*, Zagreb, 2007.
- VILAR, Pierre, *Zlato i novac u povijesti: 1450-1920*, Beograd, 1990.
- VINAVER, Vuk, *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama: (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 1970.
- VRBANIĆ, Fran, Revizija prve nagodbe, *Ekonomski spisi*, Zagreb, 2005.
- WEISZMAYER, Oskar, O radu ministra financija dr. M. M. Stojadinovića, *Bankarstvo*, 9., Zagreb, 1925.
- Zagrebačka burza, *Svijet*, 25., Zagreb, 18. VI.1927.
- Zahtijevanja naroda, 1848., 25. ožujka, Zagreb, Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Zbirka stampata, 131/89.
- ZÖLLNER, Erich, SCHÜSSEL Therese, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997.
- ZORIČIĆ, Milovan (prir.), *Statistika vjeresijskih zavoda (Statistik der Credit-Institute) za godine 1847 – 1877*, Zagreb, 1879.
- ŽIVANOVIĆ, Igor pl., O nazivima novaca od XII. do XVI. stoljeća na području Istre, Primorja i otoka, *Zbornik radova 1. međunarodni numizmatički kongres u Hrvatskoj, Opatija*, 12. – 15. X. 1995., Zagreb, 1996.
- ŽIVIĆ, Viktor, Od prvog papirnatog novca dinastije Ming do asignacija bana Jelačića, *Hrvatski dnevnik*, br. 1298., Zagreb, 10. prosinca 1939.
- HR-DAZG-845, Zbirka Makanec Alfred, Bansko vijeće, 690 – 691, Zapisnik o uništenju i sažganju asignata banskih
- Katalog der Münzen- und Medallen – Stempel – Sammlung des K. K. Hauptmünzamtes*, II, + Tafelband, Beč, 1901., str. 557, br. 1697; Tabla XXXI, 11
- Katalog der Münzen- und Medallen – Stempel – Sammlung des K. K. Hauptmünzamtes*, II, + Tafelband, Beč, 1901., str. 557, br. 1696; Tabla XXXI, 10.

Kratice

AMS	Arheološki muzej u Splitu
AMZ	Arheološki muzej u Zagrebu
DAKA	Državni arhiv u Karlovcu
DAOS	Državni arhiv u Osijeku
DARI	Državni arhiv u Rijeci
DAVŽ	Državni arhiv u Varaždinu
DAZD	Državni arhiv u Zadru
DAZG	Državni arhiv u Zagrebu
DUM	Dubrovački muzeji
GKS	Gradska knjižnica Samobor
GMB	Gradski muzej Bakar
GMK	Gradski muzej Karlovac
HPM/PMH	Hrvatski povjesni muzej
KHM	Kunsthistorisches Museum
MGI	Muzej grada Iloka
MGKc	Muzej grada Koprivnice
MGR	Muzej grada Rijeke
MGS	Muzej grada Splita
MGT	Muzej grada Trogira
MGZ	Muzej grada Zagreba
MRNH-C	Muzej revolucije naroda Hrvatske – Crteži
MRNH-T	Muzej revolucije naroda Hrvatske – Tisak
MSO	Muzej Slavonije Osijek
NMZ	Narodni muzej Zadar
NSK	Nacionalna i sveučilišna knjižnica
OeNB	Österreichische Nationalbank
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek
PBZ	Privredna banka Zagreb
PPMPH-KPO-LZ	Pomorski i povjesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, Kulturno-povjesni odjel, Likovna zbirka
SKS	Sveučilišna knjižnica Split
SM	Samoborski muzej
STABU	Staatsarchiv Bückeburg
UZKB-F	Ured za zaštitu kulturne baštine – Fototeka
ZKZD	Znanstvena knjižnica Zadar
ZMSG	Zavičajni muzej Stjepana Grubera

Izdavač:

Hrvatska narodna banka
Trg hrvatskih velikana 3, HR-10002 Zagreb
www.hnb.hr

Autorica:

Mira Kolar-Dimitrijević

Glavna urednica:

Romana Sinković, HNB

Suradnica:

Svetlana Čolak, HNB

Lektorica:

Sanda Uzun-Ikić, HNB

Grafički urednici:

Slavko Križnjak, HNB
Božidar Bengez, HNB
Vjekoslav Gjergja, HNB

Digitalna reprofotografija:

Božidar Bengez, HNB

Dizajn:

Vjekoslav Gjergja, HNB

Tisak:

Intergrafika-TTŽ d.o.o.
www.intergrafika.hr

Naklada:

1000 primjeraka

ISBN 978-953-97373-9-7 (tisk), 978-953-8013-03-4 (PDF)

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 843721.

Zagreb, 2013.

ISBN 978-953-97373-9-7 (tisk) • 978-953-8013-03-4 (PDF)